

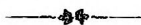
ÁZ ÉN

HITVALLÁSOM.

IRTA

DR. HATALA PÉTER.

BUDAPEST, 1875.

A FORDÍTÁSI JOG FENTARTATIK,

E l ő s z ó.

A vatikáni zsinat hírére, hazánkban is kezdetét vette az egyházi reform mozgalom. A napi sajtóban, a haladó és maradó járt küzdelmei, mindig élesebbekké lőnek. B. Eötvös József, mint cultusminiszter ismét elővette 1848-ból, a kath. autonómiának, az egyházi önkormányzatnak eszméjét; s egybehívta a kath. előcongressust, melyre később maga a szervező congressus következett. Az eszme rokonszenvre talált, mert igen sokan szükségét érezték az egyházi reformnak, mely csak úgy lehetne eszközölhető, ha a kath. világi elemnek visszaadatik az egyházkormányzatban őt megillető, de időfolytán a hierarchia és az állam által confiscált, ősrégi joga. Szükség lett volna, a reformok létesítésére az, hogy a világi független elem, döntő befolyást nyerjen az egyházban. A magyar püspökök, a család-kozhatlan pápa pressiója alatt nem engedtek, a congressus által kidolgozott egyházsszervezetben, döntő befolyást világi híveiknek; de engedtek mégis annyit, a mennyiből később ezen döntő befolyást kivihatták volna, de mindenesetre, ekkor is a püspökök akarata ellen. — De a püspökök, csak a congressus után vették észre, az általuk elfogadott, ugynevezett, többségi szervezetnek, ezen Achilles-sarkát. És így, mert sapientis est mutare consilium in melius, — később megbánták beleegyezésüket, s a reactio terére léptek. A kormánynak, mint ilyennek, épen nem volt érdekében, hogy a kath. egyház feletti terjedelmes gyámjogokról lemondjon, s azért szívesen támogatta az egyházi önkormányzat réme elől menekvő püspököket. — A kath. congressus javaslatai tehát ad acta tétettek. Azt maguk a püspökök is belátták, hogy a magyar kath. világi intelligentia, legalább tulnyomó nagy többségében, nem hajlandó elfogadni oly autonómiát, mely a hierarchiát, a püspököket függetleníti ugyan az állam gyámkodásától, de a híveket és az alapságot, ezentul is auf Gnade und Ungnade, a püspökök kezében hagyná; belátták azt, hogy a magyar kath. világi intelligentia nem hajlandó az egyházi hierarchiában, ez idő szerint lábra kapott, s a család-kozhatlan pápaságban dogmatizált egyházi absolutismusnak, a hazátlan ultramontanismusnak, a főpapi kényuralomnak, vakon engedelmeskedni, s főleg fizető eszközévé lenni. Maradjon tehát minden a régi kerékvágásban. Így gondolkoznak a főpapok. E gondolatban, s az európai reactió politikai uralmának édes reményében várnak jobb idöket. Wir können warten, mondják ök is. A család-kozhatlan pápa, amugy is kárhoztatta, az egyháznak az államtóli elválasztásának eszméjét, a család-kozhatlan tekintélyü Syllabusban. A papi új generatió, melyet nevelnek, teljesen ultramontan szellemben serdül nálunk is.

A működő ifjabb papok, szinte a jezsuitismusnak hódolnak, csak a régiebb generatio, az bír még némileg önállósággal, de igen nehezen érvényesítheti azt, szemben a hazátlan ultramontanizmus iszonyú pressiójával.

Ime tehát, a jövő reménye nálunk!

Sokszor mondták már, belátó férfiak, hogy az ultramontanizmus felhasználja a politikai szabadság kedvezményét, hogy magát a politikai szabadságot megsemmisítse. Követeli, például, a lelkiismeretszabadságot maga számára, és igénybe veszi azt a szabadelvűségtől; de egyuttal azt hirdeti XVI. Gergelylyel, és IX-ik Piuszal, hogy a lelkiismeretszabadság örültség, s a belőle folyó felekezeti egyenjóság bűn. Erősödni, izmosodni akar az ultramontanizmus, a szabadság által nyújtott téren, hogy aztán megsemmisítse, magát a szabadságot. — Beható megfontolásra méltó kérdés ez.

Azért, e könyvben én is, bírálat alá veszem, a hierarchia jogcimeit. Visszamegyek a kereszténység ősforrásához, kutatom, alapítójának kilétét, az ősegyház szervezetét, s általán a hivatalos keresztényházaknak az emberi közmívelődéshez viszonyát. Mert az alapigazságok iránt kell tisztába jönnünk. Hasztalan ovakodunk a következmények ellen, ha figyelemre nem méltatjuk az okot, melyből ezen következmények származtatnak. Én a végokok minőségét tanulmányoztam, mert ezek a fának gyökerei. Ott, hol gyökeres reformokra van szükség, vissza kell menni a végalapokig, s azoknak mibenlétét kell vizsgálni; s pedig elfogulatlanul. A traditionalizmus, azon elv, t. i. „*apánk is úgy hitték*“ ... megbízhatlan alap; az örök éber, a folyvást kutató s ismereteiben gyarapodó ész, azt el nem fogadhatja, mert saját vesztét írná alá, annak elfogadásával. Isten csak egy világot adott nekünk, *az ész világát*, s ennek fényénél kell vizsgálat alá venni, az öröklött, a nevelőktől, a gyermekkorban eltanult vallási dogmákat is. És ha e fényénél a régi, öröklött dogmák egynémelyike, ha legtöbbje is, tévedésnek bizonyul, az ne nyugtalanítsa a megszkottal rokonszenvező kedélyt. Ne legyünk olyanok, mondá egy ízben Döllinger, — miként a vad népek, hogy a hold, vagy a napfogyatkozás láttára, kétségbeessünk, s azt véljük: *vége mindennek*. A régiek sem tartották ezen elvet, különben soha haladás nem történt volna sem a vallásban, sem a tudományban, sem a társadalomban. A haladás, a fokenkénti, művelődés, a szellemi láthatár terjesztése, az emberi észnek természete. Igen szép, költői lehet a falusi magány és egyszerség; s boldognak is érezheti magát benne az, aki véli, hogy az ő körén kívül nincs élet, nincs pezsgés, nincs öröm, nincs boldogság: de valjon objectiv igazság-e, az; s ne háborgassuk-e, az ő álmait, csak azért, hogy fel ne riaszszuk kedves merengéseiből? ... A gyermek is boldog lepkéi közt, — ne neveljük-e, őt *azért férfivá*? ... Szerencsétlenség-e, a férfikor értelmi állapota, a gyermeklét ábrándos költőiségéhez mérve?

A vallási krízis.

Hogy a vallási krízis napjait éljük, hogy nagy átalakulásban vannak a régi vallásos hit, és vallásos hagyomány, a rajtok nyugvó társadalmi s állami institutiókkal együtt, azt minden gondolkodó ember látja, azt tagadni nem lehet. A vallási, régi nézetek változását kiki önmagán észlelheti, midőn azokat egybeveti tudományos meggyőződésének eredményeivel. Még azok is, kik nem tudnák szabatosan okadatolni a krízis jelenségét, érzik, hogy a dogmák összege igen sok tekintetben már túlhaladott álláspont; s a miveltség az értelmi felvilágosodottság mai stadiumában, igen sok dolgot nem lehet már elhinni, — sok olyat félre kell tenni, mit a múlt idők, a kellő értelmi világ hiányában, szent igazság gyanánt tiszteltek, s társadalmi és politikai viszonyaik alkotásánál lényeges tényezőkül tekintettek. A történelemben, a természettudományokban, a gondolkodásban, s általán a tudás minden ágában, ma oly eredményeket kényszerülünk elfogadni, melyek a traditionalis dogmák legnagyobb részével kiegyenlíthetlen ellenkezésbe jöttek.

Pedig lehetetlen, hogy igaznak higgyem azt vallásos hittet, mi nek hibás voltáról eszem, értelmem meggyőződött.

Oly vallási krízis uralkodik most, minő az volt, midőn a kereszténység, — ezelőtt majdnem kétezer évvel, — mint új fejlődés, új epizód az emberi szellem életében feltűnt, s lassanként a társadalmat és a politikai s tudományos életet áthatotta.

Az akkori ész, már nem tűrhette tovább az akkori vallások értelmetlen uralmát. Meglett a vallási regeneratio, mely az akkori észnek megfelelő alapokat nyert.

A mostani ész, ismét nem tűrheti, a kereszténység jelen uralkodó felekezeti alakjait, hanem új vallási alapot keres, megfelelő önmagának, az értelmi haladás állapotának.

A századok hosszú során át, őseredeti egyszerűségéből kivetkezett, s ma már politikai eszközzé profanált kereszténységet, a mai értelemmel felruházott ész, nem tekintheti oly vallásos elemnek, melylyel szent békében párhuzamosan egy közös célra, az emberiség boldogítására, közreműködhessek.

Én azon nézetem vagyok, hogy vissza kell menni Jézusnak, őseredeti, tisztán vallásos kereszténységére ... ide kell vissza mennünk, itt kell gyujtani a régi fényből új szövegeket.

Hartmann, az öntudatlan bölcsészettudomány híres írója, nem rég egy könyvet bocsájtott közre, ily címmel: „Die Selbstzersetzung des Christenthums und die Religion der Zukunft. Berlin 1874“ — s benne azt mondja: „Es schreiben und sprechen Viele von dem gegenwärtigen ‚Culturkampf‘; aber wohl nur Wenige von diesen, haben sich klar gemacht, dass es der letzte Verzweiflungskampf der christlichen Idee, vor ihrem Abtreten, von der Bühne der Geschichte ist, gegen welchen die moderne Cultur, ihre grossen Errungenschaften mit Aufbietung der Aeussersten Kräfte auf Tod und Leben zu vertheidigen hat.“ — 33. l. Ezen ellentét annyiban igaz, a mennyiben a kereszténységet, *Hartmann* azonosítja a most létező hivatalos egyházak kereszténységével. Csakis ennyiben. Mélyebb pillantást vetett e kérdés lényegébe a müncheni bölcész *Frohschammer*: „Das neue Wissen und der neue Glaube. Mit besonderer Berücksichtigung von D. J. Strauss neuester Schrift: ‚Der alte und der neue Glaube.‘ — Leipzig 1873.“ Helyesen ismerteti az új tudományt, az értelmi haladás jelen állapotát, annak viszonyát a régi hithez s az új hitnek szükségét, mely az elavult tanok felhagyásával, visszatér közvetlenül Jézus kereszténységéhez. Én is e nézetem vagyok. Viszsa kell térnünk Jézus kereszténységéhez, Jézus vallásához, — ez az ősi, az eredeti katholicismus, az egyetemes, a világvallás.

A következő lapokon, lehetőleg világosan előadom főbb okaimat, annak bevitására, hogy a hivatalos egyházak felfogása a kereszténységről, nem azonos Jézus felfogásával, hanem későbbi fejlődés....

S miután ezt kellőleg méltányoltuk, jobban belátandjuk, minőnek kell lennie a kibontakozásnak a jelen vallási krízisből, — szóval minőnek kell lennie a jövő egyházának.

A régi és az új csalatkozhatlanság.

A római kath. egyház hivatalos kátéja azt tanítja, hogy minden római kath. embernek hinnie kell mindazt, amit a tanító egyház, — t. i. a pápa és püspökök egyeteme — isteni kinyilatkoztatás gyanánt elébe ad, akár írva legyen akár nem; vagy is: akár benfoglaltassék a kérdéses tan a szentírásban akár nem. — A római kath. ember hitének alapja a tanító egyház, — a pápa és a püspökök egye-

temének — tekintélye. Mindent azért kell hinnie s igaznak tartania, mert a tanító egyház hirdeti. Így felel a hivatalos káté e kérdésre: „Mit tesz ker. kath. módon hinni?” — Szent Ágoston, a szentírásra vonatkozólag így fejezte ki ezen elvet: *Evangelio non crederem, nisi me Ecclesiae permoveret auctoritas*; az evangéliumnak — a szentírásnak nem hinnék, ha az egyház tekintélye nem indítana rá. Hogy pedig a tanító egyháznak, — a pápának és püspökök egyetemének — tekintélye szemben, a tanuló, vagyis hallgató egyházzal — a püspöki rendet nem bíró papok és világi hívek egyetemével — teljes biztosítékot nyújtson, egy régibb dogma által, elhatározta a tanító egyház, t. i. a pápa és a püspökök egyeteme — a tanító egyháznak, — tehát saját magának csalatkozhatlanságát.

Ez a régi csalatkozhatlanság, mely nem vonatkozik egy magára a pápára, hanem egyuttal a püspöki karra, úgy hogy e régi dogma szerint, *sem egyik sem másik fél egyenként, hanem együttesen bírják a csalatkozhatlanság tulvilági ajándékát.*

A tanító egyház csalatkozhatlanságán alapszik az egész római kath. hitrendszer. Mindent azért kell elfogadni, mert a csalatkozhatlan tanító egyház így mondja; vagy elvetni, mert a csalatkozhatlan pápa és püspökök egyeteme, kárhóztatja. A római kath. ember ezen túl ne gondolkozzék; a római kath. theologianak, és az ugynevezett kath. tudománynak feladata egyedül abban áll, hogy bebizonyítsa a tanító egyház ítéleteinek igaz voltát.

A régi csalatkozhatlanság mellé 1870-iki jul. 18-án, a vatikáni zsinaton egybegyűlt tanító egyház, egy másik, újabb csalatkozhatlanságot emelt dogmává, azt t. i. hogy a pápa, egymaga, a püspökök nélkül, csalatkozhatlan. Valamint a régi csalatkozhatlanságot, úgy az ujat is el kell hinnie minden római kath. embernek, különben örökre elkárhozik. Egyáltalán a római kath. tan szerint, bármely dogmanak, hitcikknek tagadása, elég ok arra, hogy a véghetetlen jósaú Isten az embert, örökkétartó s kimagyarázhatlanul súlyos pokoli kínoakra ítélje. A régi csalatkozhatlanság mellett, a római kath. egyházban most az új csalatkozhatlanság is megvan. A régi dogma szerint a pápa és püspökök, — vagy is a tanító egyház — együttvéve alanyai, compossessorai, a tulvilágról rájuk sugárló csalatkozhatlanságnak: az új vatikáni dogma szerint, a pápa külön valva, minden tekintet nélkül a püspöki karra, *ex sese non autem ex consensu ecclesiae*, önmagától, s nem az egyház t. i. püspökök, hozzájárultával, — mint a vatikáni decretum mondja — csalatkozhatlan. Ez tehát az új csalatkozhatlanság.

Mikép viszonylik az új csalatkozhatlanság a régihez?

A józan ész azt mondja: ha valamely társaságnak, egyháznak tanító testületét csalatkozhatlansággal áldotta meg az ur Isten, azon társulat, azon egyház teljesen meglehet elégedve ezen isteni jótétéménnyel, s ne kívánja a mindenhatótól még azt is, hogy ama tanító testületnek feje, még külön csalatkozhatlansággal is birjon ... Vakmerő ingerlése ez a véghetetlen jóságu Istennek!...

Tehát csakugyan két csalatkozhatlanság van a római kath. egyházban?...

Ha tekintetbe vesszük azon hittani elvet, hogy a mi egyszer dogma, az örökké dogma marad, s az egyetemes zsinatok dogmatikus határozatai nem olyanok mint a világi törvény, melyet az egyik parlamenti ülészak megteremt, s a másik eltöröl; tekintve a dogmának ezen örökkévalóságát, azt kell mondanunk: a római kath. egyházban két csalatkozhatlanság van.

A vatikáni zsinat határozata így szól:

„Tanítjuk s isteni kinyilatkoztatáson alapuló hitcikké — dogma — határozzuk: hogy a római pápa, midőn hivatalosan — ex cathedra — szól, azaz midőn az összes kereszténység pásztora- s tanítójaként szerepel, legfőbb apostoli tekintélyével a hit vagy erkölcs tanát, az egyetemes egyházat kötelezőleg meghatározza, isteni segedelem által, mely neki Sz. Péter személyében meg lön ígérve, azon csalatkozhatlansággal bir, melylyel hogy az egyház birjon, midőn ez a hit és erkölcs tanát meghatározza, az isteni megváltó akarta; s azért a római pápának illetén határozatai önnön magukból, nem pedig az egyház beleegyeztével megmásíthatlanok.“ Const. I. de Eccl. Chr. cp. IV.

A pápa tehát azon csalatkozhatlansággal bir, melylyel hogy az egyház birjon, az isteni megváltó akarta. Ea infallibilitate pollere, qua divinus redemptor ecclesiam suam, in definienda doctrina de fide vel moribus, instructam esse voluit...

A pápa azon csalatkozhatlanságot birja, melyet az egyháznak Krisztus akarata szerént birnia kell. *Ketteler* mainzi püspök, ki tén- den állva kérte IX. Piust, hogy ne mondassa ki saját csalatkozhatlanságát, azt állítja, hogy csak maga az egyház — nur die Kirche — csalatkozhatlan, a benne lakozó szentlélek által, a ki majd maga a pápa által, majd ismét a pápa és püspökök egyeteme által, szól hozzánk. Das Unfehlbare Lehramt d. Papstes. Mainz, 1871. 50. l.

És egy másik helyen — i. m. 80. l. — azon ígéretekből, melyeket Jézus az apostolok egyetemének tett, azt következteti, hogy a püspöknek is közvetlen részük van az egyház csalatkozhatlanságában,

s azon nézet, mely szerint egyedül a pápa csalatkozhatlan, s a püspöki kar, csak ő általa lesz azzá, nem igen egyeztethető ki Jézus igéreteivel. Egy törzs infallibilista *Martin Konrád* pedig azt írja, hogy a zsinat nem is foglalkozott ama kérdéssel, vajjon a püspöki kar csalatkozhatlanságát a pápa közvetíti-e, vagy az közvetlenül részesül abban. Martin szerint a szentlélek csalatkozhatlanná teszi az egyetemes zsinaton egybegyült s a pápával egyesült püspöki kart; ugyszinte a zsinaton kívül csalatkozhatlansággal ruházza fel a pápát. Der wahre Sinn d. Vat. Lehrentsch. stb. Paderborn, 1871. 28. skl.

Ketteler tehát valamint Martin Konrád is, nincsenek tisztában e kérdés felől: két csalatkozhatlanság van-e az egyházban vagy csak egy. Átalán véve nincs értelme annak a mit Ketteler mond, hogy csak az egyház csalatkozhatlan. Mi az egyház?... Pápa és püspökök egyeteme, a tanító egyház; a régi dogma szerint. Azt állítani tehát, hogy csak az egyház, pápa és püspökök csalatkozhatlan a benne lakó szentlélek által, ki majd a pápa, majd a pápa és püspökök által szól hozzánk: annyi mint állítani: a pápa egy maga is csalatkozhatlan, meg a püspökök környezetében is csalatkozhatlan, de ekkor úgy, hogy a pápa csalatkozhatlanságához a püspökök is hozzájárulnak; vagyis a püspökök oly lényeges feltétel, mely nélkül a pápa a zsinaton nem csalatkozhatlan!... Már kérem, ha a szentlélek a zsinaton kívüli pápát képes csalatkozhatlanná tenni, akkor a zsinaton sem szorult a püspökökre, mint feltételére a csalatkozhatlanságnak.

Franzelin, római jezsuita, jobban felfogta a vatikáni zsinat határozatának szövegét, ő a csalatkozhatlanságnak csak egy alanyát ismeri, a pápát; a püspökök is csak úgy csalatkozhatlanok, ha meghódolnak a pápa csalatkozhatlanságának. Ez esetben mindannyian csalatkozhatlanok vagyunk. Franzelin magyarázatát elfogadta az ultramontán mainzi „Katholik“ is. Der „Katholik“ Zeitschrift für kath. Wissenschaft u. kirch. Leben — Mainz. 1871. áprilisi füzet. És helyesen, mert a vatikáni határozat egész szövege ezt kívánja; annyira a pápának tulajdonít mindent, hogy a püspökök számára semmi se marad, kivéve azon abszurdumot, melyet Ketteler s Martin Konrád számukra fentartottak.

Theiner Ágoston a vatikáni levéltár híres őre, azon leveleiben, melyeket Friedrich tanár a nyár folytán közzétett, azt állítja, hogy IX. Pius igen csekély theologiai ismeretekkel bír. A nagy tudományu oratorianus sok évig volt a vatikán lakója, s a pápa közvetlen

környezetének tagja. A pápának személyes tulajdonságai, jelesen tudományának kisebb-nagyobb foka, továbbá erkölesi értéke, jelleme, mind nem határoznak csalatkozhatlanságának kérdésében, mert a csalatkozhatlanságot Isten közvetlenül eszközli benne. A római kath. theologusok megegyező tanítása szerint: a pápa maga is csak hiszi saját csalatkozhatlanságát, azért lehetőnek tartják a pápa eretnek-ségének esetét. Ezen esetben, mondják, a pápát meg lehet fosztani méltóságától. Megjegyzik azonban, hogy a pápa, csak mint magán személy, mint ember lehet eretnekké, mint pápa soha; de az isteni gondviselés ezen lehetőség valósulását nem fogja megengedni. Pedig, mint alább látni fogjuk, még is megengedte, hiszen a multban nem minden pápa volt oly kedves, oly erényes, oly jámbor, oly hívő férfiú, mint IX. Pius. Azt is megjegyzem, hogy az említett lehetőség, oly megkülönböztetésen alapul, melynek csak idealis értelme van, de nem realis; ugyan kérдем, ha IX. Pius eretnekké lenne, s azt mondanák az ultramontanok, hogy csak gróf Mastai lett eretnekké, s nem IX. Pius: hol létezik a Mastai gróftól elvált IX. Pius pápának személyisége? De hagyjuk a pápai csalatkozhatlanságnak lélektanát; annyi bizonyos, hogy a jó öreg ur ott a vatikáni nagy palotában, szívvvel lélekkel meg van győződve saját csalatkozhatlanságának isteni kiváltságáról. Hiressé vált beszédeiből akarok csak egyes idézeteket felhozni, mert fényt derítenek a pápai csalatkozhatlanság megértésére.

Discorsi del Sommo Pontefice raccolti e pubblicati dal P. Don Pasquale de Francisisci dei pii operaj. Vol. II. Roma. 1872. 1873.

E nevezetes gyűjtemény IX. Pius beszédeit tartalmazza, azok kiadása, mint Cardella jesuita írja, ő szentségének saját felügyelete alatt történt s a mű nyomtatásakor Cardella majdnem naponként járt a pápánál. A beszédek fordítása minden nyelvre készítettik, az olasz püspökök a papnöveldékben az ékesszólás példánya gyanánt olvastatják. (Discorsi, v. II. p. 14. 15.) E mű első kötetének 13-ik lapján egy beszéde van IX. Piusnak, mely így jellemzi a pápát: „Én vagyok a Vatikánból kiáltó szózat. Ego vox clamantis de Vaticano. Minden pápa az Isten ígéje, mert a pápát Isten rendelte, megmérhetlen elméjének, élő közegévé, az isteni lényegű ígének megtestesült eszközévé, bölcseségének és erényének souverain és csalatkozhatlan mesterévé — della sapienza e virtu sua — t. i. Istené — maestro sovrano ed infallibile. — Ő, az Isten szava, mely az emberek között hangzik; — egli è la voce di Dio parlante in mezzo agli uomini — Ő, ugyanazon időben a természet szava is, melynek törvényeit meg-

határozza és megerősíti ... egli è a un tempo voce della natura, di cui discerne e raffermo le leggi!.....

És a 17-ik lapon, miután magát a természet törvényének szava, és egyszersmind Isten szavaként ismételve feltüntette, így szól: E dove questa voce risuona, la e il vicario di Dio sulla terra. Egli stesso anzi è quella voce. Egli è la natura che protesta, *egli è Iddio che condanna!*.... És a hol e szó hangzik, ott van az Isten helytartója e földön. Sőt ő maga e szózat. Ő a természet, mely tiltakozik, *ő az Isten, a ki kárhoztat!*.....“

Ez az új csalatkozhatlanság IX. Pius szerint!.....

De így levén a viszony a régi és az új csalatkozhatlanság közt, világos, hogy az utóbbi elnyelte az elsőt, nem Saturnus nyelte el saját gyermekét, hanem a gyermek nyelte el Saturnust!

A pápa csalatkozhatlanságának dogmája, tönkre tette a tanító egyház csalatkozhatlanságáról szóló dogmát. Ha a pápa egymaga bírja a csalatkozhatlanságot, ha ő annak egyedüli alanya, mint az új dogma hirdeti: mire való volt századokon át a régi dogmát tanítani, mely szerint a pápa és a püspökök együttvéve képezik a csalatkozhatlanság alanyát, miután a püspökök csak úgy nem feltételei a pápa csalatkozhatlanságának, mint én nem vagyok az?... Eddig a szentlélek nevében, mint isteni kinyilatkoztatást hirdették e dogmát, s örök üdvünket kockáztattuk ha nem hittük el: most a szentlélek megcorrigálta magát s 1870. júl. 18-án azt parancsolja, hogy ne úgy higgyen a római kath. egyház, mint eddig, hanem csupán a pápát tekintse csalatkozhatlannak, mert ő egymaga a csalatkozhatlanságnak alanya! Most már a káténak idevágó kérdéseit eszerént kell átváltoztatni, megmásítani. Én pedig mindezekből azt következtetem, hogy ama testület, mely eként másítja dogmáit, soha sem lehetett csalatkozhatlan.

A tanító egyház és a biblia.

Nem kell magyaráznom, minek tartja a tanító egyház a bibliát. Isten szavának. Emberek irták ugyan e könyveket, de a szentlélek isten monda tollukba minden szót; ő hívta fel ezen embereket az írásra is. A bibliának ily eredete, divina inspiratio-nak, Isten általi sugalmaztatásnak nevezetik. Ez dogma, a katolikus, a nem-egyesült, — a lutheránus, a kálvinista egyházban, s az ószövetséget illetőleg a zsidó egyházban is. Tudva levő az is, hogy a legrégebb időtől a legújabbig, a szószerinti bemonrást tulajdoníták a szentlé-

leknek, úgy, hogy az írók mint merő eszközök szerepeltek. A keresztény aera legnagyobb részében, tehát annyi századon át, e hit uralkodott, így értelmezték a szentírás isteni inspiratiójának dogmáját. Ha a szentlélek minden szót dictált: akkor az így alakult könyvekben semmi hiba sem lehet. — A szentírás abszolút hibáthatlansága tehát szükségképp következik isteni inspiratiójának fogalmából.

A kereszténység most írja 1875-ik évét, s alig kétszáz éve, hogy a szigorú inspiratio, a szó szerinti dictálás, elméletét a theologusok, katolikusok is, protestánsok is, legalább igen nagy többségben elhagyták s a katolikusok az orthodox protestánsokkal egyetemben, ma már nem állítják az egyes szavaknak a szentlélek általi bemondását, hanem következő momentumokat fogadnak el az inspiratio, dogmájának értelmezésében:

1-ör Isten írásra serkenti az illető író, akár közvetlenül, akár közvetve;

2-or Vezeti a tárgy megválasztásában;

3-or Különösen őrökdi fölötté, hogy semmi hibát ne ejtsen.

4-er Az egyes szavakat, kivéve ha nagyon lényegesek, nem dictálja a szentlélek, s azért az irályért sem felelős. Az eszméket azonban a szentlélek adja.

A régi theologusok, és szentatyák; az irály elvitathatlan különbségét úgy egyeztettek ki a szentlélek szó szerinti dictálásával, hogy elhitették magukkal, miszerint a szentlélek azért dictált oly sokféle stylben, mert alkalmazkodott az illető írók műveltségi fokához. A régiék ebben legnagyobb részt megnyugodtak, s csak kevesen tamáskodtak ezen magyarázat helyes voltán. Kétkedésüket a hívő orthodoxy meg is dorgálta, a körülmények szerint szelidebben vagy keményebben.

A vatikáni zsinat e szavaival: „Eos — az ó és új szövetségi szentkönyveket — vero ecclesia, pro sacris et canonicis habet, non ideo quod sola humana industria concinnati sua deinde auctoritate, sint approbati, nec ideo duntaxat, quod revelationen sine errore contineant, sed propterea, quod spiritu sancto inspirante, conscripti Deum habent auctorem, atque ut tales ipsi ecclesiae traditi sunt.” szentesíti azon értelmezését az inspirationnak, melyet a fentebbi négy pontban vázoltunk.

De megjegyzendő, hogy a szentírás teljes hibáthatlansága, fen tartatik úgy mint ezelőtt....

Az is dogma, hogy csakis a tanító egyház az egyedüli hiteles értelmezője a szentírásnak.... Csalatkozhatlanul megmondja a ta-

nitó egyház, mely könyvek csoportja teszi a szentírást; s mi ezen könyvek tartalmának valódi értelme.

E dogmát szemelött tartva, már eddig is azt látjuk, hogy a csalatkozhatlan tanító egyház ismét csalódott, az inspiratio dogmájának értelmezésében. Sok századon át azt tanította, hogy minden szót a szentlélek mondott az írók tollába. A XVI-ik század reformatorai is megegyeztek e kérdésben az egyház százados tanával; s alig két-száz éve, hogy az inspiratio ezen fogalma elpárolgott; s egy újabbnak amattól különböző fogalomnak adott helyet.

A tanító egyház tehát századok hosszá során át olyasmit tanított, ami tévedés volt; a szentírást, a hit és erkölcsi dolgokban egyik fő kutforrást, maga sem ismerte, mert olyannak lenni állítá, — sok századon át, a milyen nem volt. A csalatkozhatlan, tanító egyház valamint saját tekintélyének kérdésében tévedett, úgy tévedett a szentírás tekintélyének kérdésében is.

Az állítólag csalatkozhatlan tanító egyház nem tudta, mi ő maga, s nem tudta mi azon könyv, melyet alapcodex gyanánt kezében tart

Teljék még kedve valakinek, az ily tanítók csalatkozhatlanságát vitatni; akik saját tekintélyük és saját codexük tekintélyének kérdésében, tehát az alapkérdésekben tévedtek! . . .

Egyébiránt az orthodoxia azzal vigasztalja magát, hogy a szószerinti inspiratio tana, melyet annyi századig tanítottak az egyházban, nem dogma, hanem csupán az inspiratio dogma. Minő ezen inspiratio, szószerinti-e, vagy nem, arról az egyház hivatalosan nem határozott. Századokig, az egyház püspökei, hittudosai a szószerinti inspiratiót hitték és hirdették valónak; újabb időben e püspökök és hittudósok már nem a szószerinti inspiratiót vitatják.

Elismerjük, hogy az inspiratio miképenje, nem dogma; de azért mégis áll fentebbi tételünk, hogy t. i. az egyház saját codexének, a szentírásnak tekintélyéről nem volt tájékozva; századokig azt prédikálta hiveinek, hogy a szentírásnak minden szavát a szentlélek mondotta az írók tollába. Ez tévedés; tehát az egyház századokig, püspökei, hittudosai, szóval rendes közegei által olyasmit tanított, olyasmit hitetett el a keresztény népekkel, ami az igazsággal ellenkezett. Ez tény, az orthodoxia mentségei e tényt el nem mossák. Ha az orthodoxia úgy vélekedik, hogy e tény daczára a tanító egyház mégis csalatkozhatlanul ítél a biblia kérdésében; az önámítás, mely az orthodoxiánál szokásossá vált. Legyen nekik az ő hitök szerint, de ne kívánják, hogy mi is csalódásban ringassuk magunkat.

De maga az inspiratio dogmája is tévedés. Az inspiratio, — mely szükséges sem volt, tényleg nem létezett; az inspiratio hite, azon vallási önámítások egyike, mely idők folytán dogmává szenteltetett!...

Hogy a biblia könyveinek szerkesztésében a szentléleknek semmi része sem volt, hogy tehát e könyvek nem az isteni szerzőség alapján nevezhetők szenteknek, hanem csupán az emberi kegyeletnél fogva, — azt a bibliai könyveknek szövegéből, tartalmából fogom kimutatni. A könyvek egyes szerzői közt van aki nyíltan kimondja, mi indította írásra, s mennyi fáradságába került a szerkesztés sőt a történeti tények hitelességét illetőleg kezességet nem vállal.

Az ó-szövetségi szent könyvek írói közül, a makkabeusok második könyvének szerzője az, akire az inspirationnak említett négy momentuma nem illik. Azt mondja ugyanis — a II-ik fejezetnek végén, a 23-ik verstől kezdve, hogy azért csinált kivonatot Kirenei Jásonnak, a makkabeusok történelmét tárgyaló öt könyvéből, hogy kedveskedjék azoknak, kik szívesen olvasnák a történelmet rövid kivonatban. Ez indította a kivonatozásra, illetőleg a Makkabeus könyv megírására, mely Kirenei Jáson most már elveszett öt könyvének kivonata. A kivonatalás nagy fáradságba került, sokat éjjelezett mellette; mindamellett ugymond, a tények kritikai vizsgálatát — *διακριβοῦν περὶ ἑκάστων* — és: *το μὲν ἐμβάτευειν καὶ περὶ πάντων ποιῆσαι λόγον, καὶ πολυπραγμονεῖν ἐν τοῖς καταμεροσιν* — a történetíróra, t. i. Kirenei Jásonra bizza, mert a kivonatalónak ez nem kötelessége. A könyv utolsó fejezetének végsoraiban pedig bocsánatot kér az olvasótól, ha netán könyve nem olyan minőnek lennie kellene.

Ezen ember nem is álmodta, hogy jó majd idő, mikor a tanulatlan buzgóság rá fogja, hogy neki minden szót a szentlélek dictált, vagy legalább úgy történt vele, mint a fentebbi négy pont kívánja. Ezen írónaknem volt tudata a szentlélek bármily csekély közreműködéséről. Ez oly világos, hogy már 1586-ban Less és Du-Hammel jesuiták is e tételt vitatták: *Liber aliquis qualis v. gr. est II. Machabaeorum, humana industria sine inflatu spiritus S. scriptus, si spiritus S. postea testetur, nihil ibi esse falsum, efficitur scriptura sacra*. Valamely, tisztán emberi erővel írott munka szentírássá válhatik, ha később a szentlélek, a csatlakozhatlan tanító egyház által kinyilatkoztatja, hogy abban hiba nincs. Nagy vihart idézett elő ezen állítás az egyházban, s Less ki is törölte a Makkabeus könyvre való vonatkozást, s így tisztán elméletileg állította fel tételét, mint merő lehetőséget. Ezt nevezték szelidebb alaknak, s ily értelemben mások is pártolák e nézetet,

E tételt újabban elfogadták kath. részről *Langen* : „Grundriss der Einleitung in das Neue Testament.“ Freiburg i. Br. 1868. 204. 206. lap. — *Haneberg* : „Geschichte der biblischen Offenbarung stb.“ Regensburg 1863. 817. lapon. — *Reusch* : „Lehrbuch der Einleitung in das Alte Testament.“ Freiburg i. Br. 1870; azt írja, hogy az ekép szerkesztett könyv nem mondható inspiráltnak, s Isten nem tekintethető szerző gyanánt; e felfogás tehát „zu la“, s nem alkalmazható egyetlen bibliai könyvre sem. p. 179.—A vatikáni zsinat is fentebb idézett szavaival, kárhóztatta ezen nézetet.

Pedig eppur si muove! Még is úgy van, hogy a makkabeus könyv megírásában, illetőleg Kirenei János öt könyvének kivonatolásában, a kivonatolónak saját vallomása szerint a szentléleknek semmi része sem volt.

A biblia könyvei közt, sok felesleges ismétlés van, Isten pedig nem mivel felesleges dolgot.

Vegyük csak az evangeliumokat például. Egybevetve Máté, Márk és Lukács evangeliumait, azt találjuk, hogy *Márk* könyvének egész tartalma, egy pár sor kivételével, benne van Mátéban és Lukácsban. — Minek ismételtetni ugyanazon dolgokat Márk által harmadszor és sokat Jánosnál negyedszer? . . . Már a két terjedelmes evangelium, Máté és Lukács, legnagyobb részben azonos tartalmuak ezek helyett, elég lett volna egyetlen könyv, egyszeri, s nem háromszoros leírása, háromszoros ismétlése Jézus történetének. Már a régiek mondták : Deus in necessariis non deest in superfluis non abundat. Agondviselés bölcs mérsékletet tanusít, s azért teljesen hihetetlen, hogy Isten háromszor iratta le Jézus életének ugyanazon epizódjait. Ezen indokolatlan ismétlések annál hihetlenebbek, ha olvassuk János evangeliumában, hogy Jézus még sok más csodákat mivelt — XX, 30. — és : hogy oly tömérdek sok dolgot mivelt Jézus, melyek ha leiratnának könyvekbe, az egész világ se lenne képes az ekép felszaporodó könyveket befogadni. XXI, 25. Ha János mondásának csak kis része is igaz, akkor csodálkoznunk kell az ismétléseken, s hogy Isten, az ismétlések helyett, le nem iratta Jézus azon tömérdek más tetteinek egy részét.

E szempontból is megdől az inspiratio. Mert, p. o. az evangeliumok illetén tartalma csak úgy magyarázható, ha felteszszük, hogy azok megannyi tisztán emberi jegyzetek; minden felsőbb isteni közreműködés nélküli művek. A későbbi író felhasználta az öt megelőzőket, azokat részben szósz szerint átirta — innen van az evangeliumok görög szövegének szósz szerinti harmoniája — részben sajátjából kibővítette, sokszor ellenkezőleg, ellentmondólag a felhasznál

író könyvével. E forrásból származnak az evangeliumok közötti ellentmondások.

Hasonlítsuk össze Judásnak kicsi, csak huszonöt versből álló levelét Péter II-ik levelének, II. és III-ik fejezetével, s elismerendjük amit Haneberg mond: „Sicher ist, dass dem zweiten Briefe Petri fast der ganze Brief des Judas einverleibt ist“ — i. m. 669. l. Judásnak majd nem egész levele, benne foglaltatik Péter levelének idézett fejezeteiben!

Ugyan minek iratta volna le az ur isten Judással még egyszer azt amit Péter már leirt? ... Vagy Péterrel, Judás sorait? ... Tartalmuk bizonyára nem jogosít ily átírássra. Hanem ez is tisztán emberi működés.

Valaki Péter második levelének illető fejezeteiből készíté a Judásféle levelet. Vagy ha Judás írta Babyloniából, a hol Péter levelei is kelttek, akkor Péternek, a kisásiai diasporához írott részleteit elolvassván, annak nyomán írta, Jerusálembé intézett levelét, 63. körül, mint Haneberg véli i. h. Haneberg azt hiszi ugyan, hogy Péter írta ki Judást. E hitet már csak azon egyszerű okból sem fogadhatom el, mert Péter az első levél írása által kimutatta levelezési képességét, és a másik levélnek is nagyobb része eredeti, mert annak három fejezete összesen hatvanegy versből áll; az egész Judás-féle levél csupán egy fejezet, melynek csak huszonöt verse van, tehát a Judás-féle levélnek írója a plagiator.

Ilyesmihez talán még sem kell a szentlélek általi indíttatás; nem az irandó anyagnak a szentlélek sugalata folytán történt megválasztatása, — nem kell a hibátlanságot eredményező felügyelete a szentléleknek. Judásban fel kell tételezni annyi természetes eszt, amennyit ily csekély munka igényel.

En azon vitához se tartom szükségesnek a szentlélek közbenjöttét, amely p. o. a mózesi törvény parancsolta vallási cselekvényeknek érvényessége felett, Pál apostolnak a galatiabeliekhez és a rómaiakhoz írt levelei ellen, Jakab apostol levelében foglaltatik. Haneberg is kénytelen elismerni, „hogy első tekintetre úgy tetszhetik, mintha Jakab, csakugyan a nagy világapostolnak mondana ellen, s nem azoknak, kik őt félreértették“ ... p. 665. „Es werden in der Frage über die Bedeutung des Glaubens und der Werke, zum Theil die von Paulus benützten Beispiele gebraucht, um das gerade Gegenheil darzuthun“ ... i. h.

Ha összevetjük Jakab levelének II-ik fejezetét Pálnak a rómaiakhoz írt levelének III-ik és IV-ik fejezetével és a galatiabeliekhez írottakkal, kivált az eredeti görög szövegben, a mondatoknak

célzatos ellentétei okvetlen szembetűnnek. És Jakab nem beszél a félremagyarázókról, mint Péter, ki azt állítja, hogy Pál leveleiben sok nehézértelmű dolog van, mit sokan elferdítenek. Jakab nem így beszél, ő közvetlen megtámadja Pál szövegét; vizsgálja annak érveit, s belőlök épen az ellenkező lehozást teszi: . . . Alább bővebben szövege tárgyról, azért itt csak felemlítem, mint szinte ide is vágó érvet. — Ahoz sem kellett a szentlélek sugalmazása, hogy Pál oly keserű gúnynyal nyilatkozzék a többi „igen nagy apostolról“ — mint, a korinthusiakhoz irt egyik levélben teszi. Erről szinte alább lesz szó; itt csak tárgyunkra vonatkozó szempontokból említem fel.

Lukács evangéliumának bevezetésében olvassuk, hogy sokan — πολλοί — irtak már Lukács előtt Jézusról. Ezen „sokan“ bizonyosan több „kettő“-nél, t. i. Máténál és Márknál, ha felteszszük, hogy e könyvek Lukács evangéliuma előtt irattak. Tehát már Lukácsot megelőzőleg „sokan“ irtak Jézusról. Lukács nem gáncsolja őket sőt, mert őt is ezeknek példája indítá, szükségkép helyesli is eljárásukat. E „sokak“ — közt ott volt Máté és Márk is, az orthodoxok maguk is elismerik, hogy ezek Lukács előtt irtak. És Lukács mennyivel gyarápítá a történelmi anyagot? Azért bizony mi Lukácsnak sajátja, — azaz amit előtte Máté és Márk már meg nem irtak volna — kár volt tollhoz fogni. Minek irta le harmadszor amit azok már kétszer leirtak? . . . Theofil számára irta e könyvét Lukács, mint maga mondja — Theofil megerősítésére a hitben. De erre elég lett volna elébe tenni a már meglevő iratok közül Mátét és legfelebb még Márkot, — mivel Lukács igen kevés újat mond, nem volt indokolva műve. Csak azon feltétel alatt indokolt, ha elismerjük, hogy a többieket abban is mit velők együttesen felhoz, kiigazítja, hogy átalán helyre akarja állítani a chronologiai rendet az eseményekben, s egyes mellékes epizódokat, melyeket amazok nem történelhűen adtak elő, helyreigazítani szándokolt.

Ilyen helyreigazítás a Jakab levele is Pál ellenében.

A biblia új szövetségi könyvei, — a legorthodoxabb chronologia szerint is, hetven év lefolyása alatt irattak, különböző helyeken és különböző személyek által. Az első három evangélium és az apostolok cselekedeteinek könyve közt, — ha Lukács iratait a hatvanas évekbe helyezzük, a két első evangéliumot pedig az ötvenesekbe: — és a negyedik evangélium között harmincz, illetőleg negyven évi időköz van. Alább bővebben kifejtem, hogy az első négy történelmi munka Jézust tisztán mint embert állítja elénk; de a Jánosféle evangéliumban már Isten. Ez a negyven évnek haladása. Arról is szó lesz, hogy ezen haladást a Pálféle iratok közvetíték. Ily fejlődés-

nél szó sem lehet az inspirációról. Emberi mű az egész fejlődés, emberi mű e fejlődésnek leírása is. Jézus halála után tanítványai a zsidó nemzeties, és az általánosb nem zsidó nemzeties irányban fogták fel, annak tanát; tehát két irány uralkodott a názáreti bölcs tanítványai közt. Tisztán emberileg, emberi szenvedélyekkel, az isteni közbejárás kizárásával, folyt ezen vita, melynek képet az új szövetségi iratok adják.

Jézus rögtöni visszaérkezése, a parusia, melyet alább tüzetesen tárgyalok — fő dogmája, legköltőibb reménye volt tanítványinak, s magának Jézusnak is, s mindazoknak kik benne hittek. E remény gyors, még akkori valósulását hirdették az evangeliumok, Pál levelei, Péter, János, Jakab levelei, az Apokalipsis Az egész parusiába való hit, szép költői álom volt, mely évtizedekig lelkesített, erényre buzdított, de végre szét foszlott Szép, lélekemelő csalódás volt Tehát ismét nem beszélhetünk azon iratok isteni inspirációjáról, melyek ilyen bármily költői és üdvös, de valótlan reményben, álomban ringatták az első század hívőit

A biblia egyes könyvei ellenkeznek a tudomány biztos eredményeivel.

Tehát nem mondhatók az Isten által sugalmazottoknak, nem állítható fel a biblia abszolút hibátlanságának dogmája.

Csak oly példákat hozok fel, melyeket bárki, minden behatóbb szakismeret nélkül megérthet. Lássuk mindjárt a biblia legelső lapját.

A teremtés könyvének első fejezetében a harmadik s következő versekben mondatik, hogy Elohim — isten — teremté a világosságot; — אֵר — ór — s mivel ezt jónak találta, elkülönzé, a sötétségtől — חֹשֶׁךְ — khósek — és elnevezé a világosságot, — ór-t, יוֹם-nak, — napnak, nappalnak, a sötétséget pedig, a khóseket, nevezte לַיְלָה-nak éjszakának; s így lőn עֶרֶב-este és lőn — בֹּקֶר-reggel, az első יוֹם — az első nappal. Ezek után következik még egy második, sötét egy harmadik יוֹם — nap, estével és reggel; végre a negyedik יוֹם — napon teremti Elohim a nagyobb és a kisebb מֵאֵרֶת — meórot — világítót, hogy elkülönözzék a nappalt יוֹם — az éjszakától — לַיְלָה — a világosságot — ór — a sötétségtől, a khósektől és az időszakokat jelezzék. A nagyobb világító megvilágítja a földet nappal, a kisebb világító pedig éjjel. Együttal teremté a csillagokat is.

Szerző tehát azon hitben volt, hogy lehet nappal és éjszaka, nap nélkül is, mert a nap és hold, s a többi csillagok teremtetése előtt, már háromszor volt nappal és háromszor éjszaka, azaz három nap, s a negyedikén teremtették a nap. A mi astronomiai tudomá-

nyunk szerint a nappalnak és az éjszakának oka, a földnek saját tengelye és a nap körüli forgásában áll.

A földgömbnek azon részén, mely kettős forgása közben a napfénytől elfordul, éjszaka van, a másikon, mely a napfelé fordul, nappal. Szóval, nappal és éjszaka nem lehetséges nap nélkül. A nappal és az éjszaka csak akkor vehette kezdetét e földön, midőn a nap már létezett és nem elébb. De Kopernikus előtt, más fogalommal bírt az emberiség a nap és föld viszonyáról. A föld egy álló, mozdulatlan tányér volt, felette a kék égen, járt, — kelt és nyugodott félkörben a tányér felett a nap. Tőle független volt a nappal, a nap csak diszitó volt az égen, nem pedig lényeges feltéte a nappalnak. A tapasztalás, mely szerint felhős, borús időben, midőn a nap nem látszik az égen, s mégis nappal van, azon következtetésre vezette a régieket, hogy a nappal nincs lényeges összefüggésben a nap testével, hanem ellehet nélküle is.

A mozesi cosmogonia írója is ily nézetnek hódolt; azért írta, hogy Elohim a napot csak negyed napon teremté, s már elébb háromszor volt nappal és éjszaka.

Az orthodoxia, szemben az új astronomiával, a legkétségbeejtőbb fogásokhoz nyúlt, hogy a biblia inspiratióját megmentse. Legujabban, 1870-ben harmadik kiadást ért *Reusch* bonni — most ó-kath. — tanárnak apologetikus műve: *Bibel und Natur*; mely 489 lapon a hasonírányu művek közt legtöbb tudományyal iparkodik a bibliai teremtés történetet kiegészíteni a tudományos kutatás biztos eredményeivel. De minden kiegészítési kísérlet a szöveg erőszakolásán alapszik; pedig a szavakat nem szabad kivetköztetni őseredeti értelmükből. Midőn az első három napnak mivoltát, a mósesi könyv azzal jellemzi, hogy volt nappal és volt éjszaka; — midőn a világosságot nappalnak, a sötétséget éjszakának nevezi, akkor nagy erőszakolás azt állítani, hogy ama kifejezések nem teljes világosságot, nem tulajdonképi nappal és éjszakát jelentenek e földön, hanem csak derengő félhomályt! . . .

Mert az egyházi dogma, a bibliában semmiféle tévedést el nem ismer, azért kénytelen az ugynevezett orthodox egyházi theologia, a legbornirtabb érvekkel ámitani önmagát . . . E theologusok hangos gúnykaczajra fakadnak, midőn más felekezet theológiája véd hasonló fegyverekkel, hasonló álláspontot . . .

De ilyen az elfogultság nemezise! . . . *Josue*, könyvének tizedik fejezte is, igen híres bizonyíték az orthodoxiának elfogultsága mellett. A tizenkettedik, s következő versekben azt olvassuk, hogy Josue, megállítja a napot az égen, s az nem nyugodott le, s lön egy nap oly

hosszúvá, mint máskor kettő; csakhogy Israel leverhesse a gábaoni csatából visszavonuló emori törzset. — A Jósue könyv írója, ezen adatot egy régibb könyvből a ספר הישר az igazak könyvéből, idézi. És századok múlva, egy későbbi szentíró, Jézus a Sirák fia, szinte mint történeti tényt hozza fel ezen esetet, mondván, hogy egy nap akkora lőn majdnem mint két nap. XLVI. fejt. 5. v.

Ezen íróknak, astronomiai felfogásuk szinte olyan, mint a mozesi. Nekik a nap mozog, ugymint a tapasztalás optikai csalódása mutatja. A tanító egyház csalatkozhatlanságában szinte ezen álláspontra helyezkedett, s épen a biblia tekintélye erősíté meg ebben. Innen származott összeütközése a tudománynyal, midőn Kopernikus és Galilei, a régi astronomia helyett, az ujjal felléptek, állítván, hogy a nap áll, s a föld forog körülötte; tehát a százados hitnek ép ellenkezőjét vitatták.

A csalatkozhatlan tanító egyház kezében levén még akkor a nyers hatalom is, halálos csapással akarta leverni az új tudományt.

Galilei ügyét, ami a tényeket illeti, elfogulatlanul tárgyalta a rennesi hittani kar dékánja *Martin*: Galilée, les droits de la science, et la methode des sciences. Paris 1868. — *Epinois* műve: Galilée, son Proces sa Condemnation d'apres des documentes inedites. Revue des Questions historiques 1867. 5. f. Theiner által közlött római okmányok nyomán iratott. Hozzá veendő: *The Pontifical decretes against the Motion of the Earth, considered in their bearing on the theory of advanced ultramontanism. Second edit. revised. London 1870.* — és *Buchmann*: Vermischte Aufsätze. I. Heft: Kirchliche Autorität und Macht der Wissenschaft. Breslau 1874. 13. k. l. A tanító egyház, mely csatlakozhatlan bírja a szentírás értelmének is, Kopernik könyvét, annak halála után megjelent művét, ugyszinté követőinek Diego de Zuniga spanyolnak és Pater Fescarini olasznak iratait, eltiltá. — *Martin* i. m. 75. l. — Galilei ellen pedig az 1616-iki hivatalos egyházi vizsgálat Rómában azt határozta, hogy: 1-ször a nap állásáról szóló tan a philosophiában absurd és téves, s mivel a szentírással is ellenkező, azért a hitben eretnek: 2-szor. Azon nézet, mely szerint a föld mozog, a philosophiában absurd és téves, s mivel a szentírással sem egyezik, azért ha nem is épen eretnek, de téves a hitben (erronea in fide). Febr. 26-án Galilei, V. Pál pápától azon parancsot vette, hogy a hivatalosan kárhoztatott tannal hagyjon fel; ellenkező esetben börtönnel fenyegették. Galilei engedelmességet ígért s elbocsájtaték. Tizenhét év múlva 1633-ban ismét Rómába idézték a szent officium, az inquisitio ítélő széke elé. Ekkor VIII-ik Orbán volt pápa, s utasítá az inquisitiót. „Sanctissimus (t. i. a pápa)

decrevit ipsum (Galilei) interrogandum esse super intentione de vehementi (sc. suspicione haeresis) in plena congregatione s. officii demnandum ad carcerem inuncto ei, ne decetero scripto vel verbo tractet amplius quovis modo, de mobilitate terrae, nec de stabilitate solis et contra sub poena relapsus“ . . . Tiz bibornok ítelt, s az inquisitio véghatározata így hangzott: „Kinyilatkoztatjuk, hogy te, nevezett Galilei, a pörben beigazolt, s általad is bevallott tanok miatt, a szent officium előtt, az eretnekség súlyos gyanujába estél, t. i. hogy hitted és erősen állítottad a hamis és a szentirással ellenkező tant, mely szerint a nap a világ központja, s hogy nem mozog kelet-ről nyugatra; hogy továbbá a föld mozog s nem központja a világnak; s végre, hogy valamely nézet valószínűnek tartható s védhető akkor is, miután annak a szentirással ellenkezése megállapíttatott . . .“

Azért elítélik, hogy említett tanát elesküdje (abjurare). Miután Galilei előtt az ítéletet felolvasták, térdre borulva, következő elesküvéssel kelle a congregatio színe előtt megtagadnia, eretnekeknek és tévedéseknek ítelt tanait: „Miután a szent officium parancsa hivatalosan tudtomra adatott, hogy hagyjak fel teljesen azon hamis nézettel, mely szerint a nap a világ központja és mozdulatlan, a föld pedig nem központja a világnak és mozgó, s hogy nevezett hamis tant semmiképen, se szóval, sem írásban felállítanom, védelmeznem, hirdetnem nem szabad; s miután előttem ki lőn nyilatkoztatva, hogy e tan a szentirással ellenkező, én egy könyvet irtam és kinyomattam, a melyben az említett, s már kárhoztatott tant tárgyaltam, s annak javára nagy fontosságu érveket hoztam fel anélkül, hogy valami megoldást hozzá csatoltam volna; mindezeknél fogva az eretnekség súlyos gyanujába estem, t. i. mintha azt állítottam és hittem volna, hogy a nap a világ központja és mozdulatlan, és hogy a föld nem központja a világnak és mozog. Azért elesküszöm, elátkozom, megútalom, a nevezett tévelyeket és eretnekségeket, és általában minden, az anyaszentegyházzal ellenkező egyéb tévelyt és tévhitet“ . . . Így teljesíté a congregatio a pápa utasítását. Az első per is 1616-ban V. Pál pápa utasítására kezdetett.

A Kopernikus-féle rendszert kárhoztató decretumok a pápák tudtával és beleegyezésével bocsájtattak közre, s egyáltalán úgy tekintettek, mint ama rendszernek, a római Curia általi végleges kárhoztatása. Az index congregatióinak azon decretuma, mely a Kopernikus féle tant „hamisnak és a szentirással egyáltalán ellenkezőnek“ — állítja, még 1664-ben is, VII-ik Sándor pápának egy bullája által nyert pápai megerősítést, amennyiben ezen bulla, az index akkor

közzétett kiadásában, előforduló decretumokra vonatkozólag, tehát az imént említettre is, mely szinte befoglaltatik, határozza : „Teljes tartalmukkal, apostoli tekintélyvel helyben hagyatnak, és megerősítetnek, megparancsoltatván mindenkinek, hogy azokat sérthetlenül és rendületlenül megtartsa.“ — Galilei műve s egyéb e rendszert védő munkák az indexben maradtak, még az 1819-iki kiadás is tartalmazza azokat; csak 1835-ben hagyattak el...

E tények constatalják a csalatkozhatlan tanító egyház felfogását, a biblia minden tekintetbeni tévmentességét illetőleg!... De constatalják egyuttal, az egyházi csalatkozhatlanság benső értékét, a szentírás értelmezésében is!...

Martin, az ultramontán író kénytelen elfogadni a tagadhatlan tényeket, csakhogy szerinte V. Pál és VIII. Orbán „félrevezettetve Galilei ellenségei a peripatetikusok által“ — a „római congregatio-kat ama ítélethozásra indították,“ — ők „eliteltették a római congregatiók által a rendszert, a könyveket, melyek azt védelmezték, s egyik képviselőjét a rendszernek“ — (t. i. Galileit). — De azért, úgy véli a jámbor férfiú, nem szenvedett csorbát a pápák csalatkozhatlansága, mert amit tettek, — „nem mint pápák, nem az egyház nevében cselekedtek“ s ezt abból következteti, mert a Congregatio ítéletét, mely utasításukra, parancsukra, egészen akaratak szerint történt, — „külön breve által meg nem erősítették“ Mily szent elfogultság!...

Ha csakugyan igaz lenne, hogy Isten a Vatikánban, közvetlen szól hozzánk ... hogy mint hajdan Delphiben és Dodonában a görögök; úgy a kereszténység a pápai palotában hallja a csalatkozhatlan isteni oraculumot: akkor megbocsáthatlan mulasztása az isteni gondviselésnek, hogy a pápai oraculumot oly tettek végrehajtására engedte ragadtatni, melyek okvetlen compromittálják, az egész egyházat!....

Az ultramontánok is elismerik, hogy a pápa szeme láttára, tudtával, kívánságára történt a nagy hiba: ha Isten csalatkozhatlan oraculummá tette a pápát, lehetséges-e, hogy ilyesmit, ily eltévelyedést megengedjen?....

Az orthodoxia árutjainak, szemfényvesztésének jellemzésére, kirívó például idézem Hettingert, a legújabb híres Apologetát, aki még 1867. is, a Galilei ügy tisztázására idézi *Newmannt*, a nagy tudományu, de igen elfogult angolt, ki azt meri állítani, hogy ámbár Kopernikusig mindenki hitte, miszerint a nap az égboltozat csillagaival együtt, az álló föld körül forognak; az egyház a Galilei ügyben, e tárgyra vonatkozólag, úgy szólván semmit sem határozott; s

hogy ép e tartozkodása, szemben az általános és sok idő óta a katolikuskok közt dívó nézettel, s ebből eredő szentírás magyarázattal, bizonyítéka az isteni vezettetésnek!... Idézi továbbá Laland-ot, aki ismét azon állítással lepte meg a világot, hogy Galileit „csak egy törvényszék“ ítélte el, de nem az egyház!... *Apologie d. Christenth.* Freiburg. 1867. II. k. II. r. 620. s k. l.

Aki a bibliában ily tévedésekre akad, az nem hiheti annak abszolút hibázhatlanságát.

Egyik legujabb s igen nevezetes kath. szentírás magyarázó, *Reinke Lőrincz*, kanonok s münsteri tanár, egyenesen elveti a régi nézetet, melyet Josue is vallott, s a pápák is a Galilei pörben, s azt állítja, hogy Josue könyvének kérdéses helyét nem szabad érvül felhozni az astronomia mai vívmányaival szemben!...

Ime, mennyire haladtunk, a római Curiának daczára!... Reinke, ellenkezőleg a szöveggel azt véli, hogy melléknapp, vagy más égi tűnemény hosszabbítja meg a napot. Reinke is hihetetlennek tartja, hogy Isten, az egész naprendszer mozgását lassítsa, csak azért, hogy a zsidók jobban szétverhessék az emoriak hadát... „Beiträge zur Erklärung des Alten Testaments.“ VIII. k. Giessen 1872. 215. skl.

Josue könyvében világosan mondatik, hogy a nap és hold megállottak; hogy alá nem nyugodott a nap és lőn egy nap oly hosszú, mint kettő.... A Korpernikus előtti theologia jól értelmezte a világos szöveget, csak abban hibázott a pápákkal, a legfőbb egyház kormányával egyetemben, midőn isteni inspiratióra állította a biblia minden tételét.

Ezért kellett összeütközniök a tudománnyal. A protestans orthodoxia is ily collisióba jutott.

Azonban a szentírás könyvei egymás közt is ellenkeznek. Többszörös eset, hogy ugyanazon tényt különböző könyvek ellentmondólag adják elő.

Igen sok példát idézhetnék az ellentmondások kimutatására. Csak egyet hozok fel, és pedig Jézus feltámadására vonatkozólag.

Jézus feltámadásának és megjelenéseinek körülményei iránt az evangeliumok írói nem voltak tisztában, azért egymásnak ellentmondanak azok leírásában. Hasonlítsuk egybe Máté XXVIII. Márk XVI. Lukács XXIV. János XX, XXI. fejezeteit egymással.

Az ellentétek kiegyenlíthetlenség.

Vegyük először János előadását: Magdolna, egy maga jó kora reggel még sötéttel és látta az elhengerített sírkövet; vissza siet jelenteni Péterhez és Jánoshoz a városba és azt mondja nekik: Elvit-

ték az urat a sírból s nem tudjuk hova tették. Péter és János kiszaladtak a sírhoz, csodálkozva a történeteken s aztán haza sietnek. Magdolna ott maradt sírva, s betekintve a sír-üregbe, két angyalt látott abban. Kérdik tőle: Mért sírsz, — elvitték, ugymond, az urat és nem tudom hová tették. Aztán maga Jézus kérdi Magdolnától, mért sírsz? kit keressz? Magdolna azt vélte, hogy a kérdező kertész, válaszolva neki: Uram ha te vitted el, mondd meg hová tetted, hogy elhozzam. Erre Jézus megismerteti magát s meghagyja neki, hogy vigye hírül a tanítványoknak az ő menybe meneteletét. És Magdolna így cselekedett.

Máté szerint más lefolyása volt a dolognak, kora reggel kimentek együtt Magdolna és a másik Mária; — *Márk* szerint Magdolna, Jakab, Mária, és Salome; — *Lukács* szerint: Magdolna, Joanna, Jakab Mária és a többi nő. — Utközben azon tűnődtek, ki hengeríti el a követ, (*Márk* XVI. 3.) de elhengerítve találták. Ezen közös tűnődés mutatja, hogy Magdolna is most jött ki először a sírhoz. Ezen kezdet már határozottan ellenkezik János elbeszélésével. Lássuk, mi történik a sírnál? *Máté* szerint egy angyalt láttak, aki szólt nekik, hogy jelentsék meg a tanítványoknak, s figyelmeztessék őket a kitűzött viszontlátásra Galileában. *Márk*, ezen episodnál egyezik *Máté*-vel; *Lukács* eltér, nem szól a Galileába való küldetésről és két angyalt említ. Itt tehát egyetért Jánossal s ellenkezik *Máté*-vel és *Márk*-kal. Ezen jelenet után *Máté* szerint a nők örömmel telve siettek hírt vinni a tanítványoknak, utközben megjelenik nekik Jézus, — *Márk* *Lukács* hallgatnak e megjelenésről — ők lábait átkarolják örömkömben, s Jézus ismétli az angyal által adott parancsot. János evangéliuma a feltámadásnál csak egyetlen nőről tud, Magdolnáról, s midőn ezzel megismerteti magát a kertésznek hitt Jézus, nem engedi érintetni magát, mert ugymond még nem szóllottam fel atyámhoz, s azt parancsolja hírül vinni, hogy mennybe megy atyjához. Galileáról nem szól. Ellenkezik tehát János e tekintetben is a többiekkel. — *Márk* szerint a nők, egygyel többen, mint *Máténál* a vett hírrel, rettegve futottak vissza s nem szóltak senkinek, mert féltek. — Jellemző *Márknál* az, hogy a most jelzett épizóddal végződik a feltámadás története, s a fejezet 9-ik versében egy új feltámadási történet kezdetét olvassuk a Jánosi mintára, s egyszersmind ellentétben a fejezet kezdetével. Az mondatik ugyanis, a 9-ik és 10-ik versekben, hogy Jézus feltámodván reggel, legelőször is Magdolnának jelent meg, ez hírül vitte a tanítványoknak, de hitelre nem talált. Ezen részlet a többi versekkel végig, nem *Márk* műve, későbbi függelék Jánosból s *Lukácsból*. — *Lukácsnál* a nők, ismét többen mint *Márknál*, meg-

viszik a hirt a tanítványoknak, de ezek örütségnak tartották azt. — *Lukács*, írja hogy Péter mégis eltekintett a sirhoz de azt üresnek találván, gondolkodva haza ballagott. Máténál és Márknál nincs meg ezen epizód, mely Jánoséval abban ellenkezik, hogy csak Péter megy s nem egyuttal János is.

A feltámadás utáni megjelenések iránt sincsenek tisztában a szentírók, Máté szerint a tanítványok elmentek Galileába egy bizonyos hegyre, melyet Jézus megnevezett, ott látták őt, de némelyek kétkedtek: vajjon Jézus-e? (Itt Jézus elküldi őket tanítani a föld minden népeit. XXVIII. 16. sk. v.

E megjelenés a második, az első Magdolna és a másik Mária előtt történt, mint fentebb megjegyzők. — A Galileában történt, tehát második megjelenés után Jézus eltűnik, Máté nem szól többé róla, nem mondja hova lett.

Márk XVI-ik fejezetének azon részében, melyet ellentétben találunk a fejezet kezdetével; azt olvassuk, hogy Jézus először Magdolnának magának jelent meg. Ez már nem vág össze Mátéval, mert szerinte ott volt a másik Mária is. Magdolna hirül viszi a siró és szomorkodó tanítványoknak a jelenséget, ezek nem hiszik el. Azután megjelent Emmaus táján két tanítványnak; ezek sem találtak hitelre a többieknél. Végre megjelent a tizenegynek, s megdorgálván őket hitetlenségükért, mert nem hittek a többi tanunak, azután elküldi őket tanítani a föld minden népeit; s „miután szólott nekik, viteték az égbe s ül az atyának jobbján.“ ... Itt Jeruzsálemben történik a felhatalmazás — s a mennybemenetel, a Galileai utról, ezen szakaszban nincs szó, ellenkezőleg ama parancscsal, mely ugyan e fejezet 7-ik versében foglaltatik.

Lukács szerint az első megjelenés az volt, mely *Emmaus* körül történt, még pedig a feltámadás napján; két tanítvány előtt. XXIV. 13. E két tanítvány azt is mondja, hogy az asszonyok csak angyalokat láttak, kiktől a feltámadás hírét vették.

Ezzel tagadják, Jézusnak az asszonyok előtti megjelenését, melyről Máté, pseudo Márk, és János beszélnek. E két tanítvány még azon este visszasiet Emmausból Jeruzsálembe, ott hallják, hogy Péternek is megjelent Jézus; maguk is elbeszéli a nekik történt jelenséget, alig végzik a beszédet s íme Jézus közöttük megjelen.... Csodálkoztak, bámultak mindannyian — evett is velők, aztán megparancsolta nekik, hogy Jeruzsálemben „üljenek“, míg a szentlélek alá nem száll. Ezután Bethaniába vezette őket s ott az égbe emelkedék. Lukács nem tud semmit a Galileába való menetelről, melyet Máté és Márk említ. Az apostolok cselekedetének könyve is

azt írja, hogy Jézus megparancsolta tanítványainak, ne távozzanak Jeruzsálemből míg a szentlélek el nem jő. I. 4. skl.

Negyvennapig társalgott velük Jeruzsálemben, aztán az egekbe szállt ugyan ott. Ez mind ellenkezik a galileai jelenségekkel. János szerint Magdolna előtt jelent meg először Jézus. Aztán ugyan aznap este, a tizenegynek zártajtók mellett; nyolczadnap ismét ezeknek, mikor Tamás is jelen volt. Azután Galileában Tiberiásnál, ez volt a „harmadik“ megjelenése a feltámadás után. XXI, 14. Ezután Jézusról nincs szó többé Jánosnál

Nem idézek több példát.

Ha egy ellentét, egy hiba volna is csupán, már megdőlt az inspiratio dogmája, mely absolut hibátlanságot követel.

Ezekből látjuk, hogy az inspiratio dogmája százados tévedése a tanító egyháznak, a pápának és püspököknek.

A bibliának értékét nem kisebbítjük azzal, ha ezen értéket a maga valódiságára szállítjuk alá. A biblia a vallási hagyományok szent könyve, melynek igen sok lapját épüléssel olvashatjuk, mert szív-nemesítő; de vannak oly leírásai is, melyeket a régiek igaz dolgoknak hihettek, az akkori értelmi művelődés állapotában de a mai kor úgy tekint csupán, mint szent költészetet, melylyel a régi vallásos hagyomány egyes kiváló személyiségeit, vagy jelenségeit a nép áhítata megdicsőített. Vannak a bibliában oly történelmi részek is, melyek egy színvonalon állanak, akár Herodot, akár Tacitus vagy Svetonius történelmi műveivel. A tudományos rész pedig épen olyan, minő azonkor egyéb tudósainak ismerete, s azért mérvadó, mai nap csak úgy nem lehet, mint azoké.

A biblia könyveit is, ugyanazon történeti kritikával kell vizsgálnunk, melyet bármi más könyvre alkalmazunk.

A hivatalos egyház, tehát nem csak önmagát, saját tekintélyét félreértette, mert tulbecsülte; hanem saját codexének tekintélyét illetőleg is ugyanazon hibába esett.

Enélfogva se pápa, se püspökök, sem egyéb egyházi collegium nem követelheti tőlünk, hogy állítólagos csalatkozhatlanságok előtt meghódoljunk ...

A messiás országa.

I.

A népek messiási eszméi.

A messiás eszméje, nem kizárólagosan zsidó eszme. Az őskor népeinek közös eszméje volt ez, mindannyian, tekintve e földi élet ezer bajait, az anyagiakat és erkölcsieket, azon nézetben voltak, hogy e földi bajok nem voltak mindig, hanem egykoron, az emberi nem létének kezdetén, réges-régen szebb napok jártak, az arany kor világát élvezték, teljes erkölcsi rendben, minden bajból menten. A régmúlt dicsőség, az áldott jó világ, az aranykor utáni vágy, az erkölcsi és anyagi bajok s rosztól való szabadulás vágya, a dicső múlt visszavarázsolása, volt azon éltető remény, melylyel az őskor népei biztatták magukat. A régi vallásokban és mythológiában ezen eszme a vezér csillag, mely kibékíté legalább némileg a kedélyeket a jelen prózai nyomorával. Az elmúlt aranykor visszatérése — az a népek messiási megváltói, reményeinek rövid foglalata. De ki fogja visszahozni az annyira óhajtott aranykort, ki fogja megszabadítani az embereket az erkölcsi és anyagi rosztól, melyet a mindennapi tapasztalás oly gyakran majdnem kétségbeejtőnek bizonyított?..

A régi népek Istenben egy főjellemvonást tiszteltek. A határtalan jószágot. Ezen határtalanul jó Istenség, az eszményi jószág maga, nem okozhatta az emberek szellemi, erkölcsi és anyagi nyomorát. — A legjobbtól semmiféle rossz nem származhatott. Ez volt az ősnépek egyik vallásbölcseleti axiomája. Tehát a rosszat egy más lény, nem az Isten hozta e világra. Ki ezen lény? A népek ősvallásai őt sátánnak, a gonosznak nevezik. Ez vala a rossznak végoka e földön is. Ennek a fő gonosznak legyőzése fogja eredményezni az aranykor visszatérését, valamint egykoron az ő diadala okozá annak elenyészését. Tulvilági vezér, tanító, király lesz azon férfiú, ki leveri a gonosz országát és visszavarázsolja a régóta óhajtott aranykort.

Nem terjeszkedhetem ki részletekre. Kimerítőbb tájékozásul igen alkalmas dr. *Lücken Henrik*, orthodox kath. írónak következő műve: „Die Traditionen des Menschengeschlechtes, oder die Offenbarung Gottes unter den Heiden. Münster 1869. II. kiadás VIII. r. 537. l. Vagy *Sepp*-nek könyve: „Das Heidenthum und dessen Bedeutung für das Christenthum. Regensburg, 1854.“ — végre: *Döllinger*: „Heidenthum und Judenthum, Vorhalle zur Geschichte des Christenthums. Regensburg, 1857.“

E munkákban tömérdek anyag van egybegyűjtve, s ez, amire itt főszólyt fektetek — *Lückennek és Seppnek* a tényekből levont következtetései — mert Döllinger csak tényeket ír le, — vagy munkáik alapeszméje, — mely az emberi nem által Istentől vett öskinyilatkoztatás — más részről ellentmondásra talál. *Lassaulx*; „*Studien des klassischen Alterthums*,“ — 82. l. — azt veszi észre, hogy: „*A görög-római és a zsidó-keresztény vallás közt sokkal mélyebb összefüggés van, mint általán vélik; ugyanazon, s ugylátszik az emberi természetben gyökerező eszmék, melyek minden vallásnak alapul szolgálnak mindenütt, majd világosabban, majd homályosabban feltűnnek.*“ Dr. *Stiefel-hagen* Ferdinand: „*Theologie des Heidenthums. Die Wissenschaft von den alten Religionen, und der vergleichenden Mythologie, nebst neuen Untersuchungen über das Heidenthum, und dessen näheres Verhältniss zum Christenthum.* Regensburg 1858. — Szinte az öskinyilatkoztatás eszméjét veszi alapul, de elismeri hogy: „*A pogányságnak ugynevezett messiási mondái sajátosságok. Legelőször figyelniünk kell arra, hogy ezen mondák keletkezése, a megváltást igénylő emberiségben, magában véve, egészen természetes lehetett. A természet maga összefűzte a fájdalommal a reményt, s igen jól felfoghatjuk, hogy az inségben levő ember, ön maga teremti jövőendő megszabadítóját. Ebből következik, hogy nem minden megváltói remény, mely a pogányságban mindenütt, és oly gyakran, oly megszámlálhatlan sokszor nyert kifejezést — jogosult arra, hogy tanukép idéztessék a kinyilatkoztatott igazsággal anyagi azonosságának beigazolására.*“ — i. m. 534. l. *Stiefel-hagen* azt tartja, hogy csak az ószövetségi messiás jóslatoknak megfelelő pogány adatok vehetők tekintetbe, s midőn olyakat is találunk, melyek Jézusban ugyan valósultak, de az ószövetségi próféták irataiban nyomuk nincs, ezen valósulás csak esetlegesnek tekintendő. Azonban én jelenleg csak azon nyilatkozatát jegyzem fel, mely szerint a messiási, a megváltói remény minden fensőbb isteni kinyilatkoztatás nélkül, természetes uton, a tapasztalt nyomor és inség eltávolításának égő vágyából származtatható. — Én ugy látom, vizsgálva a régi vallásokat, hogy e remény csakis természetes uton származott. A messiási eszmének vég kifejlődése és története a jelenkorig, — ezt bizonyítja.

Az ind vallás, legrégibb alakjában, a brahmanismusban, a megváltás az embernek tisztán *egyéni* dolga, s vezeklés, áldozatok, s bölcselkedés által történik. De a buddhismus álláspontja már ettől eltérő volt. Buddha, hat. századdal előzte meg Jézust. — Az ind vallásról jó könyvet írt: *Wurm Pál*: „*Geschichte der Indischen Religion im Umriss dargestellt.* Basel, 1874.“ A buddhismust illetőleg v.

ő. *Köppen*: „Die Religion des Buddha.“ Berlin, 1857—59. és *Max Müller*: *Essays*. Leipzig, 1869. I. k. „Beiträge zur vergleichenden Religionswissenschaft.“ A brahmanismus is, még a keresztény kor-szak előtt az istenségnek, a megváltás céljából történt megteste-süléseit — avatara — tanítja. Valahányszor az erkölcsi ros z e vilá-gon tul szárnyalja a jót, mindannyiszor Visnu emberi testet vesz fel, és megszabadít, megvált az igazságtalanságtól. A *buddhismus* meg-váltói alakja, tisztán emberi, maga *Szakja-muni*, — a Szakja család-ból származott remete — vagyis: *buddha*, a felvilágosult, a tudó. Ki-váló erkölcsiségénél fogva nem lett volna szüksége megváltásra, de őt a szenvedő emberiség iránti szeretete arra indítá, hogy a világ megváltására vállalkozzék. Tanítása és példája által megváltá az emberiséget, de azért szükség, hogy az egyes ember is saját erejével törekedjék Buddha szent ösvényén járni, s a felebaráti szeretet törvényét követni. Buddhának felebaráti szeretete a szegények iránti szeretetében is kiválólag nyilatkozott.

A brahmanismus megváltói eszméje felölelte magába az isten-ség megtestesülésének eszméjét; a buddhismus megváltója csak em-ber, ki az emberek iránti szeretetből azoknak tanítás és jó példaadás általi megváltását eszközli. Buddhának universalistikus jellegű val-lását ma *négyszáz* millió ember — tehát majdnem többen mint az összes keresztények — követi. — Ezek tehát az erkölcsi regeneratio ut-ján várják az üdvösséget. Csakhogy Buddha tana is századok hoszu során át tovább fejlődött s hierarchicus, és asceticus jelenségei is feltűnőleg hasonlítanak a római catholicismusra. — Az ismert kath. missionarius *Huc* abbé, nagyon érdekes tibeti utazásának leírásában, bámulva látta, a buddhista főpapok egyházi szereit közt; a pásztor botot, püspöksüveget, dalmatikát, pluviálét; meglepte a két karbani zsolozsmázás, — a *thuribulum*, az áldás felemelt, s a hívők feje fölé kinyújtott jobbal; az olvasó; az exorcismusok; a lelki gyakorlatok szentek tisztelete; papi coelibatus; a böjtök; processiók; létániák; szentelt víz; — felemlithette volna Huc abbé még a tonsurát; a re-liquiákat; a fülgyónást; s a dalai lámának, — a pápának csalat-kozhatlanságát.

II.

A zsidók messiási eszméi Jézus korában.

A zsidók messiása, próféta és király, azért jelzik a *masiach* — megkenetett vagy görögül *Christos*, — miből a szokásos Krisztus származott — névvel, mert a próféták és királyok olajjal szoktak felkenetni.

A messiásnak, a megváltónak alakját minden nép saját felfogása szerint módosítja, a zsidók hatalmas nemzeti fejedelmet vártak theocratikus királyt és prófétát, ki Dávid és Salamon példájára, csak-hogy ezeket tulszárnyalva, dicsőséget szerez Jeruzsálemnek és a zsidó nemzetnek, meghódítván neki a föld minden népét, hogy Jehova, s törvénye tiszteltessék az egész földön. A régi próféták épen akkor beszélnek legtöbbet a messiás királyi méltóságának határtalan fényéről s birodalmának megmérhetlen terjedtségéről: midőn a zsidó állam a legválságosb helyzetekben volt. Ezt a jelenkor nagy kath. exegetája *Reinke* Lőrincz is elismeri; csak-hogy e tényből azt következteti, hogy Isten az ő választott népét, az anyagi ország veszedelmének napjaiban akarta megvigasztalni a messiás országának jövő dicsőségével. Pedig ama jelenség inkább természetes következménye a sanyaru állapotnak: a birodalom romlásának szemlélete keltette fel a zsidó hazafiakban a szebb jövő reményét, a nemzetnek nagy diadalnapja utáni vágyát. A héber állam alapjában és minden iziben theocratikus vala, az alap törvények Jehova nevében hirdettettek, azoknak megtartására Jehova áldását; megszegésükre annak átkát: az országnak idegenek általi leigáztatását hirdették a próféták.

Jézus idejében is nemzeties királyt vártak a zsidók, ki Jehova uralmát kiterjeszti a népek felett, nagy hatalommal, és dicsőséggel. — Ez volt az uralkodó nézet. Átalán a zsidók közt a messiási eszme — az erkölcsi rosznak elnyomása, az erkölcsi missió mellett, a theocratia politikai, állami oldalát hangsúlyozta leginkább.

Dr. *Langen*, nagy tudománynyal írt művében: „*Das Judenthum in Palästina zur Zeit Christi*. Freiburg, i. B. 1866.“ szabatosan ecseteli Jézus palestinai kortársainak vallási eszméit, átalában s részleteiben is, ismerteti messiási reményeit; sőt kiterjeszkedik az egyiptomi zsidóságra is, jelesen Philo vallásbölcseletére. — Még korábban, 1852-ben írta *Lutterbeck* is, e korszak ismertetésére igen alkalmas könyvét: *Die neutestamentlichen Lehrbegriffe, oder Untersuchungen, über das Zeitalter der Religionswende, die Vorstufen des Christenthumes und die erste Gestaltung desselben*. Mainz II. köt. v. ö. *Hausrath* jeles művét: „*Neue testamentliche Zeitgeschichte*. Heidelberg, 1873—1874.“

Ha a zsidó állam nem lett volna oly annyira theocraticus, a messiás eszméje nem emelkedett volna politikai jelentőségre, hanem maradt volna tisztán erkölcsi értelmű; a theocraticus államban a messiás nem maradhatott tisztán erkölcsi tényező, sőt a közvélemény mintegy kényszerülve volt, a messiást a politikai téren kitűnő

álláspontra helyezni; s egyuttal a theocraticus állam regenerátorává kikéltani.

Az egyiptomi zsidó vallásbölcsesek, elvonatkoztak a politikától, az államtól; ők a messiás eszméjében az erkölcsi megújulás fogalmát helyezték, s azt hitték, legalább az ó szövetség görög fordítása, a hetvenek műve, ezen következtetésre jogosít, hogy a messiás és az alexandriai vallásbölcselet *λογος*-a, az Istentől származott, de Istennel nem azonos természetű ige, vállalkozik az erkölcsnemesítő messiási szerepre. A híres alexandriai zsidó, a vallásbölcész Philo, Jézusnak kortársa, ki több évvel túl élte a názáreti bölcset, két kis munkájában *de praeemis et poenis*; és: *de execrationibus*, beszél a messiási reményekről. Ő bölcsezeti abstractióiban még a *messiás* szót sem használja, hanem azt írja, hogy az emberi nem részesülend a legnagyobb jóban a *λογος*, az ige, rokonságában, s ekkor a szerteszét lakó zsidók ugyan egy napon megszabadulnak, mert a pogányok látván azoknak erényeit, az erény iránti hódolathból lemondanak a zsidók feletti uralomról, a megszabadítottak egy helyre gyülekeznek, vezéreltetve emberinél felségesb, istenibb látomány (*ὄψις*) által, mely azonban csak az igazak által szemlélhető. A visszatéréssel egyidejűleg Isten ellenségei felett ítéletet tartand. Feltételezi tehát a zsidóknak erkölcsi regenerációját, s a *λογος*-sali rokonság is ily értelmű. — A látomány alatt Philo igen valószínűleg a *λογος*-t érti. Izrael felszabadítása a pogány uralomtól, a palestinai zsidóság ezen főfő messiás dogmája, Philónál is megvan, csak hogy platonikus értelemben, az erény jutalma gyanánt felfogva. Többet nem szól Jézusnak egyiptomi kortársa a messiásról.

A Sibylla III. k. 784 skv. és V. k. 414, v. melyekre *Langen* súlyt fektet, mert elseje a messiás isteni természetét és szüztöli származását hirdeti; a második égből származtatja s a jeruzsálemi templomot általa az egekig emelteti, — itt azért nem jöhetnek szóba, mert habár egyiptomi zsidók művei, de keresztény kéz által lett, jelesen az első kibővítve — ezen Sibylla egymaga világosabb mint az összes régi proféták, — mert a tény utáni jövőndülés, hitték a messiás istenségét és szüztöli származását, azért mondatták, keresztények, a Sibyllával. Egyébként *Langen* szerint is e sibyllai szavak, csak egyes hangok valának az arany középuton, az igaz uton, szemben egyrészt a politizáló palestinai, és bölcselkedő egyiptomi nézetekkel. Elismeri *Langen* hogy Jézus idejében a zsidók általán véve nem hittek a messiás istenségében.

A palestinai zsidóknak éjszaki szomszédai a szamaritánok, kik biblia gyanánt csak Mózes öt könyvét fogadták el, a messiást profétá-

nak, tanítónak hitték, ki pályáját, az emberiség jóra tanítását lefutván, meg fog halni. Tisztán emberi alak volt az ő messiások, s megváltói tiszte: a tanítás, erkölcsi példaadás. Ő nem volt politikai, hatalmas király, minőt a szomszéd Jeruzsálem várt a pogány római uralom alóli felszabadíthatására.

A palestinai zsidók, az evangelium tanúsága szerint is, Jézus idejében nagyon anyagiáisan fogták fel a messiás személyét és hivatását. Érdekes azonban, ha széttekintünk azon palestinai iratok közt, melyek részint Jézus születése előtt jelentek meg, s a messiási remények különböző árnyalatait képviselik. *A zsidó apokaliptikusok általán véve, a messiás eljövételét s a viszonyok javulását, a dicső messiás országát mind a legközelebb jövőben szemlélik, s ezen közelség indokolja irataikat is* Nevezetes apokaliptikus jellegű munka ezek közt *Henoch könyve*, a mak-kabi harczok idejéből való, körülbelül 160. K. e. iratott, az orthodoxia érdekében, gátul a rationalisticus hellenismus ellen. Nem egy szerző műve, csak a végszerkezet mutat egy kézre. Nagy tekintélyű könyv volt a zsidóknál, és a keresztényeknél is, Judás apostol levele idéz is belőle (v. 14.) az atyák idézik. Tertullian kanoni könyvnek tartotta. A messiást „kiválasztott“-nak, „megkenetett“-nek, majd Daniel (VII. 13) proféta szavaival „ember fiá“-nak, sőt egyszer „Isten fiá“-nak is nevezi, a mennyiben azt mondatja Istennel, hogy ő és „fia“ örökre egyesülnek a jámborokkal; de ezen istenfűség nem az isteni természet szerinti, mert ismét azt mondja szerző a messiásról, hogy az angyalokkal egyetemben dicsőíti az Istent. Szerinte a messiás oly viszonyban áll Istenhez, minőben, Philo *λογος*-a; ez ugyanis az ige, nem egy természetű az Istennel, kitől még e világ teremtése előtt származott *Henoch könyve* szerint a messiás profeta, tanító, reá száll a profétai szellem, mely a régi zsidó felfogás szerint személyesített valami s egyik profétától a másikra száll, mint Illés és Elizeus példája mutatja. A messiás lesz az utolsó s legfőbb birtokosa a profétai szellemnek. A messiás működése az egész emberiségre szóló. *Ítéletet tartand*, s a jók lesznek részesei országának, új ég és új föld leszen a messiás-ország kezdetével, s benné semmi helye a bűnnek. A messiást *üdvözítőnek, világosságnak, bírónak* hirdeti. De a messiás csak egyszer jön el, s akkor történnek mindezek; a messiás haláláról, feltámadásáról, másodszori jöveteléről nem tud *Henoch könyve*, szerinte a messiás egyszeri jövetelével végez mindent. Így tettek Jézus kortársai is, midőn Jézus kijelentésére, hogy meg fog halni, a zsidók azt felelték neki, hogy a törvényből, az ő szövetségi bibliából tudják, „*hogy a messiás örökre megmarad*“ Ján. XII. 34. Jézus tanítványai is így hittek. *Luk. XXIV. 19.* azért voltak oly vigasztalhatlanok halála után. A kereszténykor

előtti zsidóságnak ezen nevezetes theologiai művében a messiás, őszidő felfogás szerint *csak egyszer jő, s örökre megmarad.*

Salamon zsoltárkönyve. Közvetlen Krisztus előtti korból a római hódítás első éveiben iratott. A politikai helyzet nyomása alatt szerző már nagyon várja a szabadító messiást. Azzal kecsegteti a zsidókat, hogy a messiás Dávid trónjára fog ülni, a szétszort zsidókat egybegyűjti országába, legyőzi a pogányokat, a zsidók mind szentekké lesznek, mint maga a messiás is szent, bűnnélküli. Igazság fog uralkodni és isteni felelem.

Onkelos és Jonathan targumai, Krisztus korabeli szentírásmagyarázatok.

Onkelos azon időben várta a messiást midőn a királyi pálcza csakugyan elvétetett Judától, tehát saját korában a római uralom alatt. A messiás Dávid házából származó király lesz s uralkodni fog az összes emberiség felett. *Jonathan* szerint Dávid azt jövendölte, hogy a messiás a világ végén a vigasztalás napjaiban fog megjelenni, de a világ vége őszeesik a messiás eljövetelével, ekkor kezdetét veszi az új, a messiás világa, s ez örökké tart, mert a messiás *Jonathan* szerint is csak egyszer jelenik meg, s megjelenése a római birodalom bukását eszközölné. A targumisták a messiás erkölcsi működéséről sem feledkeztek meg. Tanítója és vigasztalója lesz ő Izraelnek és a pogányoknak is, tanítása által erkölcsre tér Izrael s bűnbocsánatot nyer. Országa csak igazokból, szentekből fog állani, a gonoszak elvesznek a pokolban. A messiás, mint *Jonathan* — Micheas IV. 8. — megjegyzi, még késik hogy időt engedjen Izraelnek vezeklésre, s kellő készülődésre a messiás elfogadására. *A messiás*, ki a jeruzsálemi templomot is felépíti — *Henoch k.* szerint e templom az égig fog emelkedni — *közbenjáró Istennél, kéri őt, hogy bocsássa meg Izrael bűneit, de szenvedő, másért szenvedő messiásról, a magát halálra feláldozóról Jonathan semmit se tud, valamint nem tudtak a zsidók sem Jézus idejében.* (v. ö. János ev. XII, 34.) *Jonathan* elismeri a fentjelzett értelemben a messiásnak prófétai, főpapi, közbenjárói, királyi, s birói minőségét. Még egy nevezetes epizódot említ fel *Jonathan*, — Isai XI. 2, — a messiás működéséből. *Az ellenmessiás személyét s működését.* Neve ארמילוס *Armilos*, s képviselője a pogányoknak a messiás elleni harczban.

A zsidó monda szerint *Armilos* Rómában született, ott a pogányok leggonoszabbika, egy márványleányt felmelegített s azzal nemzette *Armilost*. A *Zorobabel* könyv a nemzöt *Beliarnak* nevezi. Az *Armilos* szó bizonyára a zsidósított *Romulus*, s a zsidó rege a *Romulust* szoptató nőtény farkas szobrára vonatkozik. És *Beliar*, a zsidók szerint az ördögök feje, — az apa; akkor *Mars* lesz *Romulus* apja, a

harcz Istene. A zsidók tehát hódítójuknak Rómának védistenét *Quirinum* tartották az ellenmessiásnak. *Onkelos*, is, (ad Num. XXIV, 19) azt jóslatolja Balaam által, hogy az összes emberiség felett uralkodó messiás leveri azt, aki a pogányok városából jövend.

A messiás istenségéről a targumisták nem tudnak; még a világ teremtése előtti létéről sem; a főszó azon reményre van fektetve nálok, hogy a messiás megszabadítja Izraelt az idegen járomtól, s megteremti a zsidó állam dicsőséges önállóságát...

Ismételve meg kell jegyezni, hogy *Onkelos* targuma, a zsidók-nál majdnem kánoni tekintélyű volt, olyan mint a biblia, és mindkét targum a nép előtt olvastatott, mint a szentírás hivatalos magyarázata minden szombatban a zsinagógákban.

Tekintjük Jézus egyik nagyhírt, közel kortársának *Flavius Józsefnek*, a messiásra vonatkozó nézeteit.

Flavius József, Jézus halála után három évvel született Jeruzsálemben, s még 93-ban élt. Kortársa vala az apostoli időnek. Előkelő családból származott, vezér volt a rómaiak elleni harcban; s egyuttal nemzetének leghíreseb történetírója. Nevezetesebb műve a *zsidók régiségei, illetőleg történelme, Krisztus utánig terjed, a 26-ik évig*. Egy másik könyvben a *zsidóháborúról*, a rómaiak elleni harcot írta le; első művét *Appion* ellen intézett iratában védte, s megírta végre saját életrajzát is. Ő a hellen-római irányt képviseli, s illetőleg rationalisticus álláspontot helyezkedik.

Flavius József a zsidó nép történetében nem látja az isteni ki nyilatkoztatás általi folytonos vezérletet, azért a messiásra vonatkozó jóslatokat félreterjeszi, vagy természetes körülményekből magyarázza, kétértelmű jóslatoknak nevezi, s azért okoztak oly veszedelmes félreértéseket s hiu reményt. Ő nem várt messiás királyt, nem zsidó hegemóniát a föld népei felett, hanem egyenesen kimondja, hogy a történelem tanúsága szerint a hegemonia, a világ-uralom koronként változó, egyik nemzetről a másikra száll, és most, jelenleg *Itálián*, a rómaiakon van a sor. Azon jövendőseket, melyek Izrael messiás királyára vonatkoztak, ő a római *Vespasianra* magyarázta ennek, mint maga megjegyzi, de *Dio Cassius*, — Hist. LXVI, 1, és *Svetonius*, is — *Vespasian*. C. 5 — említik, megjövendölte, hogy a keletről eredő világ ura ő leend. Tekintve a körülményeket, ezt könnyű volt megjövendölni. *Vespasian* csakugyan Palestinában táborozván császárrá, a világ urává kikiáltatott. Ő belátta, hogy Jeruzsálem ellent nem állhat Rómának, hogy a zsidó államnak vesznie kell, ... a *Sadduceusok*, egy tekintélyes zsidó párt, az intelligentiának már hellenisált része, bizonyára úgy gondolkodtak mint *József*. De a nagy, orthodox nemzeti közvélemény

mellett ők csekély minoritás valának. Még Jeruzsálem leveretése után — 70 K. u. — is a hívő orthodoxia határtalan, sőt fokozott szenvedélyvel és fanatizmussal ragaszkodott a messiás eszméjéhez, s Flavius maga feljegyezte, hogy ezen eszme volt, mely a zsidókat a római légiókkal szemben a legelkeseredettebb ellenállásra lelkesíté. A rationalisták pedig a szent város romjain arról győződtek meg, hogy a messiás remény, az ő országának dicsőséges eljövetelébe vetett rendületlen bizalom, hiú álom, önámítás vala. De így csak a hellenisált töredék gondolkodott; a hívő orthodoxia, a szentvárosnak és a szentélynek, Jehova nagy templomának dűledékein, újból feltűzé a messiás reményének diadaljeleit!... Elkeseredésükben, hitők megdönthetlen reménynyé izmosodott; nem csupán remélték, hanem követelték már Jehovától a messiás eljövetelét.

Ezt Flavius, Dio Cassius, Tacitus, Svetonius bizonyítják.

Jeruzsálem pusztulása után közvetlen iratott *Esrás* IV-ik könyve, — és *Mózes menybemenetele* Ἀνάβασις Μωϋσεως című könyv. Ez utóbbi könyv a kereszténység első hirdetőinél is tekintéllyel birt. *Judás* apostol levele, (v. 9.) mint már Origenes (250. k) megjegyzé, e könyvből meríté a Mózes tetemére vonatkozó adatot. Alexandriai Kelemen, s más egyházatyák is használták.

Mindjárt Jeruzsálem bukása s a templom elpusztulása után iratott. — Apokaliptikus mű, a római birodalmat hatalmas sas jelképezi, a messiás nem sokára jő és Izrael a sasra fel ül, s egész az ég csillagsoráig emelkedik, míg ellenségei a föld porában fognak heverni. A messiás eljövetelével összeköti azon kor szokása szerint a zsidók ellenségeinek, a római birodalomnak leveretését. A messiás országa az egész világ lesz, és a sátán hatalma lejár.

Szerző a főváros bukása és a templom romjai feletti fájdalmában, a következő apokaliptikus látománnyal vigasztalja magát és hívő olvasóit.

„És akkor megjelenik országa az ő egész teremtményében, és akkor vége lesz a sátánnak, szomorúság jön reá. Akkor megtelnek a küldöttek kezei, aki mindig megboszulta őket (Izraelt) elleneiken. Mert fel kel a mennyei trónjáról, s kijő szent lakából, megháborodva és haraggal gyermekei (Izrael) miatt, s a föld remegni fog, s megrendül legvégső határáig. Magas hegyek meglapulnak s megrendülnek, a völgyekbe hullanak. *A nap nem ad világosságot*, s a hold szarvai sötétséggé változnak és eltörnek, s a teli hold vérré változik, s a csillagok utja elromboltatik. A tenger feneketlen mélységbe vonul vissza, a vízforrások elenyésznek, a folyamok elporlanak mert a legmagasabb felemelkedik; — Isten, az örökkévaló, az egyedüli, s láthatólag eljő, hogy a pogányokat megbüntesse s bálványait szét-

rombolja. Akkor boldog leszesz Izrael, s reá állasz a sas hátaira és szárnyaira. És teljesülni fog: Isten felmagasztal téged, s a csillagégbe helyezend téged, a csillagok lakába; s felülről fogsz alátekinteni, s meglátod ellenségeidet a földön, s megismered őket és örvendezni fogsz.“

Esras IV-ik könyve. Nevezetes mű, nemcsak azért, mert a szent-
atyák közül többen — így *Barnabás* levele is, a második ker. század
első tizedéből, többek nézete szerint kánoni, szentírási könyv *Esdra*s
könyvét idézi „ἐν ἄλλω προφητῇ λεγόντι, — más *prófétában* — mond-
ván“. Cap. XII. v. ö. *Esras* IV, 33. V, 5. — a biblia egyik alkat-
részének tartották; hanem azért is, mert meglátszik rajta, mikép
szoktak ősrégi egyházi írók, vallásos szent könyvek szerkesztésében
eljárni, illetőleg miként szoktak keresztények, zsidókézből eredt
műveket kibővíteni, keresztényies eszmékkel.

Nerva császár korában (96—98.) írta görögül egy palestinai
zsidó, vigasztalando honfitársait a szent város és templom pusztulása
miatt, körülbelül huszonöt évre a katastrofa után. Tehát majdnem
egykoru mű azon irattal, mely az ujszövetségi bibliának egyik része,
s János apostol titkoslátásainak — apokalipsis — neveztetik;
melyet *Ireneus* jeles egyházatya, ki *Traján* (98—117) idejében szü-
letett, *Domitián* (81—96) utolsó éveibe helyez, de 30 évvel korábbi.
Ugy a zsidók közt, mint a zsidó egyházból eddig még egészen ki nem
vált kereszténységben, mert a pogányság mindkettőt egy czim alatt
üldözé, az apokaliptikus könyvek, — a szebb jövőnek mysticus képek-
ben való rajzolása, — nagy népszerűségnek örvendettek. Mindkét fél
a messiást várta; a keresztények Jézus visszajövetelét, a *παρουσία*-t
melynek édes reménye viszhangzik az öszes uj szövetségi szentíratok-
ban, kezdve a legrégiebbektől, Pál apostol leveleitől és Máté, Márk,
Lukács evangeliomától Péter, Judás, és János apostol leveleiiig, és korra
nézve a legkésőbb könyvig a VI-ik evangeliumig. Ezek mindannyian
várják Jézus közel vissza-jövetelét, mint ezt alább tüzetesen vizsgá-
landjuk. Jeruzsálem pusztulása 70-ben, a keresztényekben is jobban
felizgatá az apokaliptikus vágyakat, s immár közelnek, az ajtó előtti-
nek hitték Jézus visszajövetelét. Párhuzamosan folyt e két áramlat
ama kor történeti, sujtó eseményei által — a zsidó lázadás 64;
keresztény üldözés Nero által 66-ban, Jeruzsálem pusztulása 70,
zsidók és keresztények üldöztetése a további években — fejlesztve.

De térjünk vissza *Esras* könyvéhez:

A könyv, a politikailag levert zsidó nemzet vigasztalását tűzte
ki czélul, a messiás általi *közel szabadulásra* való utalással.

Azért mint Mozes menybemenetelének írója, *Esras* könyve
szinte a római birodalom enyészttét hirdeti. A messiás oroszlány

képében van ábrázolva, ő legyőzi, megsemmisíti a sást, a római birodalmat. *A messiás uralma tartani fog négyszáz évig, aztán hét napig halál, a messiás is meghal, minden átváltozik, s hét nap múlva az új korszak felvirrad.* „A föld, ugymond, kiadja mik benne alszanak, és a por kik benne fülelnék, és a tartók visszaadják, a beléjük helyezett lelkeket. — A legfenségesebb nyilvánulni fog az ítélet székén, s elmúlnak a nyomorúságok, a béketűrés megszűnik, csak az ítélet egymaga megmarad, az igazság álland, s az őszinteség megerősül, következik a mű, a jutalom kiadatik, az igazság fog örködni s a gonoszság nem fog uralkodni.“ (1. Esr. VII. 28. skl.) *Esrá* könyve az első zsidó okmány, melyben a szenvedő, illetőleg *meghaló* messiás eszméjét találjuk. — *Triphon* zsidó, ki *Justin* vértanu párbeszédében szól, azt vallja, hogy a messiás szenvedni fog — de ezen vallomás a második ker. század első felébe tartozik; tehát néhány év tizeddel *Esrás* utáni korba. A zsidóknál a szenvedő messiás eszméje azon megkülönböztetést okozta, hogy vártak két messiást, a kisebb rangut *Jósef* fiát, a szenvedőt, s a valódit a nagyot, az örökkétartót, a *Dávid* fiát. Egyikét sem tartották Istennek, *Tryphon* messiása sem isten. *Esrás* könyvének latin szövege, rendesen a *Vulgatához* szokott mellékeltetni, s azért meg van a latin bibliákban. *Langen* is elismeri, hogy a *két első* és a *két utolsó* fejezet nem lehet eredeti, hanem későbbi toldalékok. Csakis a latin fordításban léteznek, nem az arabban, aethiopsban, örményben és szirusban; de a most létező legrégibb latin kézirat a *Codex Sangermanensis*, sem tartalmazza azokat e helyen; hanem benne, a két első fejezet képezi *Esrás* II-ik könyvét, a két utolsó pedig *Esrás* V-ik könyvét. A *vulgata* szövegében a VII-ik fejezet is nagyon hibás, és hiányos; de a többi fejezet sem olyan, minőnek a szerző írta. Nemcsak a latin, de a keleti fordításokon is meglátszik, hogy a zsidó szerző eredetileg tisztán zsidós művét, keresztény kezek több helyt módosították, keresztényiesítették. Az ősi egyházi irodalomban igen szokásos volt ily műtét, hogy tekintélyes könyvek czége alatt bizonyos felekezeti érdekek, az ellenfél előtt is nagyobb súlyt nyerjenek.

Pseudo-Esrás szerint a messiás nem Isten, de mégis több mint ember. Se apja, se anyja, a vihar hozta fel a tenger mélységéből, s felhőkön repül az ég felé. A merre fordul, a merre szava hangzik, minden remeg, olvad miként tűznél a viasz. Ellenségeit nem küzdi le fegyverrel, hanem szájának tüzes lehelletével, ajkanak lángjával, nyelvének tüzes szikráival; mindezekből izzó vihar keletkezik s megemésztí az ellenfélt, nem is marad belőle egyéb, mint az elégettnek hamva s füstje. A messiás egybegyűjti a szétszórt *Izrael*

törzsekét s Juda törzsével egyesítendi; sok csodat is fog tenni a hívők javára.

Miért tart a messiás uralma négyszáz évig? Valószínűleg tekintettel a 89. v. 90. *zsoltár* 15. versére és a *Genesis* XV. 13., ez utóbbi helyen azt jövendeli Isten Ábrahámnak, hogy a tőle származó nemzedék, szolga lesz idegen földön 400 évig; a *zsoltár* pedig azt várja Jehovától, hogy vigasztalja meg Izraelt azon napokért, melyeken megszomorítá, és az évekért, melyekben szerencsétlen vala. Az egyiptomi, 400 éves szolgaságért, így vélekedett Esra könyvének írója, kell hogy 400 évi kárpótlást nyerjen Izrael a messiás országában. Ezen 400 év a messiás eljövételével veszi kezdetét, a jámbor zsidók mind feltámadnak, hogy itt e földön élvezzék gyönyörűségben, örömben, áldott békében, a messiás királysága alatt a 400 évi kárpótlást. Mert erre csakis a zsidók fognak feltámadni, azért ezt az *első feltámadásnak* nevezték; reá következik az egyheti halál, azután az ítélet és a *második, az egyetemes feltámadás*, a messiás ország végleges megalapításával.

Mások, a nagy többség (Pesikta rabbathi sect. I.; *Jalkut*, a zsol-tárokról. 806. sz. Ammonius, apud Mai: Script. vet. nova Collect. I, 2, 207.) ezer évesnek mondták a messiásnak földi országát, azért mert úgy vélekedtek: hogy a teremtés hete, jelképezi az összes világtörténelmet. Zsidó számítás szerint, melyet az őskeresztény írók is követtek, mint p. o. *Barnabas* levelének írója c. XV. stb. ugyanis a világ csak *hatezer évig* fog tartani; ebből *kétezer* lejárt míg *Mózes* küldetett; ismét *kétezer* lejárt a mózesi törvény uralmával; erre szükségkép következik az utolsó *kétezer*, a messiási korszak. A *babiloniai Gemara* is tartalmazza e számítást, s hozzá teszi, hogy a messiás megérkezésének korszaka már beköszöntött, de a szabadító eljövetele, Izrael erkölcsi javulásától van feltételezve; a *jeruzsálemi Gemara*, s a Talmudnak egyéb helyei is, Jeruzsálem pusztulása utáni korba helyezik a messiás eljövetelét. Ezen nézetváltozásra okot adott a városnak feldulatása és a templom elége K. u. 70-ben. A korábbi messiási remény szerint a város nem pusztul el, hanem a messias székhelyévé leend, mint a próféták oly világos szavakkal kijelentették. S mivel az egyszer megjelent messias örökké megmarad örökké tartandó országában; — mire Jézust is figyelmeztették a zsidók, midőn közelhaláláról beszélt — messiás manet in aeternum — de másrészt a próféták oly nyílt szavakkal beszélnek a földi királyságról, Jeruzsálem és Sion dicsőségéről, hogy a zsidók nem is érthették másképp, mint szó szerint a próféták e jóslatait azért: ama hit keletkezett, hogy a messiás országa az ezer évi földi királysággal veendi

kezdését. Ezen évezred kizárólag Izraelé, az Isten választott népeé; ezután következik a második feltámadás, az egyetemes ítélet, s a messiás országának a többi szentekre való kiterjeszkedése. Ez az ugynevezett chiliasmus — a messiás ezer éves, kizárólagosan zsidó királysága, országa. Mikor keletkezett ezen eszme, azt tüzetesen meghatározni nem lehet. V. ö. Corrodi: Kritische Geschichte d. Chiliasmus. Zürich 1794.

Jézus tanítványai is földi királyt vártak a messiásban; az Emmausba menő tanítványok így szólnak, Jézus halála után: „*Mi pedig azon reményt tápláltuk, hogy ő fogja Izraelt megváltani, s íne már harmadik napja, hogy mindezek történtek*“ ... Lukács XXIV. fej. 21. v. ők hitték, hogy Jézus, kit messiásnak tartottak, teljesítendi mindazt amit a zsidó közvélemény, szemben a már igen nyomasztó s a büszke zsidó theocratiát lealázó római uralommal, a messiástól várt!... Izraelnek, Jeruzsálemnek, Zsidóországnak felszabadítását, megváltását, a római nyűg aluli függetlenítését, Dávid és Salamon dicsőségének visszaidézését!... A messias tulvilági fényű országának megalapítását! Az apostolok cselekedetének könyvében olvasuk, hogy Jézust feltámadása után, ekép interpellálták tanítványai: „*Uram vajjon ez időben állítod vissza Izrael királyságát?*“ Erre Jézus így felel: „*Nem a ti dolgotok tudni az időt és a pillanatot, melyet az atya saját hatalmában tart.*“ Kitérőleg válaszolt tehát nekik Jézus, s nyomban más térre vitte át a beszédet, mondván: „*Hanem megkapjátok a belétek szálló szentléleknek erejét s tanuim lesztek Jeruzsálemben, és egész Judeában és Szamariában, s a föld legvégsőbb határán*“ ... Ezeket mondván, szemük láttára az égbe emelkedék; s a felhő elfödé szemeik elől. I. 6—9. A zsidók maiglan várják a messiást, de a régi jó rabbik vérmes földi reményeit, az újabb kor felvilágosodott irástudói alább szállíták, s a messiás királysága mellett nagyobb súlyt fektettek prófétai hivatalára, erkölcs nemesítő működésére.

A pesti izraelita főiskolának, hites és nyilvános vallástanára rabbi Ziltz Mór, ezeket írja *Hittanában*: (Pest, 1861. II-ik kiadás) 172 s k. l. „XII. Hiszem a messiás eljövetelét. 288. Mit vallasz ezen hitcizikkel? Azt valloim, hogy Isten az oly sok prófétáktól ígért megváltót végre elküldi. 289. Mit remélhetünk e megváltó eljövetelétől? E megváltó eljövetelétől remélhetjük:

1) hogy szelid, kegyes és bölcs tanításai által, általános és igaz bűnbánásra fog bennünket indítani, s minket Istennel ki fog békéteni. És akkor Isten szövetségét mi velünk megújítandja s visszahelyezend mindazon javak birtokába, melyeket bűneink által

elvesztettünk. (Idéztetik : *Mózes V. könyv. XXX, 3. 4. és Jeremia : XXXI, 31.*)

2) Hogy el fogja hozni amaz ígért boldog időt, midőn minden emberek, sőt minden teremtmények háborítatlan békében, és kölcsönös szeretetben fognak egymás között élni. (Idéztetik *Isai II, 4 és XI, 6.* — az örök békéről.)

3) Hogy ő minden embert a legfelsőbb tökéletesség fokára fog vezérelni. (Idézt. *Joel III. 1.*)

290. *Hogy fog ez a boldog állapot neveztetni?* Ez a boldog állapot a *mindenható országának* (מְלֻכּוֹת יִשְׂרָאֵל) fog neveztetni, mivel akkor minden nemzetiségek egy néppé leendenek, s a föld minden lakói csak az egy mindenható Istennek fognak szolgálni, s csak az ő egyedüli világuralmát fogják elismerni. (Idézt. *Zakarja : XIV, 9. és Szofonja : III, 9.*)

291. *Mit tudunk még tovább ezen megváltóról?* A próféták kijelentése szerint, e nagy küldetésre Dávidnak, *Jisai fiának házából fog egy utódot királasztani, kit ő a legkitűnőbb szellemi adományokkal fog felruházni az emberiség boldogítására.* (Idézt. *Isai : XI, 2 és XVIII. Zsoltár 51.*)“

Ezekben is ki van fejezve az izraelita uralom, a Dávid királyi háza által. *Istennek*, a zsidók, a messiást soha se tartották; sem isten megtestesülésének, de átalán az emberinél nagyobb méltóságot tulajdonítottak neki. Közép uton jártak a brahmaizmus és buddhizmus közt, csak hogy ez utóbbi tisztán erkölcsi megváltót hirdet s nem egyttal messiás-királyt, mint a zsidók.

III.

Jézus messiási eszméje.

Nagy horderejű kérdés : minő eszméje volt Jézusnak a messiásról?

Hogy magát tartotta a messiásnak, az kétséget nem szenved; de az a kérdés : különbözött-e, és miben Jézus messiási eszméje, kortársainak közvéleményétől? ...

Az evangéliumok említik Jézus ismert mondatát : *Az én országom nem e földről való.* Azt is mondá, hogy : *eljö az idő, midőn az emberek Istent sem Jeruzsálemben, sem a Garizim hegyén nem fogják imádni, hanem szívben és lélekben;* és — ugymond más alkalommal, — *Isten országa a ti sziveitekben van!* Jézus nem osztotta a messiás földi királyságáról a zsidóknak és saját tanítványainak is, igen anyagiás nézetét; de hitte mégis, hogy nem sokára halála után, midőn még élni

fognak olyanok, kik hallgatták őt, meg fog jelenni az ég felhői közt angyalaival, nagy dicsőségben s uralkodni az általa megszabadított emberi nem felett.

Hogyan fogta fel Jézus megváltói szerepét, hitte-e, hogy véres halála szabadítja meg az emberi nemet, vagy abban helyezte szereplését, hogy tanítás által felvilágosította az értelmet, s példa, elragadó, hősies, a halálig kitartó példa által erősíté, buzdítá jóra, istenességre az emberi akaratot — erről külön czikkben fogok szólni. — Jelenleg egy másik nagy horderejű tényre kell figyelmeztetnem; arra t. i. *hogy Jézus bizton hitte maga, s másoknak is a legnagyobb bizonyossággal hirdette legközelebbi παρουσία-ját, megjelenését, melyet látni fognak még olyanok is, kik annak előre hirdetését saját szájából hallották.*

Igen fontos tény ez, — *mert ez képezte alapjában harmadfél századig, a keresztényeknek legvigasztalóbb dogmáját. Papiásnak a hierapolisi püspöknek, s apostoli tanítványnak, az apostolok adták e reményt; Jusztin vértanu, Irén lioni püspök, az orthodox keresztények hitének nevezik azt, — s utánnuk Tertullian még 200-ban könyvet írt „De spe fidelium“ — a hívők reménységéről, — azon vigasztalásról, melyet még száz évvel később, — 300-ban — a híres Lactantius magáénak vallott, melyről szt. Agoston ismét száz évvel később — 400-ban — állítja, hogy egy ideig az ő vigasztalása is volt!*

Igen világosan szól Jézus közeli megjelenéséről παρουσία-járól.

Vegyük sorba a kérdéses helyeket; — mert ha e tényt constaltuk, abból nagy horderejű következmények folynak.

Legelőször is, ha Jézus csakugyan hitte és hirdette, közel eljövetelet, a παρουσία-t; akkor ez döntő érv tiszta emberisége mellett, mert reményében csalódott.

Másodszor, tény levén az, hogy ezen hitet és reményt az apostolok is osztották, mert irataik világosan tanusítják: következik, hogy az apostolokban nem szabad fensőbb, isteni közreműködésből származó csalatkozhatlanságot feltételezni, mert ők is csalódtak ezen lényeges kérdésben; a hívőket oly reménységgel kecsegtetvén, mely nem teljesült akkorra, mikorra ígérték; sőt maiglan sem.

Harmadszor. Egyáltalán megdől a csalatkozhatlan tanító egyház rendszere, mert ezen tanító egyház harmadfél száz éven át, s pedig legkitünőbb képviselői: Jézus, az apostolok, az első egyházatyák által oly dogmát hirdetett a hívők seregének, mely költőileg ugyan szép, és nagyra lelkesítő vala; és sokáig sok ezer embernek üdvét, boldogságát képezte, de önmagában, objectiv valóságában, hiú ábrándnak bizonyult!...

Negyedszer, végre következik: hogy a kereszténység története a fokonként fejlődő emberi ész természetes viszontagságait, haladását és visszaesését; és ismételve újabb képesítését, gyarapodását jelenti; — az isteni gondviselés általános örökődése, — s nem kicsinyesen kimérő, mintegy gépszerű csalatkozhatlansági eszközök alkalmazása — mellett,

IV.

A Messiás közeli visszatérése.

A kereszténység első hirdetői azt hitték, hogy a zsidó hatóságok által felfeszített Jézus, még az ő korukban, az ő napjaikban fog visszatérni, nagy tulvilági dicsőséggel; megállapítván a messiás-országot, s megszabadítván hiveit itt e földön minden nyomortól, és ebbeli hitőket, *magának a kereszténység nagy alapítójának, Jézusnak, ajkairól vették.*

A kik Jézust, az egyszerű tanítót messiásnak elfogadták, saját apostolai és hivei azt várták tőle, hogy Izrael országát visszaállítsa, s feltámadása után interpellálták ez iránt, ő kitérőleg válaszolt, s az egekbe vitették, mint az Apost. Cselk. írója mondja. De annyi bizonyos, hogy halála előtt maga is hitte, miszerint rögtön visszajő az ég felhői közt az angyalokkal. Ezt ki is jelentette tanítványai előtt, nem egyszer, hanem több ízben, részint kérdeztetve általok, részint saját kezdeményezése folytán.

Halljuk az evangelisták szavait: *Máté X.* fejezetének kezdetén leírja Jézus utasításait, melyeket az istenországát hirdető tanítványainak adott, s azon buzdítást, melylyel a szent működésüket akadályozók ellenében lelkesíti, s kitartásra serkenti; így fejezvé be intelmét: „Mindnyájan gyűlölni fognak benneteket az én nevem miatt: de aki mindvégig kitartó lesz, az megszabadul. Ha pedig ezen városban üldözendnek benneteket, fussatok a másikkba. „*Mert bizony mondom nektek, be nem végeztek Izrael városait miglen eljő az ember fia.*“ . . . 22. 23. v. Vagyis az ember fia, a messiás eljő, még mielőtt bejárnák Izrael — azaz Palestina városait . . .

A XVI. fejezetben pedig, miután szerző eléadta, hogy Jézus tanítványainak elmondá közelgő kinos, erőszakos halálát s feltámadását, s Pétert, mert ellenzé a halálba menetelt, megdorgálta, mindnyájokat pedig önmegtagadásra s a kinszenvedés elviselésére buzdítá, e szavakat mondatja Jézussal: „*Mert az ember fia, eljövendő az ő atyjának dicsőségében, az ő angyalaival; s akkor megfizet mindenkinek az ő cselekedetei szerint. Bizony mondom nektek, vannak némelyek az itt állók közül, kik nem izlelik meg a halált, mig meg nem látják az*

ember fiát jönni országában“ . . . 27. 28. v. T. i. a messiásnak tulvilági fényben, e földre alászálló országát. — Márk felemlítvén ugyanezen epizódot, így szól : „Bizony mondom nektek, hogy vannak némelyek az itt állók közül, kik nem izlelik meg a halált *meg meg nem látják a hatalomban* (ἐν δυνάμει) *jövő istenországát*. VIII. 39. Lukács pedig : „*meg meg nem látják az Isten országát*“ . . . IX. 27.

Világos, hogy Máté mindkét helyen, a X. és XVI. fejezetben, közellevőnek rajzolja a messias dicsőséges eljövételét.

Még a XXIV-ik fejezetet is figyelembe kell vennünk.

Ebben elmondja szerző, hogy Jézust, kijövet a templomból — tanítványai figyelmezteték a templom nagyszerűségére. Erre Jézus azt feleli, hogy szétromboltatik a templom s kő a kővön nem marad. Kimentek a templommal szemben álló olajfahegyre. Itt azt kérdik a tanítványok : mikor fog a templom szétromboltatása megtörténni?

Igy szóltak : „*Mond meg nekünk, mikor fognak ezek megtörténni? S mi lesz jele eljövetelednek* (ἵης σῆς παρουσίας) *és a világ végének?*“ . . .

Jézus így felel : „4. Vigyázzatok nehogy valaki elcsábítson benneteket. 5. Mert sokan *jövedenek az én nevemben* mondván : *én vagyok a messiás* és sokakat megcsálnak. 6. Mert hallani fogtok harczokat és harczy híreket. Vigyázzatok, meg ne zavarodjatok, mert mind ezeknek meg kell történniök, de azért még *nem a vég ez.* (τὸ τέλος) 7. Mert feltámad nép nép ellen és ország ország ellen, lesznek dőghalál s éhség, földrengések helyenként. 8. Mindez kezdete a fájdalomnak. 9. Akkor kinozni fognak titeket, és megölnék s gyűlölni fog miattam titeket minden nép. 10. Ekkor megbotránkoznak sokan, egymást elárulják, egymást gyűlölni fogják. 11. Sok hamis proféta támad és sokakat megcsálnak. 12. Mert felszaporodott a gonoszság, sokaknak szeretete meghidegül. 13. De aki mindvégig állhatatos marad, az megszabadul. 14. S hirdettetni fog az ország (t. i. az istenország) ezen üdvhire (ἐν αγγελίῳ) az egész világon (vagy a római birodalomban οἰκουμένη, jelenti a lakott földet, Luk. II. πᾶσαν τὴν οἰκουμένην, a római birodalmat jelenti, melyben Augusztus császár parancsára a népszámlálás történt. Máté kérdéses helyén ez áll : ἐν ὅλῃ τῇ οἰκουμένῃ az egész birodalomban, vagy a lat. fordítás szerint in universo orbe; Lukács fentebbi helyét is így fordítja : universus orbis) tanujelül, mindennépnek; és akkor *eljö a vég* : a befejezés — (a görögben τὸ τέλος áll, a vég, mit a latin fordítás „*finis*“-sel tolmácsolt; a τέλος világosan a beszéd elejére, a 3-ik versre vonatkozik, hol az apostolok kérdik Jézust : καὶ τί το σημεῖον τῆς σῆς παρουσίας καὶ συντελείας τοῦ αἰῶνος“ . . . És mi jele a te visszajövetelednek és a világ bevégezésének . . . , azaz végének . . . , α συντελείας-nak megfelel a τέλος . .

Károlyi Gáspár helytelenül fordítja: „*eljő Jeruzsálemnek vége*“ a szövegben csak ez mondatik „*eljő a vég, a befejezés*“ ... Az egrí biblia helyesebben így fordít: „*eljön a végezet*“ ... 1. Ő- és Ujszövetségi Szentírás, a Vulgata szerént, figyelemmel az eredeti szövegre, Káldi György fordítása nyomán jegyzetekkel átdolgozva. Az apostoli szék jóváhagyásával. Eger 1865. Nyomatott az érseki Lyceum könyv- és könyomdájában.) 15. Midőn tehát meglátjátok, a pusztulás iszonyát, melyről Dániel próféta szólott, a szent helyen állani, aki olvassa értse meg. 16. Akkor a kik Judeában vannak, fussanak a hegységbe; 17. aki a háztetőn ne menjen be, hogy valamit kivigyen házából 18. és aki a mezőn van, ne térjen vissza házába ruhajaért. 19. Jaj azonban a nehézkeseknek és a szoptatóknak azon napokban. 20. Imádkozzatok, hogy futástok ne történjék télen se szombaton. 21. Mert akkor oly nagy szorongattatás lesz, aminő nem volt a világ kezdete óta és nem is lesz. 22. És ha meg nem rövidítették volna azon napok, *senkise szabadulna meg*, hanem a választottak kedvéért rövidítették meg ama napok. 23. *Akkor ha valaki mondja nektek: ime itt a messiás vagy amott, ne higgyetek.* 24. *Mert álmissiások és álpróféták fognak támadni és nagy jeleket és csodákat tesznek, hogy megcsalják, ha lehet, még az igazakat is.* 25. Ime előre megmondottam nektek. 26. Ha tehát azt mondják nektek: ime a pusztában van, ki ne menjete; ime a rejtékhelyeken, ne higgyétek. 27. *Mert valamint a villám keleten ered s meglátszik egész nyugatig, úgy lesz az ember fiának megjelenése is (παρουσία).* 28. A hol a test, oda gyülekszenek a sasok is. 29. *Mindjárt pedig (εὐθέως δὲ) azon napok gyötrelmei után, a nap elhomályosodik, és a hold nem adja többé fényét és a csillagok lehullanak az égről és az ég erői megrendülnek.* 30. *És akkor feltűnik az ember fiának jele (το σημεῖον) az égen, s akkor sirnak a föld minden nemzetségei és látni fogják az ember fiát az ég felhőiben jönni, nagy hatalommal és dicsőséggel.* 31. *És elküldi angyalait harsonával és nagy szózat-tal, s egybegyűjtik választottait a négy szélről az ég egyik határától a másikig.* 32. A fügefáról pedig vegyetek példát, midőn ága zsenge és leveledzik: tudjátok, hogy közel a nyár; 33. hasonlólag ti is, midőn látjátok mindezeket, *értsétek meg, hogy közel van, az ajtó előtt.* 34. *Bizony mondom nektek, nem mulik el ezen nemzedék (ἡ γενιά αὕτη) míg mindezek (πάντα ταῦτα) be nem teljesednek.* 35. Az ég és föld elmúlnak, de az én szavaim el nem múlnak. 36. Ama napról pedig és óráról, senki se tud, még az ég angyalai se, csak az atya egymaga.“ ... A 44-ik versben pedig hangsúlyozza Jézus: „Azért ti is készen legyetek, mert nem tudjátok, mely órában jő el az ember fia.“ ...

Ez a görög szövegnek lehetőleg hű fordítása.

Ugyan e tárgy olvasható Márk, XIII. és Lukács XXI.-ik fejezetében is.

De egyelőre maradjunk csak Máté evangéliumánál. Világos a fentebbiekből, hogy Jézus, *Jeruzsálem pusztulásáról* szól, aztán *saját messiási eljöveteléről*, parusiájáról — παρουσια, — mely azonnal Jeruzsálem pusztulása után fogna megtörténni; a 29-ik versben ugyanis minden kétértelműséget kizárva mondja. „*Mindjárt pedig ama napok gyötrelmei után* stb. Az események napjait csak az ur Isten tudja; de annyi bizonyos, hogy *azonnal* egymás után fognak bekövetkezni. Ezen gyors egymásutánja a két eseménynek igen kirívó.

„*Mindjárt pedig ama napok gyötrelmei után.*“ — A világos szót nem lehet elvitázni.

Azt halljuk ugyan, hogy a nap és óra felül csak az atyaisten tud; de az általánosb határidőt Jézus következő szavai adják a 34-ik versben: „Bizony mondom nektek, nem mulik el *ezen nemzedék*, ή γενεά αὕτη — mig mindezek be nem teljesednek . . .

Tehát Jézusnak kortárs nemzedéke megéri Jeruzsálem pusztulását, megéri az ő eljövetelét, dicsőséges messiási megjelenését . . . Fentebb a X. fejezetben azt olvastuk: „Mert bizony mondom nektek, *be nem végzitek Izrael városait, miglen eljö az ember fia.*“ 23. v. és a XVI fejezet 28-ik verse így hangzik: „Mert az ember fia eljövendő az ő atyjának dicsőségében az ő angyalaival, s akkor megfizet mindenkinek az ő cselekedetei szerint . . . „Bizony mondom nektek, *vannak némelyek az itt állók közül, kik nem izlelik meg a halált, még meg nem látják az ember fiát jöni országában*“ . . . Jézus mindannyiszor bizonynyal erősíti a tételt, hogy még a jelen nemzedék meg éri mindkét eseményt.

Márk evangéliumának XIII-ik fejezetében ugyanazt találjuk mit Máté XXIV-ik fejezetében olvastunk, majdnem szóról szóra ugyanazt. A két esemény gyors egymásutánja így van kifejezve: „*Hanem azon napokban ama szorongattatás után, a nap elhomályosodik* stb. 24. v. Ἀλλὰ ἐν ἡμέραις ταῖς ἡμέραις μετὰ τὴν θλίψιν ἐκείνην. Az ἐκείνος szóban rejlik a két eseményt közvetlenül összehozó kapocs. Egyébként Márk is a 30-ik versben így szól: „Bizony mondom nektek, nem mulik el *ezen nemzedék* . . .

Lukács evangéliumának XXI-ik fejezete tartalmazza a szóban forgó jövendöléseket. Majdnem azonos sorai vannak a két előbbivel. A 20-ik versben, hol Máté és Márk Dániel jövendölését emlegetik így szól Lukács: „*Midőn pedig látni fogjátok, hogy Jeruzsálemet hadsereg veszi körül: akkor tudjátok meg, hogy elérkezett végmúlása*“ . . . A két eseménynek egymásutánja, nála is közvetlen, nála is bizonyítja

Jézus, hogy *e nemzedék* nem fog elmulni míg ezek be nem teljesednek. 32. v. A 28-ik versben mondja : „Midőn ezek kezdetüket veszik — t. i. a messiás eljövetelének előjelei — tekintsetek fel, emeljétek fel fejeiteket, mert *váltáságtok ἀπολειτουργίαις ὑμῶν* — közelg; — és a 31-ik versben a fűgefáról vett hasonlat után : „*Ugy ti is, midőn látjátok mindezeket megtörténni, tudjátok meg, hogy közel az Isten országa*“ ...

Lukács nem szól az evangélium hirdetéséről, mint Máté és Márk — kik szerint még az élő generatio, a romlást látandó nemzedék idején a messiás országának evangéliuma, üdvhire eljut minden nemzetig, vagyis ismeretessé lesz a római birodalom népei közt.

János Evangéliumának XXI-ik fejezetében olvassuk, hogy Jézus megjósolván Péternek a vértanu-halált, Péter azon kérdésére, mi fog történni Jézus *kedvencz* tanítványával Jánossal, Jézus így felelt : „*Akarom, hogy így maradjon miglen eljövök, mi közöd hozzá?*“ ... Az evangelista következő megjegyzéssel kíséri Jézus ama szavait : „*Hire ment tehát a testvérek közt, hogy ama tanítvány nem fog meghalni; de Jézus nem azt mondá : nem fog meghalni, hanem : ha akarom hogy ő maradjon míg el nem jövök (ὡς ἔρχομαι) mi közöd hozzá?*“ ... Vagyis, fentartom őt életben a parusiáig, az én eljövetelémig.

Jézus közeli eljövetelének hite volt a kereszténység legősibb közdogmáinak egyike s legfőbbike. Az összes őskeresztény irodalom — az ujszövetségi biblia, — mely Jézus halála után hetven év lefolyása alatt különböző helyeken, időben, különböző szerzők által keletkezett — e reményt visszhangoztatja. Lássuk a többit.

Pál apostol, így buzdítja e tekintetben Thessalonika ker. hitközségét : I. lev. IV. fej.

13. „*Nem akarjuk pedig, atyámfiai, hogy tudatlanságban legyetek az elaludtak felől, hogy búslakodjatok, mint mások, kiknek nincs reménységök.* 14. Mert ha hiszszük, hogy Jézus meghalt és feltámadott : úgy Isten azokat is : kik elaludtak Jézusban, előhozza ő vele. 15. Mert ezt mondjuk nektek az ur szavával : *hogy mi, az élők, az urnak megjelenésére fenmaradtak οἱ περιλειπόμενοι εἰς τὴν παρουσίαν τοῦ κυρίου* — *nem előzzük meg az elaludtakat.* 16. Hogy maga az ur, a parancsra, a főangyal szózatára és az Isten harsonájára leszáll az égből, s először a messiásban halottak feltámadnak; 17. *azután mi az élők, a fenmaradtak, velük együtt elragadtatunk a felhőkbe, Krisztus elébe a levegőbe, és így mindig Krisztussal leszünk.* 18. *Azért ezen igékkel vigasztaljátok egymást.*“ ... És folytatólag az V-ik fej.

1) „Az időt és a körülményeket illetőleg testvéreim, nem szükség, hogy irjak. 2) Mert magatok igen jól tudjátok, hogy az ur napja

miként tolvaj éjszakán, úgy jön.“ 3) Ezután figyelmezteti, hogy erkölcsi éberségben várják ama napot — nehogy meglepje őket, mint a tolvaj. Végre a 23-ik versben így szól: „Ő pedig a béke Istene, szenteljen meg benneteket egészen, hogy testetek és lelketek és szellemeitek teljesen, kifogástalanul, megőriztessenek, ami urunknak Jézus messiásnak, visszajövetelére“ — *παρουσία*.

Egy másik levélben pedig így figyelmezteti ugyancsak a Thessalonikai egyházközséget:

1. „Kérünk testvérek a mi urunk Jézus messiás *megjelenését* (*παρουσία*) és saját hozzávaló gyülekezésünket illetőleg; (v. ö. a fentebbi levél 17. versét) 2. Ne engedjétek magatokat azonnal megzavartatni, s megfélemlíteni, sem a szellem *πνεῦμα*, — a jósszellem — sem az ige, sem oly levél által, mely állítólag tőlünk származnék — mintha közel állana az ur napja. 3. Senki se csaljon meg benneteket bár mikép is; mert ha előbb be nem következik az elpártolás (*ἡ ἀποστασία*) s nem nyilvánul a bűn embere, a vész fia. 4. Az ellenfél, aki felemelkedik minden fölé, mit Istennek neveznek vagy istentiszteletnek, úgy hogy maga helyezkedik az Isten templomába, s Istennek tartatja magát. 5. Nem emlékeztek, hogy nálatok levén erről szólottam nektek? 6. És most a maga idejében nyilatkozásának akadályát — *το κατέχον* — is ismeritek. 7. Mert a gonoszság titka (*μυστήριον*) már működik, csak az eddigi akadályozó — *ὁ κατέχον* — essék utjából. 8. *S akkor nyilvánul a törvénytelen (ἀνομος)* akit az ur szájának lehelletével elpusztít és megsemmisít megjelenésének (*παρουσία*) jelenségeivel. 9. Amannak megjelenése (*παρουσία*) sátán erejével történik, mindennemű ál erőssel, jelekkel, csodákkal. 10. Mindennemű igaztalan ámitással, az elveszettek között, mert nem fogadták el az igazságszeretetét, saját üdvök érdekében. 11. Azért Isten rájuk küldi a csábítás erejét, hogy a hazugságnak higyenek. 12. Hogy eliteltessenek, mindnyáján, kik nem hittek az igazságnak, hanem az igazságtalanságban lették kedvöket.“ ... a II-ik fej.

Pál máshol is várja Jézus *παρουσία*-ját, megjelenését. *I. Thess.* II. 19. irván a thessalonikai hivekről, hogy *ők dicsőségének koronája* Jézus előtt annak megjelenésekor. És *III. 13.* kívánja, hogy Isten szeretetet öntsön szíveikbe és szentek legyenek *ἐν τῇ παρουσίᾳ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ μετὰ πάντων τῶν ἁγίων αὐτοῦ* „A mi urunk Jézusnak, minden szenteivel való megjelenésekor.“ ... Továbbá *V. 23.* kívánja hogy Isten testöket lelköket megszentelve tartsa *ἐν τῇ παρουσίᾳ τοῦ κυρίου* stb. „a mi urunk Jézus messiásnak megjelenésére.“ ... Végre. *I. Korinth. XV. 28.* „Valamint Ádamban mindnyájan meghalnak; úgy a messiásban mindannyian felelevenítettnek. 23. *Kiki a maga rendje,*

szerint, legelőször a messiás, azután a messiás hívei annak megjelenésekor. 29. Azután a vég (το τέλος) midőn átadja a királyságot az Istennek és atyának, miután minden uraságot, hatalmat, erőt megsemmisített. 25. Addig uralkodnia kell, míg lábai alá teszi minden ellenségét. 26. Az utolsó ellenség, mely megrontatik, a halál. 27. Mert mindent lábainak alája vetett. Midőn pedig mondatik, hogy minden alája vettetett, értendő, hogy kivétel az, aki neki mindent alávetett. 28. Miután pedig alávetett neki mindent, akkor maga a fiú is alá fog vettetni annak, ki neki alávetett mindent, hogy az Isten legyen minden, mindenben.“

És alább :

51. „Ime titkot (μυστήριον) mondok nektek : Mindnyájan meg nem halunk, de mindannyian átváltozunk.

52. Hirtelen, egy szempillanat alatt, az utolsó harsona szavára, mert harsogni fog és a halottak feltámadnak elromolhatlanul és mi (ἡμεις) átváltozunk.

53. Mert szükséges, hogy ez a romlandó romlatlanságot öltön, és ezen halandó halhatatlanságot.“

Ugyan-e levél elején pedig : — I. kor. X. 11.

„Mindez jelképileg történt velök (t. i. az ószövetségi zsidókkal) s a mi okulásunkra feljegyeztetett, kikre az utolsó időszak megérkezett ... “

Orthodox írók a thessalonikaiakhoz intézett levelet az ötvenes évek kezdetére teszik; a korinthusiakhoz írott csak kevés évvel későbbi.

De Jézus παρουσία-ját, megjelenését, már sokan nem győzték várni. Ellenkező áramlat volt ez a thessaloniaiával, hol a II-ik levél tanúsága szerint azon nézet kapott lábra, hogy ime küszöbön áll Jézus messiási megjelenése.

Péter apostol II-ik levele, — mely orthodox írók szerint 66-ban kelt — tehát Jézus halála után harminczhárom évvel — a Thessalonikába intézett levelek után pedig tizenöt évvel — egy külön fejezetben, a III-ikban, szól a παρουσία késleltetéséről :

3. „Mindenekelőtt tudjátok meg, hogy az utolsó napokban gonyolódok lépendnek fel, gonyolódásaikkal, kik saját vágyaik szerint élnek; 4. és mondják : *Hol van megjelenésének, — parusiájának — ígérete? ποῦ ἔσιν ἡ ἐπαγγελία τῆς παρουσίας αὐτοῦ.* — *Mert mióta az atyák elaludtak, minden úgy maradt, mint a teremtés óta vala.* 5. Hanem szándékosan nem tudják, hogy az egek régóta voltak, és a föld a vízből és víz által alakult Isten igéjére. 6. Mialtal az egykor vízborította világ elveszett, 7. A mostani egek pedig és a föld ugyanazon

ige által meghagyatva, fentartatnak a tűzre az ítéletnek és az istentelen emberek elvesztének napjára. 8. Csak azon egyet ne feledjétek kedvesim, hogy az ur előtt egy nap annyi mint ezer esztendő, s ezer esztendő annyi mint egy nap. 9. *Az ur nem késlelteti ígérését, mint némelyek késleltetésnek mondják, ő csak türelmes irányotokban nem akarván hogy valaki elveszen, hanem hogy mindenki bűnbánatra térjen.* 10. Mert az ur napja eljő mint a tolvaj, akkor az egek nagy robajjal elmúlnak, az elemek hőségben elolvadnak, s a föld, a rajta levő alkotmányokkal el ég. 11. Mivel tehát mindezek feloszlanak, mennyire illő, hogy gyarapodjatok szent életben és istenességben. 12. *Várván s feléje igyekezvén Isten napja megjelenésének (παρουσία)* melyen az egek megégyvén szétoszlanak, s az elemek a tűz hőségétől elolvadnak. 13. Mi pedig az ő ígérte szerint *új egeket és új földet várunk,* melyekben az igazság lakik. 14. Azért kedvesim, ezeket várván, azon igyekezzetek, hogy békeségben vétek nélkül, fedhetleneknek találjon titeket. 15. S a mi urunk hoszu türelmét üdvösségnek tartsátok mint nektek kedves testvérünk Pál, a neki adott hőlcseseg szerint megírta.“

A zsidókhoz írt levél is szól Jézus parusiájáról:

IX. 28. „Igy a messiás is csak egyszer lön áldozatul felmutatva, hogy sokaknak bűneit elvigye; másodsor megjelenik, nem bűn miatt, hanem azokért, kik tőle várják üdvösségüket.“

Mikor lesz ezen megjelenés?

X. 25. „Ne mulasztssuk el összejöveteleinket, mint némelyeknek szokásuk, hanem buzdítsuk egymást, és pedig annál kitartóbban mennél inkább látjátok közeledni a napot.“

X. 36. „Mert türelemre van szükségtek, hogy Isten akaratját teljesítsétek s az ígérte elnyerjétek. 37. *Még csak kis idő van, s az eljövendő eljő és nem késik.*“

Az orthodoxia szerint e levelet is Pál írta 59. körül.

Ugyan ily tájban írt Philippibe is.

„Örüljétek mindig az Urban, igen, ismételve mondom örüljétek. Szerénységeket tudja meg minden ember. Az ur közelg.“ IV. 4. 5.

Neki tulajdonítják a két levelet Timotheushoz. Ezeket 65—66 táján írta volna.

Az elsőben így ír: „Hogy a parancsot hiven és sértetlenül megtartsad, egész ami urunk Jézus messiásnak megjelenése; melyet kellő időben megmutat.“ (Isten.) VI. 14. 15.

A másodikban így szól:

„Tudd meg, hogy az utolsó napokban véstetjes idők jönnek.“ . . III. 1. És ismét: „Egyébként az igazság koronája eltétetett

nekem, melyet megad az ur, ama napon az igaz bíró, de nem csupán nekem, hanem mindnyájoknak, a kik örülnek megjelenésére! . . IV. 8.

Jakab apostol levelét, szinte orthodox számítás szerint a hatvankettedik év felé kell elhelyeznünk.

Jakab levele. Az elszórt XII. Izrael törzshöz, mondja:

„Legyetek tehát kitartók, testvérek, az ur megjelenéseig „*ἕως τῆς παρουσίας τοῦ κυρίου.*“ „Ti is békén várjatok, erősítsétek, szíveiteket, *mert az ur megjelenése közel*“ *ἡ παρουσία τοῦ κυρίου ἤγγικεν.* „*Testvérek, ne kényszerítsétek sohajra egymást, hogy el ne ítéltessetek, ime az ajtó előtt áll a bíró.*“ . . . V. 7. s. kv.

Az apostolok maguk várták Jézus eljövetelét s annak reményével biztatták, vigasztalták hiveiket; hirdették eljövetelének előjeleit, az ellenmessiás megjelenését, kivált midőn 64-ben Nero a keresztényeket üldözte, midőn a zsidók Jakab apostolt, a jeruzsálemi püspököt 62-ben a templom tetejéről letaszíták s agyonkövezték; midőn 66-ban Palestinában a zsidó római harcz kitört; 67—68-ban Pál Rómában kivégeztetett; 70-ben *Jeruzsálem* leveretett; s Domitían alatt 81—96 János apostol s mások üldöztettek. — A zsenge keresztény községek, a zsidóktól és pogányoktól üldöztetve, szomorú napokat éltek. A *zsidó Esras könyv* Nerva idejében (96—98) hirdeti a zsidóknak, a messiás közel eljövetelét, a római birodalom bukását. Ugyanezt teszi, Galba alatt, János apostol, szinte apokaliptikus iratban, — harmincz évvel korábban, a keresztény hitközségeket bátorítva, vigasztalva Jézus messiás eljövetelének közelségével, s a római birodalom bukásának hirdetésével.

De ezen eszme kapcsán egy új fejezetre térünk át.

V.

Az Antikrisztus és a messiás ezer éves országa, keresztény felfogás szerint.

Valamint a messiás eszméje, úgy az ellenmessiásnak, az Antikrisztusnak eszméje is zsidó eredetű, a kereszténység korát megelőző. Az apokaliptika, a titkos látások, is zsidó növény a keresztény irodalomban.

Ezechiel jövődölése Gog és Magog ellen, antikrisztusi apokaliptikus eszméken alapul. XXXVIII. 39.

Dániel, Antiochus Epiphanes királyt, a zsidók vérengző üldözőjét Antikrisztusnak, ellenmessiásnak tartja. VIII. 9. 22. VII. 19. XII. 41. A zsidók által hirdetett ellenmessiásról *Armilosról* fentebb, Jonathan Targumánál szólottam.

A keresztény eszme Jézus személyében fogadván el a messiást, ennek ellenzőit szükségkép ellenmessiásoknak, Antikrisztusnak vette.

Fentebbi idézeteink Máté XXIV. Márk XIII. Luk. XXI. fejezeteiből hamis messiásokról szólnak, kik az igazi messiás *παρουσια*-ja, viszajövelele előtt meg fognak jelenni, iszonyú népamitókként, s álcsoákat is fognak mivelni, — hogy eltántorítsák, ha lehet, még az igazhivőket is. A thessalonikai keresztényekhez írt II-ik levél, mint fentebb láttuk, a bűn emberéről, a kárhozat fiáról szól, ki Isten templomában ül és Istenül imádtatja magát. Ezt a bűn fiát János apostol-levelei Nerva idejében, 96-ban, orthodox számítás szerint, Antikrisztusnak nevezik. „*Gyermekek, itt az utolsó óra és amint hallottátok, hogy az ellenmessiás — αντιχριστος — Antikrisztus — eljő s most sokan lettek Antikrisztusokká, ebből látjuk, hogy az utolsó óra bekövetkezett.*“ I. lev. II. 18. és a 28-ik versben „*És most, gyermekek, maradjatok ő benne, hogy ha majd megjelenik, öröndetes, bizalmunk legyen, s meg ne szégyeneljünk előtte, az ő eljövetelekor*“ (*παρουσια*). A IV. fej. 3-ik versében pedig: „*És minden lélek, mely nem vallja Jézust (t. i. messiásnak) nem Istentől való. És ez az ellenmessiás (Antikrisztus) lelke, kiről hallottátok, hogy eljő, és most már e világon van.*“

János II-ik levele a 7. versben így szól: „(Hallottátok) *hogy sok csaló ment ki a világba, kik nem vallják hogy Jézus messiás a testben eljött. Ez a csaló és az ellenmessiás.*“ Az apokalipsis, a titkos jelenések könyve is a megjelent ellenmessiásról szól, az Antikrisztusról; szól annak az igazi messiással vivandó harczeit, s végromlásáról. Hogy ezt szerző még saját korában megtörténendőnek hitte, kitetszik világos megjegyzéseiből. Így I. fej. I. v. mondja, hogy jövendölése „*mindjárt*“ beteljesül, s a 3-ik vers szerint „*az idő közel*“. A könyv végen is ujlag bizonyítja, hogy Isten kinyilatkoztatta szolgálainak azt, minek „*hamar*“ kell megtörténnie. XXII. 6. és 7. v. „*Ime azonnal jövök, boldog, ki megőrzi e könyv jóslatának szavait.*“ — Végül a 10. versben eltiltatik szerző a könyv lepecsételésétől, mert tartalma *közel időben* fog teljesülni. A 12-ik vers: „*Ime: gyorsan jövök, s a bér velem, hogy mindenkinek cselekedetei szerint megfizessek.*“

20. „Mondja az ezeket bizonyító: *igen, — jövök mindjárt.* Amen: jőjj ur Jézus.“ ... És ezen öröndetes közelség előérzetében, mondja a következő vigasztaló szavakat: XX. fejezet:

1. „És láttam az égből alászálló angyalt kezében az örvény (*αβυσσος*) kulcsa és nagy láncz.“

2. „És meg fogta a sárkányt (*δρακοντα*) az ősi kigyót, a ki az ördög és a sátán, és megkötözte őt ezer évre. (*χιλια ετη*).“

3. „És bedobta az örvénybe azt, s becsukta s lepecsételte felette, hogy meg ne csalja továbbra a népeket, míg el nem mulik ezer év. Azután még rövid időre kiszabadul.“

4. „Láttam királyi székeket (*θρόνους*) s reájuk ültek, s adatott nekik ítéletet tartani. És láttam azoknak lelkeit (*πυχας*) is, kik a Jézus és az isten igéje miatti tanuságtételért megölettek, s kik a állatot s annak képét se nem imádták, sem jelvényét homlokukon s kezeiken *nem viselték, ők ismét éltek s uralkodtak a messiással ezer évig.*“

5. „*A többi halott fel nem elevenedett, míg le nem járt az ezer év; ez az első feltámadás.*“

6. „Boldog és szent, a kinek része van az első feltámadásban. Ezek felett a második halálnak nem lesz hatalma, hanem papjai lesznek, (*ιερείς*) az istennek és a messiásnak, és uralkodni fognak vele ezer évig.“

7. „És midőn lejárt az ezer év, a sátán kibocsájtatik börtönéből s megindul, hogy elcsábítsa a népeket a föld legszélsőbb négy részében, Gógot és Magógot, s harczra gyűjti azokat. Számuk, mint a tenger homokja.“ Ha egybevetjük e könyvet Esrás könyvével, s a zsidók chiliasticus hitével, nagyon feltűnő az eszmék rokonsága.

A zsidók messiása ezer évi birodalmat alapít e földön örömben, istenességben, nagy diadalban. A meghalt zsidók feltámadnak s egyesülnek az élőkkel, hogy uralkodjanak. *Ez az első feltámadás, mely csakis a zsidó halottakat illeti.* János keresztény chiliasmusba alakítja át a zsidót. *Csupán Jézus hivei fognak az első feltámadáskor felkelni sirjaikból és uralkodni Jézussal ezer esztendeig.* A többi halott fel nem elevenedik, míg le nem jár az ezer év, azután a sátán, az ellenmessiás fog garázdálkodni, rövid ideig. Itt Esras hét napja jut eszünkbe... ama hét napi halál, mely alatt minden átváltozik, s készül a második feltámadás, az istenországnak végdiadala. Így ment át a chiliasmus a keresztények közé. Miért, mi eszmerokonságnál fogva ültette azt át János apostol, az apokalipsis szerzője, Jézus hiveinek szent irodalmába?... János bizonyosan azért hangsúlyozta könyvében e reményt, mert a keresztények szívében látta azt.

Jézus, majdnem hetven évvel ezelőtt ígérte tanítványainak, hiveinek, hogy visszajő, hogy lesznek az akkor élők közül, kik még megélik visszajövetelét, Jánosról egyenesen kimondá, hogy marad, e földön marad, míg ő el nem jő. De eljövetelét megelőző Jeruzsálemnek, s a templomnak elpusztítása a pogányok, a rómaiak által. Ezen katastrófa után „azonnal“ — mint Máténál olvastuk — „*eljö, angyalaival, teljes dicsőségben, s akkor*“, — mint Lukácsnál fel van jegyezve,

bekövetkezik az *απολυτροσις ὑμῶν* „a ti megváltástok“... Jézus hiveinek megváltása e földi bajoktól... vagyis mint Márk mondotta: látni fogják a „hatalommal (εἰς δύναμει) jövő istenországot.“...

Pál is, ki még Jeruzsálem pusztulása előtt halt meg — 67-ben, ezzel biztatta korinthusi és tessalonikai és egyéb hiveit, sőt midőn Thessalonikában már a jelen pillanatban, Jeruzsálem pusztulása előtt várva várták Jézus megjelenését, arra figyelmeztette őket, hogy még egy episódnak kell bekövetkeznie; jelesen az ellenmessiás zsarnokoskodásának. Mert Jézus megmondotta, hogy Jeruzsálem eleste után támad fel az iszonyú hatalmu ellenmessiás. Addig tehát nem jelenik meg Jézus; azomban az ellenmessiás, a bűn embere, már-már nyilvánulni fog, a legközelebb jövőben. Mit kell a *κατέχων*, az akadály alatt érteni, azt Pál ugyan, mint fentebbi idézett szavaiból kitetszik, — négy szem közt megmagyarázta a thessalonikai egyháznak, de reánk nézve homályos, annyi bizonyos és elismeri Döllinger is, „Christ. u. Kirche.“ 274. 275, — hogy Pál ezeket a maga idejében hitte bekövetkezendőknek. A *το κατέχων*, — akadály — vagy *ὁ κατέχων* — akadályozó — a szentatyák, és értelmezők nagy többsége szerint, a római birodalom. — Oly értelemben, mint az apokalipsis is veszi, hogy a római birodalom bukása után következik az ellenmessiásnak, az antikrisztusnak, a bűn emberének, ki magát Isten gyanánt imádatja, — birodalma. Tacitus, Hist. I. 16. azt írja, hogy Nero katastrofája után, a római birodalom felbomlását várták. Annus reipublicae prope supremus. Ezt Flavius József is említi. Bell. IV. 11. 5. — Ireneus — a második század másik felében — várja a római birodalom bukását — mint alább látni fogjuk. El bukással összeköttetésben, jön az Antikrisztus, aztán Jézus parusiája, de mindezeket az akkoriak azon időben hittek történendőknek. „Da der Zerfall des römischen Reiches, — írja Döllinger, i. m. 451. l. — unmittelbar das Auftreten des Antichrist. und die allgemeine Weltkatastrophe zur Folge haben sollte: so dachte man sich fortwährend diese Dinge als sehr nahe. Jede Schärfung der Verfolgung steigerte die Erwartung. Fast alle ältern Väter: Hermas Justin, Tertullian, Cyprian, Lactantius, äussern sich in diesem Sinne Nur die Alexandriner waren zurückhaltender.“ Az arianismus idején Hilarius, nazianzi Gergely, jeruzsálemi Cyrill, az Antikrisztus korát látták. A római birodalom mindinkább ingadozván, St. Jeromos 409-ben azt írja: „az akadály“ — eltávolittatik, a római birodalom bukik, s mi ne ismerjük fel, hogy az Antikrisztus közelg?... Ep. ad Ageruchiam. — Sz. Ágoston valamivel tartózkodóbb; de Nagy-Gergely pápa a hetedik század elején írja: „Quid in aliis mundi partibus agatur ignoro. Nam in hac terra, in qua nos vivimus, finem suum mundus iam

non nuntiat, sed ostendit.“ — Mivel az Antikrisztus jövetele a római birodalom bukásával volt egybekötve, igen jellemző magyarázatokra adott alkalmat épen a római birodalom sorsa. A római birodalom folytatását a német birodalomban is látták. V. ö. Döllinger, i. m. 440 skl. De a zsidókhoz irt levél már azt hirdeti: „Még csak kis idő van hátra, s az eljövendő (Jézus) eljő és nem késik;“ és ismét: „Ne mulasszunk el összejöveteleinket, mint némelyeknek szokásuk, hanem buzdítsuk egymást és pedig annál kitartóbban, mennél inkább látjátok közeledni a napot.“ És *Jakab* apostol az elszórt XII. törzshez irván inti őket: „Ti is békén várjatok, erősítsék sziveiteket, mert az ur megjelenése közelg“ .. — *„ime ajtó előtt áll a bíró.“ Péter apostol*, fentidézett levelében polemizál azok ellen, kik állíták, hogy az ur nem jó el, — s buzdítja, figyelmezteti a hiveket, hogy csakugyan eljő s közelg. Ne higyenek azoknak, kik tagadják az ur eljövetelét....

Ezek mind, Pál, Jakab, Péter, meghaltak Jeruzsálem meghódítása, tehát a 70-ik év előtt. *János*, ki túlélte mindnyájokat, a várakozásnak majdnem *hetvenedik évében*, *Jeruzsálem pusztulása után* már huszonötödik évben hirdeti: „*Gyermekek, itt az utolsó óra, és amint hallottátok, hogy az ellenmessiás — Antikrisztus — eljő, s most sokan lettek antikrisztusokká, ebből látjuk, hogy az utolsó óra bekövetkezett... És minden lélek, mely nem vallja Jézust (t. i. messiásnak) nem Istantól való. És ez az ellenmessiás (Antikrisztus) lelke, kiről hallottátok, hogy eljő és most már e világon van*“ Így beszéltek Jézus tanítványai, a mester jóslatának nyomán, hetven esztendeig!

De egyuttal azt is látjuk, hogy Jézus és apostolai szerint, most, midőn az ellenmessiás, az Antikrisztus, a bűn embere, már a világon van: okvetlen meg kelle kezdődnie a nagy katastrofának, az ellenmessiás ámtításainak, ki mint Jézus mondá még az igazakat is megakarja ingatni és elcsábítani. Az ellenmessiási fondorlatok közepett, hirtelen meg kellene jelennie az igazi messiásnak, Jézusnak, és az *αναλυσις* a hívők megváltása, ténynyé lesz, a hatalommal jövő istenországa, Jézus mennyei dicsőségében, angylaival megjelen s megfizet mindenkinek érdeme szerint!... Jézus szavaiban tehát nincs nyoma a chiliasmusnak, az ezer éves országnak e földön, melyre azután, bár rövid ideig, ismét az Antikrisztus uralma következne, még őt véglegesen le nem győzi a messiás. Csak az apokalipsis toldja meg Jézus és apostolainak tanítását az ezer éves messiás ország hirdetésével. Pláton is († 384. K. e.) szól a léleknek a test halála utáni ezer éves állapotról, mely a földi magaviselet szerint: jó, mennyei állapot, vagy gonosz, a bűnhődés sorsa. Ezen ezer éves állapot után a lélek ismét más testekbe vándorol, míg be nem végsi meghatározott év számra

terjedő vándorlásait. Miért bővítette ki tehát János, a szent mesternek, s apostoltársainak tanát?

Ezen chiliasmus zsidó eszme a kereszténységben.

Az ázsiai s főleg a palestinai keresztények, egészen zsidó eszme-körben forogtak, maga Jakab apostol mondá Pálnak a jeruzsálemi keresztények ezreiről, hogy a mózesi törvény mellett buzgólkodnak. Egyáltalán azon nézet uralkodott közöttük, hogy vallási reformjuk a mozaismus alapján lehető csak, azért sürgették a körülméltetést s egyéb mózesi rendeleteket. Ők is mint a nagy zsidó nemzetestest tagjai, ugyanazon nemzeti aspiratiókkal valának tele. Ilyen a messiás földi országának hite. *Jeruzsálem, s a megénekelt Sion*, a próféták szavai folytán nagy földi dicsőségben részesülendnek; ott fog királyi fényében ragyogni a zsidó nemzet nagy szabadítója, a messiás. És mivel a zsidók sokat szenvedtek a multban, s Isten a zsoltárnok által kárpótlást kéret... e kárpótlásnak itt kell megtörténnie külön. Azért külön uralma lesz Izraelnek, s a messiás országa csak ezen idő lejáratával fogadja el a többi nem zsidó eredetű jámborokat. Ezen közös nemzeti aspiratio rokonszenvre talált azon zsidók közt is, kik elhitték, hogy a názáreti Jézus az ígért messiás, s kinek visszajövetelét már türelmetlenül várták. János is ily aspiratiókat táplált. Az apokalipsis szerzője dicső czimnek tartja, hogy „*zsidó*“... s megróvja azokat, kik csupán dicsekesznek e czimmel, de valóban nem zsidók. *Apokal. II. 9. III. 9. v. ö VII. XIV. XXI. fejezeteket.*

Az apokalipsis Galba rövid uralkodása alatt iratott, nyomban Nero katastrofája után 69. elején.

Ez oly tény, melyet a könyv tartalma igazol.

A hétfejű és tizszarvu állatról mondja, hogy egyik feje halálosan sebezve vala, de meggyógyult, s az egész világ bámulva követé az állatot — és imádta. Isten megengedte, hogy az állat 42 hónapig garázdálkodjék, leverje a szenteket és uralkodjék minden népeken, az állatnak emberi neve van, mely a 666. számot adja. XIII. fej.

A XVII. fejezet 8. s köv. versekben megfejtí e képet.

Az állat volt, s nincs, és megint eljő a mélységből, de vesztére. A hét fő, hét hegy és hét király. A hét királyból öt már elesett, egy van, a másik még el nem jött, s ha eljő, rövid lesz uralma. Az állat, mely volt és nincs, az a nyolczadik, és a hét közül való, s vesztére siet. A tiz szarv, tiz király, kik még nem nyertek birodalmat, de az állattal együttesen hatalmat nyernek, hasonlót a királyihoz. Hódolnak az állatnak....

Világosan Neróra vonatkozó sorok.

Az állat a cezari hatalom, mely tiz proconsulságnak, — Italia, Achaja, Asia, Syria, Aegyptus, Afrika, Hispania, Gallia, Britannia, Germania — parancsolt s a látnok koráig épen hat cezart számlált: u. m. *Julius Caesart, Augustust, Tiberiust, Caligulát, Claudius, Nerót*, a hetedik jó, t. i. Nero halála után 69-ben hárman versenyeztek a császári trónért: *Galba, Otto, Vitellius*. Szerzőt Nero halálának s egyuttal visszajövetelének hire befolyásolta visióiban. A nagy közönség nem hitte, hogy Nero meghalt, a közvélemény azt tartotta, hogy a pártusokhoz menekült s onnan lesz eljövendő. Tacitus mondja: „Achaja atque Asia falso exterritae velut Nero adventaret..... late terror multis ad celebritatem nominis erectis. Hist. II. 8. és Sveton. Nero, 57. — Egy ál Nero is támadt, a császárra nagyon hasonlító rab-szolga képeben, izgalmat keltett, de Calpurnius Asprenas Cythos szigeten elfogta, s holt tetemét Kis-Ázsia városaiban meghurczolta. Tacitus Hist. II. 8. 9. — Ez Nero katastrofája után történt nemsokára, a 69. elején, vagy a megelőző év végén; de azért Nero visszajövetelének hire fennmaradt; még Traján alatt is (98—117) hitték visszajövetelét. Dio. Chrisosth. Orat. XXI, 10.

A zsidóknál a sibyllák könyveiben van megjövendőlvé, hogy Nero eltűnt, de ismét eljő. — Keresztény írók szinte hitték, hogy nem halt meg, hanem elrejtve van, s eljő még. A harmadik század közepén *Commodianus* hiszi (Spicil. Solesm. ed. Pitra. I, 43), azután a negyedik században a híres *Lactantius* említi (de mort. persec. c. 2.). *Sulpitius Severus* (Hist. Sacra 1. 2.) azt írja, miszerint a keresztények hiszik, hogy Nero csak megsebesült, de nem halt meg, sebe meggyógyult s a világ végén mint ellenmessiás fog eljönni. Sz. Ágoston az ötödik században írja *Neróról*: „Nonnulli ipsum resurrecturum et futurum antichristum suspicantur. — Civit. Dei. XX, 19. 3. — Ezek szerint Nero meghalt, de feltámad mint Antikrisztus. v. ö. Döllinger: Christenthum und Kirche in der Zeit der Grundlegung. Regensburg 1868. 290. l. jegyzet.

Világos, hogy Nero, a megsebezett, kinek sebe begyógyul; ki a nyolczadik lesz, de azért a hét közül való. Ő az, aki volt és nincs, és megint eljő. — A hetedik király, a ki jöni fog, Galba; s vetélytársai miatt bizonytalan.

Lehetetlen tehát Nero katastrofájának napjaiba nem helyezniünk e könyv írását.

De a visszajött állat, Nero csak 42 hóig, vagy 1269 napig fog uralkodni és zsarnokoskodni. XI. 2. 3. 7. XII. 6. 14. azután ő is bukik, s vele a sátán is — az örvénybe jut. Róma elpusztul, uralmának vége szakad; azaz a római birodalom felbomlik. XVII. 18. XVIII. A

sátán ezer évre lesz az örvénybe lezárva, s Isten ezer évig uralkodik szenteivel, t. i. a vértanúkkal és azokkal, kik nem szolgáltak az állatnak. Ezek feltámadnak, a többi ember nem támad fel; ez az első feltámadás; a messiás dicső földi országában. XX. fej.

Lejárván az ezer év, a sátán s az állat ismét feljő a mélységből s rövid időre elcsábítják a népeket, de Isten leveri őket. Erre leszáll a mennyei Jeruzsálem s a messiás örök országa. XXI. fej. Szerző igen sokszor ismétli, mint fentebb láttuk — hogy mindezeknek „hamar“, „igen közel jövőben“, „mindjárt“, — „azonnal“ kell megtörténniök. Az állat uralma is csak 3½ év — mely 3½ év szerző szerint a küszöbön áll.

A cezaroknak, a zsidók és a keresztények elleni gyűlölete, az üldözések, a 64-iki keresztény-üldözés Rómában Nero alatt; — a 66-iki harcz Palestinában: Jeruzsálem pusztulása 70-ben, a cezarok istenítése izgató volt — v. ö. Wiedemeister: Der Caesarenwahnsinn der Julisch-Claudischen Imperatoren-Familie, geschildert an den Kaisern, Tiberius, Caligula, Claudius und Nero. Hannover 1874. — Caligula a jeruzsálemi templomban akarta felállíttatni szobrát. A monotheistikus zsidók — és a keresztények — iszonyú forrongását leírja Philo, leg. ad Cajum — és Flavius József. — Archaeol. — Mindez felizgatá az apocalipticus kedélyeket, s Ezras és János titkos látásokkal telt könyveit, más hasonlókkal, mohón olvasták a szebb jövőt leső zsidók és keresztények. V. ö. Döllinger i. m. 280. l. És: Rome et la Judée, au temps de la chute de Neron — ans 66—72 apres Jesus Christ — par le Cte. Franz de Champagny auteur des Césars. Paris. 1858. — Renan, L'Antechrist, Paris 1873. Német kiadása Lipcse 1873.

Igy gyarapodott Jézus parusiájának, visszajövetelének eszméje, az ezer éves földi, messiásországgal.

Az apostoloktól azoknak halála után, a messiás közel parusiájának, s a vele összekötött ezer évi földi országnak reményét örökölték az ugynevezett apostoli atyák. Első sorban emlitem az apostolok híres kortársát, Kelemen római püspököt.

Korinthusba irt két levelet, a másodikban a messiás *παρουσία*-jára, megjelenésére, vonatkozólag írja:

„Tehát minden órában várjuk az Isten országát, szeretetben és igazságban; mert nem tudjuk az Isten megjelenésének napját. Kérdeztetvén ugyanis az ur némelyek által: mikor jó el az ő királysága, (*βασιλεια*) országa; mondá: „Midőn kettő egy lesz, s az a mi künn van, olyanná mint a benső, és a hím a nővel, se hím se nő.“ „Kettő pedig egygyé lesz, midőn egymásnak igazságot beszélünk s két szájban kendőzetlen az egy lélek. És a külső olyan mint a benső, jelenti e benső a lelket, a külső pedig a testet. A minőnek tested látszik, lelked is ugy nyi-

latkozzék jó tettekben.“..... Cap. XII. Dressel, Alb. R. M. Patrum apostolicorum opera, Lipsiae 1863, pag. 115.

Itt megjegyzendő, hogy ezen római püspök, vagy pápa álbibliából vette, a Jézusnak tulajdonított mondatot. Az nincs meg az elfogadott bibliában, sem a négy evangéliumban, sem egyéb könyveiben; hanem benfoglaltatik az ugynevezett egyiptomi evangéliumban — „*Evangeliium secundum Egyptios*. — A pápa szentírás gyanánt idézi ezen álevangéliumot. Megjegyzendő azomban, hogy más nagy nevű egyházírók is ekép tévedtek. Így a híres tudós alexandriai *Kelemen*, Strom. III. *Origenes* hom. I. in Lucam; *Jeromos*, Proem. Comm. in Math. *Epiphanius* haeresi LXII. Cap. 2. *Titus és Theophilactos*, ad principium evang. Lucae. — *Hermasnak Pastor* című művét, s *Barnabas* levelét is ez időben a szent könyvek közé sorolták, bibliának tekintették. A tanító egyháznak, illetőleg magának a pápának csalatkozhatlansága még nem volt tisztában eziránt. *Ignatius*, az ephesusiakhoz írt levelében így nyilatkozik: „Az utolsó idők, — hátra van, hogy vezekelvén féljük Isten hosszútürelmét, nehogy romlásunkra legyen.“ *Ignatius*, antiochiai püspök volt s 116-ban Rómában vértanúságot szenvedett. Dressel, i. m. 131. l.

A *Barnabás*-féle levél, melyet régi szent atyák a biblia alkatrészének vallottak, s *Ignatiussal* egykorú, szinte így nyilatkozik. „Figyeljete gyermekeim! mit mond: Ő hat nap alatt végzé minden munkáját. Ez azt jelenti, hogy az úr mindent bevégez hatezer év alatt, mert nála egy nap annyi lesz mint ezer év. Maga tanusítja, mondván: ime a mai nap annyi lesz mint ezer év. Tehát fiaim, hat nap alatt, vagyis hatezer év alatt, mindeneknek vége lesz. — És megnyugovék a hetedik napon. Annyit jelent: Midőn eljő fia, a gonosznak korát lerontja, az istenteleneket elítéli, s megváltoztatja a napot, a holdat és a csillagokat; akkor megnyugszik heted napon. Végre mondja: E napot büntetlen kezekkel és tiszta szívvel megszenteled; — — — Végül mondja nekik: új holdaitokat és szombatjaitokat nem tűröm; lássátok mit szól: nem tetszenek nekem a jelen szombatok, hanem az, melyet én rendeltem, midőn t. i. mindeneknek véget vetvén, a nyolczadik napot fogom megkezdeni, ami kezdete a tulvilági életnek.“ Cap. XV. Dressel i. m. 35. l.

Az apostoli atyák iratai után, chronologiai sorrendben következnek az ugynevezett egyházatyák és egyházi írók. Az utóbbi kategóriában, legrégibb *Papias*, hierapolisi püspök Frigiában, meghalt 130. körül.

Papias püspöknek iratait *Eusebios* cezareai püspöknek, (325. táján) az egyháztörténelem atyjának, nagy művéből a *Hist. Ecclesiastica*-ból ismerjük. E mű III. könyvének utolsó fejezete szól *Papiasról*;

s annak *Των λογίων κυριακων εξηγησις* — az ur beszédeinek értelmezése — czimü öt könyvre terjedő művéről. Eusebius azt mondja Papiasról, hogy csekély eszű ember volt, de adatait, az apostolok közvetlen tanítványaitól meríté, azoktól kérdezősködött, kik ismerték az apostolokat, s azonfelül, mint Ireneus mondja: Jánosnak hallgatója és Polykarnak társa volt. Sokat irtak Papias elméleti tehetőségeiről s Eusebiosnak felette kimondott ítéletéről. *Hagemann*: Die Römische Kirche, und ihr Einfluss auf Disciplin und Dogma, in d. ersten drei Jahrhunderten, nach den Quellen auf's neue untersucht. Freiburg im Breisgau, 1864. *Papiast* fantasztának nevezi (i. m. 12. l.) mert az ezer éves messiás-ország eszméjét és reményét apostoli eredetűnek mondja; ellenben, mintha megfeledezett volna ezen ítéletéről, ismét (i. m. 606. l.) azt állítja, hogy kitünő, Ireneus által is nagyra becsült író vala, aki, saját vallomása szerint nem a nép ajkán járó kósza híreket kereste fel, hanem az igazság tanítóit kérdezte mindenben. v. ö. *Abërle*. Theol. Quartalschrift. Tübingen. 1864. 19. skl. Ireneus, ki *Papias*, nevezett könyvét olvasta, állítja, hogy *Papias*, *János apostoltól hallotta*, hogy Jézus az ezer évi országára vonatkozólag mondá, hogy akkor oly óriási szőlőtők lesznek, hogy egy-egy fűrtben tízezer gerezd leend, s minden gerezd huszonöt akó bort ad. Ha pedig a messiás országának szentjei, szőlőt enni akarván, valamely fűrt után nyulnak, a másik fűrt rögtön ezt kiáltja: én jobb vagyok, engem végy, általam áld az urat. Ilyen lesz a gabna bősége is, hasonlólag a gyümölcs is. Az állatok megszelidülnek, azt eszik mit a föld önként nyújt; s az emberekkel békében élendnek s nekik engedelmeskednek. Midőn Judás, a később áruló, hallá Jézusnak e nyilatkozatait, kérdé: Mikép származhatnak ily teremtmények az urtól, — (a messiástól)? Meglátják azok, kik élni fognak akkoron — felelé Jézus. *Papias* pedig hozzá teszi „Ezek hihető dolgok a hívők előtt.“ — Elhitte ezeket a nagy püspök és egyházatya sz. Ireneus is, kinek könyvéből vettük át *Papiás*nak ezen apostoli koru jelentését. Hihetjük-e, hogy *Papias*, *Jánostól hallá* ezeket? Ireneus, ki *Papias* illető könyveit olvasta és idézi is, *Papiast* *János* tanítványának, és *Polykarp* társának nevezi, azon kívül állítja, hogy más apostoli tanítványok is, kik *Jánost* ismerték, így szólnak. *Papias* kritikai ügyességét eléggé jellemzi ama nyilatkozata, hogy ő nem a nép ajkáról szedett kósza híreket, hanem az igazság tanítóit kérdezte, az apostolok közvetlen tanítványait.

Ireneus elhiszi, hogy ez apostoli tan, be is igazolja hosszasan, mint alább olvasható, hogy az ő szövetségi proféták ezt megjövendölték, s megjósolta az ujszövetség profétája is *János* apostol. —

Oly dogma volt ez az első két században, amely mindenkit örömmre lelkesített.

Egy további tanu: Jusztin a vértanu. — 166. körül. — Jusztin a bölcselek sorából lépett a keresztény egyházba. Ő tehát mivel férfi volt. — Jeles műveket irt a kereszténység védelmére; ő első rangú csillag az őskeresztény irodalom terén, kitűnőség a másik század delén, mivel csak kortársa, a tovább élő Irén versenyezhetett. És Jusztin is hitte, várta, remélte a messiásnak e földön ezer éves dicsőséges uralmát. Egy nevezetes művében, *Tryphon* zsidóval párbeszédében bővebben szól e tárgyról. Ugyanis Tryphon ezt kérdi tőle: „Mondd meg, hiszitek ti csakugyan, hogy Jeruzsálem felépül, s a ti népetek oda gyülekezik, s a messiássali boldog létet vártok, a patriarchák és próféták társaságában, s azokkal is, kik a mi népünkben valók, vagy hozzá csatlakoztanak, mielőtt a ti messiástok eljött; — vagy talán, hogy engem tulszárnyalj a vitában, kitérőleg akarsz válaszolni?”

„*És én mondtam*: Nem vagyok oly nyomorult, — Tryphon, — hogy mást beszéljek, s mást érezek. Hisz már máskor is bevallottam, hogy én és sokan mások ezeket hiszszük; s erős meggyőződésünk, hogy mindez teljesül, de egyuttal kijelentettem, hogy sokan ama keresztények közül, kik tiszta és jámbor nézetet követnek, nem hiszik. Mert azok, kik keresztényeknek mondatnak ugyan, de istentelen, s jámborság nélküli eretnekek, mindenben istenkaromló istentelen, s oktalan tanokat hirdetnek, miként már bebizonyítottam előtted. Azomban, hogy tudd miszerint nem csak jelenlétedben hirdetem ezeket, könyvet írok tehetségem szerint a köztünk lefolyt vitáról, melyben leirom azt mit előtted mondtam. Mert nézetem az, hogy inkább az isteni tanokat kövessük, semhogy az emberekéit. Mert ha akadtatok is olyanokra, kik keresztényeknek mondatnak, de ezt nem vallják (*καὶ τοῦτο μὴ ὁμολογῶσιν*) és káromolni merik Ábraham, Isák és Jákob istenét, *a kik egyuttal mondják, hogy a halottak nem fognak feltámadni, hanem a halál után a lelkek rögtön felvétetnek az égbe, azokat ne tekintsétek keresztényeknek*; valamint igazi zsidónak se mondja senki a saduceusokat és hasonló felekezeteket, a genistákat, meristákat, galileusokat, hellenianokat, farizeusokat és baptistákat, — ne vedd rossz néven, ha őszintén szólok — hanem csak névleges zsidóknak és Ábraham fiainak, Istent csak ajkakkal tisztelőknak, mint Isten maga kiáltja, s szívben tőle eltávozottaknak. *Én pedig, s azon keresztények, kik mindenben helyesen éreznek (ορθογνώμονες κατὰ νῆρτα) a testnek feltámadását is várjuk, és ezer évet, a felépítetett,*

feldisített, s t ágitott Jeruzsálemben; miként azt Ezeziel, Izaiás és a többi próféták ígérík.“

Ezen nyilatkozat után, beigazolja állítását Izaiás prófétának, és János apostolnak látnoki könyveiből. Nevezetesen, János apokalipsisére vonatkozólag így szól: „És azután közölünk is egy bizonyos férfiú, név szerint János, a Jézus apostolai közül, a kinyilatkoztatásban, melyet nyert, megjövendőlte, hogy, azok kik a mi messiásunkban hisznek, ezer évet töltenek majd Jeruzsálemben; és ezután leend az általános s hogy egyszóval kimondjam, örök, mindeneknek együttes feltámadása, és az ítélet.“ — . . . S. P. N. Justini, philosophi et martyris opera quae extant omnia, opera et studio D. Prudentii Marani, Presbyteri et monachi e congregatione s. Mauri. Edit. Migne, Parisiis. 1857. pag. 663. sköv.

Justin igen helyesen fogta fel, az apokalipsisnek fent idézett XX-ik fejezetét, melyben világosan olvasható a 4-ik és 5-ik versben, hogy az igazak ezer évig fognak Jézussal uralkodni, s ez az első feltámadás; a 7-ik vers szerint pedig az ezer év lefolytával a sátán kis időre ismét garázdálkodhatik, ezután következik az ítélet, a vég. V. ö. 12. 14. verset. A messiás ezer éves országának királyi városa, annak tulvilági ragyogó pompája, üdve, boldogsága, levan írva a következő XXI-ik fejezetben. Ime, tehát Justin is az orthodoxia egyik ismertető jelének mondja, a messiás ezer éves földi országábani hitet s reményt.

Ugyan e hitet vallja, az őskereszténység egy másik oszlopa sz. Ireneus, egyházatya, 177. körül. Ireneus keleten született és nyugaton, Lyonban, mint püspök halt meg vértanu halállal. Az őskeresztény vallás-irodalom legkitünőbb képviselőinek egyike, oly tekintély mint Justin, ki csak egy évtizeddel előzte meg őt a vérpadon.

A mint Justin hitte, és tanította, hogy minden *igazhitű* (ορθόδοξοί *muves*) keresztény vallja, miszerint Jézus eljövend, s itt e földön megállapítja *ezer évig* tartandó messiási országát; ugy hitte és tanította ugyanezt nagy kortársa is, a lyoni püspök Iréneus vértanu.

Iréneus öt könyvet irt az eretnekek ellen. Az utolsó könyvben, a XXIV. fejezettől végig s főleg a XXXI—XXXVI-ik fejezetekben, bővebben szól a messiásnak ezer éves földi országáról. Feverdentius Ferencz, ezen utóbbi öt fejezetről megjegyzi, hogy a régibb kéziratokban rendesen elhagyattak, nehogy ily hires atya mint Iréneus a chiliasmus vallása által compromittáltassék. *S. Irenaei Mart. Libri adv. Haereses, opera et Studio Domini Renati Massueti, presbyteri et monachi Benedictini e congr. S. Mauri, Editio Migne. Paris 1857. pag. 1837.* Ez régi szokás volt az atyák iratainak orthodoxiáját megóvni.

A mi nem tetszett, azt egyszerűn kitörölték. Ireneus szerint az ellenmessiás, az antichristus Dan törzsből fog származni. Adv. Haer. I. V. Cap. XXX. h. 2. Más atyák és egyházi írók is a Dán törzsből származtatják az antikrisztust, így: *Hippolytus Martir*. De consumptione saeculi című könyvében; — a Sibylla Tiburtina; — Theodoretus: quaest. CIX in Genesim; — Gregorius XXXI. Moral. Cap. 18. Augustinus: tract. d. Antichristo; — Ambrosius: de benedictionibus patriarcharum. c. VII; továbbá: Prosper, Haymo, Rupertus stb.

Ireneus az apokalipsis című bibliai könyvből indul ki, mely úgy mond, nem rég, sőt a mi időnkben, Domitian uralkodásának végén látott jósképeket tartalmaz. (i. h. 3. sz.) Az ellenmessiás, mint Iréneus Dániel és János apokaliptikus jóslatára támaszkodva, mondja: *„Mintán pedig az ellenmessiás e világon mindent megrontott uralkodván három évig s hat hóig, trónolva Jeruzsálemben a templomban, akkor eljő az ur felhőkön az égből, az atyának dicsőségében,“* az ellenmessiást tűzre veti, a jámborokkal pedig megalapítja ezer éves messiási országát e földön. i. h. XXX. fejr. 4. sz. *Az ellenmessiás idején a római birodalom, mint* Ireneus János apokalipsisére és Dánielre hivatkozva, állítja, *tíz király közt feloszlik.* i. m. XXVI. fejr. 1. st. Az apokalipsis XIII. 18. szerint az ellenmessiásnak az Antikrisztusnak neve adja a 666 számot. Erről lesz megismerhető, jegyzi meg Ireneus — i. h. a XXXI. fejezetben mondja, hogy akik meghalnak, azoknak lelkei az Istentől meghatározott helyen fogják bevárni a testi feltámadást; a XXXII-ikben kifejti hogy a földön viselt testben fog a feltámadás megtörténni, jutalmul a földön elviselt fájdalmaért és teljesített erényes életért, s továbbá Isten Ábrahámnak ígérte a földet Egyiptom folyójától egész Eufratig, ezt nem birta eddiglen Ábrahám sarja; azért ezen ígélet teljesítése a messiás országában fog megtörténni itt e földön. — A XXXIII. fejezetben Papiasnak és a régieknek magyarázatát említi a szőlőtőről, a százszoros jutalomról és Jákob jóvendölésének teljesítéséről az ezer éves messiás országban. A XXXIV. fejezetben, az ezer évi országot, Ísaia, Ezechiél, Jeremiás, Dániel könyveiből vett idézetekkel, és Jézus egyes példázataival iparkodik bevitatni. A XXXV-ik fejezetben kimutatja, hogy a fentebb idézett prófétai szavak nem vehetők allegoricus, átvett szellemi értelemben, hanem szükségkép szó szerint. Idézi még Isaias- és Jeremiáson kívül János apostol könyvét a titkos látásokról, melyben leírja az égből alá szálló új Jeruzsálemet. Apoc. XXI. fejr. A XXXVI. fejezetben pedig a világ átalakulásáról szól és a szentek új lakásairól; mindenik érdeme szerint fog jutalmaztatni, némelyek

az égbe felvétetnek; mások, kevesebb érdeműek a paradicsomban; ismét mások a szentvárosban Jeruzsálemben találnak diszhelyet. Mindenütt látható lesz az Isten, oly mérvben mint kiki érdemi. — Ez az apokalipszisben említett első feltámadás. Tagadhatlan, hogy mindez az apokalipszis XXI-ik fejezetében, mint fentebb olvasható, benfoglaltatik.

Tertullian, híres, és nagy tudományu egyházi író Karthagóban (201 körül) híve volt az ezer évi messiás országnak. Marcion ellen irt munkájában vitatja azt. lib. IV. cap. XXIV. — Egy más könyvet is irt e tárgyról — *De Spe fidelium*, — a hívők reménysége, czim alatt, de e könyv elveszett. Ultramontán írók azzal gyengítik *Tertullian* tanuságát, hogy ezen műveket akkor irta, midőn kilépett az egyházból s *Montanus* felekezetéhez szegődött. Hiu észrevétel, mert mint láttuk, *Justin* állítja hogy a korrekt orthodoxia ismerve, ezen tan. Hitték ezt a montanisták is, de ebben egyeztek az ugynevezett „egyházi” hittel, mint jelenleg is a protestans és kath. egyházak közt több közös dogma van.

Hippolytus püspök és nagy nevű egyházíró Italiában ugyane század első felében: de Christo et Antichristo, czimű művében az ezer éves messiás országot vallja.

A harmadik keresztény században, midőn az események történeti fejlődése, a kereszténységnek mindig nagyobb tért engedett, a régi idő apokaliptikus reményei oszlani kezdettek. *Gajus* római presbyter († 217) megtámadta az ezer éves országróli tant, s hogy azt alapjában felforgassa, tagadta, hogy az apokalipszist János apostol irta. Afrikában jelesen egyiptomi Alexandriában *Origenes* támadta meg 230 körül. Tanítványa, *alexandriai Dénes* püspök († 265) folytatta a támadást. Azomban *Nepos*, *Arsinoe* tudós főpapja egy könyvet irt *Dénes* támadása ellen, s nagy hatást keltett. — *Euseb. Hist. Eccl. VII. 24.* — *Origenes*nek, egy másik tudós ellenfele *Methodios* tyrusi vagy olympusi püspök ujból pártját fogta az ezer éves országnak. Ezek után *Victorinus* Petavius, mint *Jeromos* († 420) említi, és *Apollinaris*; továbbá a híres *Lactantius* (*Instit. div. l. VII. c. 14—25.*) és *Commodianus* (*Instructio. 43. 44. 80.*) *Jeromos*, — in *Jerem. IV.* — tekintve ily férfiak hitét, nem merete kárhóztatni e tant, melyről Sz. Ágoston, *Jeromos*nak híres kortársa maga is azt állítja, hogy egykor ő is ezen hitben élt. *De civitate Dei XX.* — A jó orthodox *Werner* is — *Wetzer* és *Welte Kirchenlexikon*. *Chiliasmus* — elismeri „hogy a negyedik században, az ezer éves ország reménye, még igen élénk volt a nép között, de valamire való író már nem lelkesedett mellette. *Werner*, elég naiv elismerni azt is, hogy a kereszténység politikai állása, melyre azt *Constantin* császár emelé, az apokaliptikus ezer éves ország reményét

tönkre tette, mert a keresztények belátták, hogy a világi hatalom immár nem ellensége, de támogatója lett a kereszténységnek. A római birodalom kereszténynyé lett, a negyedik század első felében, s a kereszténység nem kívánta többé annak bukását, mint ezelőtt János apostol apokalipszisének nyomán történt.

Ekkor kezdték főleg sz. Jeromos példájára, a régi iratokat szellemi értelemben venni, s Jézus eljövételét nem most, hanem a világ végén elvárni. A történelem, a tények logikája, így világosítja fel az „egyházat.”...

Az ötödik században, az ezer éves ország reménye, az őskereszténység legköltőibb, s legfőbb dogmája, mely annyi keblet lelkesített, annyi erényt teremtett, oly szent szerelmet ápolt a visszatérő Jézus iránt; — ezen költőileg szép remény, az ötödik század történeti fejlődésifolytán lettúnt a keresztény világ láthatarán. Csak később ötszázad mulva, a 1000-ik év kezdetén, midőn nálunk sz. István uralkodott, — tűnt fel ismét. Ekkor általán, az egész kereszténységben, hitték a világ végét bekövetkezettnek...

De e korszak s általán az antikrisztusi fogalmak változásának bár igen tanulságos története, minket jelenleg nem érdekel. L. Döllinger: Christenthum u. Kirche. 425—455. l. hol a thessalonikaikhoz írt II-ik levél, apokaliptikus fent idézett részének — II, 1—12. értelmezését, s illetőleg azon értelmezések történetét adja, a legrégibb időtől a jelenkorig. Ezen antikrisztusi episód is tanúsítja, mennyire módosítja a tények logikája, az egyház doctrináit.... A profán historia- a szent tanokat....

Az ezer éves ország történetének lefolyásából azt tanuljuk, hogy emberi csalódás volt az egész, — bár költőileg szép, és erkölcsileg igen sokszor fenséges...

Az embert, igen gyakran, nem az objectiv, hanem csak a subjectiv igazság vezérli az erény göröngyös útján. Nem azért volt a régi vallásoknak is üdvös erkölcsi eredményök, mert objective igazak valának, hanem azért, mert subjective igazaknak tartattak....

Az ezer éves országbani hit, egykor a kereszténység fődogmája volt — most azt mondják: eretnekség..... hiu álom..... Ez a dogmák sorsa!....

Nos quoque floruimus, sed flos fuit ille caducus!

Az ősbűn és a megváltás.

I.

A nagyobb keresztény egyházaknak hivatalos tana, a bűn eredetéről, ez : Az első emberpárnak ismert engedetlensége annyira megsérté Istent, hogy kijelenté, miszerint az ember képtelen e sérelem orvoslatára, a megbántot istenség kiengesztelésére. Ádámnak és Évának ezen személyes bűne okozta a halált, mert az embert Isten testileg is halhatatlannak teremté; okozta a földi összes nyomort; de ami fő: okozta azon erkölcsi bajt az emberben, melynél fogva elhomályosodott értelme s akarata inkább hajlandó a rosszra, mint a jóra. Miként térnek el a katolikus és protestans egyházak ennek részletezésében, az jelenleg tárgyunktól nagyon elterelne. Megolvasható *Möhler* könyvében : *Symbolik oder Darstellung d. dogm. Gegensätze d. kath. u. Prot. nach ihren öffent. Bekenntnisschriften*. Mainz. 1864. — VII-ik kiadás.

Isten azt is határozza, hogy e bűn, mely Ádámnak és Évának személyes bűne, átszármazzék összes ivadékaikra, mindnyájukra, kik születni fognak még csak e világ fenáll. Együttal az első emberpár e bűne miatt örök kárhozat, a tulvilágon irtóztató, soha meg nem szünő pokoli kinszenvedés érje azokat, kik ezen öröklött, vagy köznyelven szólva, *eredendő bűnben* (*peccatum originale*) elhalnak.

A hivatalos kath. egyház, a pápa és püspökök azt hiszik, hogy az embert egyenesen a Sátán, az ördög szállja meg ezen állapotában, azért a hierarchia által approbált szerkönyvekben (rituale) a pap a kereszteleendő felett, legyen az csecsemő, mint rendesen történik, vagy felnőtt mi ritkább eset, ekép szól az ördöghez : *Exi ab eo maledicte, dammate . . . diabole stb. Mando tibi ut exeat ab hoc plasmate stb.* : Menj ki belőle átkozott . . . ördög stb. Parancsolom neked, hogy menj ki ezen teremtményből . . .

Felvilágosultabb egyháziak kívánták ugyan, hogy az exorcismus, az *ördögűző imádság*, hagyassék ki a kereszteleési szertartásból; de a hívő orthodoxia nagy megbotránkozással visszautasítja a kevesek eme kívánságát. Mások azt vélik, hogy nem kell a fent idézett, s azokhoz hasonló kifejezéseket szó szerint venni az ördögnek benlakásáról a kereszteleetlen emberben. Csakhogy az emberi beszéd azért van, hogy a szavakat úgy használjuk, miként azokat mindnyáján használják — s ha én azt mondóm a kereszteleendőre utalva : Ördög, átkozott, elkárhozott, parancsolom neked, hogy menj ki ezen teremtményből . . . akkor minden körül álló azt hiendi, hogy az

ördög csakugyan benne van azon keresztleetlen csecsemőben, különben felesleges lenne az én parancsszavam, hogy menjen ki, ha amugy sincs benne. Kivált ily ünnepélyes szertartásnál, midőn oly nagy horderejű nyilatkozatról van szó, kell ugy beszélni, hogy félre ne értesünk.

Szerencse, hogy az anya nincs jelen s a keresztszülők nem értenek latinul, mert különben amaz elszörnyűködnék, hogy ördöglakta magzatot hordott-méhében és szült; emezek pedig megrettennének tudván, hogy karjaikon, a siró kisdedben tartják egyuttal az ősi kigyót, a pokolbeli sátánt; tehát két személyt, az emberit, s az irtózatot keltő ördögöt! .f. . .

Hanem azon korban, midőn az exorcismusokat, az *ördögüző imákat* fogalmazták, ördög és boszorkány világ volt . . .

Még 1605-ben — s később is — *Pázmány Péter*, többi közt azzal is riasztotta el a reformatiótól a magyarokat: „*Hogi az „lutherista hitnek elseo plantaloia az eordeog volt . . Luther Martonrul „azt oluasom, Hogy az eo Annia egy feordeo hazba, szorgalo leani „vala, ki az eordeogtól megh, nyomatuan, Luthert, nem természet „foliasa szerent, firfiutul, hanem az eordeog mestersegebeol szüle : „Errül nem csak egy Lipsiabeli beocsülletes aszoni allat, ki iol „esmerete az Luther anniat, de Cochlaeus is bizoniságot teszen. Es „noha Cochlaeus nyluan, Erasmus titkon, szemere veté ezt Luthernek, „mind az által, soha nem merte eltagadni, holot ezt az Annia eo „maga megh vallotta volna.“ — Az mostantamat ui Tudomaniok „Hamissaganak Tiiz nilvanvalo Bizonisaga stb.“ Graecii Styriae. Per Georgium Widmanstadium, Anno 1605. pag. 8.*

Hogy pedig nagyobb tudományos súlyt szerezzen állításának, idézi *Del Rio* jesuitának híres művét, ezen megjegyzéssel, az oldalon : *Ex incubis nasci posse homines, late probat. Delrio, Tom. I. lib. 2. q. 15. Disquis. Magic.* Hogy a kan ördög képes nemzeni embert, azt bőven beigazolja *Del Rio* stb. *Pázmány Péter* maga is szentül hitte ezt, azért utalja a netán kételkedőt *Del Rio* tudós munkájára. Külömben ismerttek Luthernek visiói és az ördöggeli társalgásai; — tudjuk, hogy nálunk is, többi közt Szegeden, teljes hivatalossággal boszorkánynak ítéltetett X. Y. „*hetven éves menyecske*“, mert „*az ördöggel bagzott.*“

Ilyenek voltak a régi jó idők : midőn a levegő, a föld, és földalatt, tele volt ördögökkel, manókkal, boszorkányokkal

Ekkor szerkesztették a keresztségnél maiglan használt exorcismust, azt ördögüző egyházi imát. Ebből kell tehát az ima szavait értelmeznünk. A püspökök, a legtudósabbak is, a *Pázmány Péterek*

is, hitték mindezt oly rendületlenül, mint akár mely más dogmát

Azért kell a papnak maiglan azt mondania „Parancsolom, átkozott ördög menj ki belőle.“

Az egyházi jog szabályai szerint, nem is szabad a keresztelelenül elhunyt kisdedeket, a többi kereszteletek közé temetni, hanem külön helyet kell számukra a temető szélén kihasítani.

Ha elfogulatlanul ítélünk, visszatetszőnek találjuk azon jogi axiomát, melyen az egész tan alapszik. Azt t. i. hogy másnak személyes bűneért oly valaki is lakoljon, akinek éppen semmi része sem lehetett abban, mert midőn ama bűn elköveteték, ő még nem is létezett, sőt századok mulva jött csak a világra!

Ugyan tekéntsük azon kisdedet, melyet ott a templom küszöbénél tartanak kereszt szülői, mit tehet róla az ártatlan : hogy ezelőtt hatezer évvel Ádám a paradicsomban vétkezett?! ...

Ugy látszik e gondolat keltett az orthodox theológiában is egy kis humanisticus scrupulust, mert vitatkozik a felett, mennyivel enyhébb, a keresztség nélkül, tehát csak az eredendő bűnben meghalt kisdedeknek büntetése, azokénál, kik személyes bűneik miatt is poklokra vettetnek

A régi, s modern keletnek is, absolutistikus fejedelmei szoktak ily jogot gyakorolni, s az apák bűnei miatt az ártatlan unokákat is sújtani, de ezek is csak bizonyos izig ... ha valamelyik felkonczoltatja a még csecsemőket is, azt a keleti absolutismusban, s szultánimádásban nevelt keleti népek is, zsarnokságnak tekintik.

Én nem tudom az ily jogot, az isteni jósággal, s az isteni igazságossággal kiegyeztetni

Bármennyit gondolkozzam is e felett, ily „jog,“ a keleti absolutismus tulcsigázása, igazságtalan boszu marad ...

Már a régi pogány bölcsek is azt tanították, hogy az erényes élet az Isten követésében áll : a keresztények elfogadták e szabályt, s igen helyesen. Azomban, figyelmeztetnünk kell a hivatalos orthodoxyát, hogy a szabály ez esetben kivételt szenved, — mert ily tényben, Istent követni nem szabad e miatt az erkölcs elleni bűnnek súlyos vádjá érne bármily halandót!

Én azt hiszem : ami az emberben erkölcsi rossz, ugyanaz, az istenségben erkölcsi jó nem lehet

Az eredendő bűnnek jogi alapja esik kifogás alá.

A trienti zsinat szerint az eredendő bűn, bár nem mi követtük el, mégis mindegyikünknek, fejenként sajátja, s a természetes nemzés útján átszármazó szenny a lelken ... Mikép közölhet a testi nemzés

a lélekkel ily szenyfoltot, ez a theologusok szerint az eredendő bűn titka, azaz megfoghatatlan valami; de azért szent igaz. A protestans felfogás szerint Isten egyszerűn beszámítja, betudja minden egyes embernek Ádám bűnét; tehát nem kapjuk physikai uton.

A hivatalos egyházak, továbbá azt is állítják, hogy ezen Ádám bűne oly sérelem Isten ellen, hogy az ember képtelen az elégtételre

Ez is furcsa jogi axioma!

A józan ész ítélete szerint ott nem is lehet szó elégtételről, hol a kérdéses alany nem képes a sérelemre: de hol a sérelmet constatjuk, ott már elismertük az elégtételi képességet is, mert sérelem és elégtétel correlát fogalmak. A kutya engem meg nem sérthet, azért nem követelek elégtételt a sérelemért, mert nem képes a sérelemre . . .

Aki tehát azt állítja, hogy az ember, mert oly határtalanul alább való az Istennél, nem képes a megbántott Istennek eleget tenni: annak logikai következetességnél fogva azt kellene mondania: aki elégtételre nem képes, az sérelemre se képes — tehát az ember nem is sértheti meg Istent épügy, mint a kutya meg nem sértheti beszámíthatólag az embert.

Mihelyt elfogadom a sérelem tényét, okvetlen el kell fogadnom az engesztelés lehetőségét abban aki sértett

Ez a józan ész törvénye.

Az orthodox theologia azt állítja, hogy csak Isten adhat elégtételt az ember által megsértett Istennek!

Vizsgáljuk csak kissé ezen újabb jogi axiomát.

Ebből az következik, hogy a sértett Isten önmaga, önmagának ad elégtételt és saját tettét beszámítja annak, ki azt nem cselekedte, t. i. az embernek, követelve ettől, hogy mind ezt elhiggye.

Ha ezt az emberre alkalmaznók, mosolyt idézne ajkainkra

X. urat megsérti Y. ur; mi történik? X. ur önmagán szerez magának elégtételt, s azt betudja Y. urnak, úgy veszi, mintha Y. ur kérlete volna meg őt; ezen sértőnek nincs más kötelessége, mint elhinni, hogy X. ur csakugyan eleget tett önmagának Y. ur által elkövetett megbántatásáért.

Ha az istenségnek ily cselekedeteiben való követését átültetnők társadalmunkba, ez igen biztató lenne a sértő, de kellemetlen a sértett felekre

Én azon is fenakadtam, hogy a trienti zsinat szerint a személyes bűnökért, az úgy nevezett cselekedeti bűnökért Isten elfogadja az emberi elégtételt, legalább részben, sőt a szentek „főlös“ — supererogatoria — érdemeiből kijut még a mi számunkra is, részint teljes,

részint nem teljes bucsu — indulgentia — alakjában; szóval érvényes az emberi elégtétel, habár részben csak, de érvényes oly bűnökért, melyeket magunk követtünk el, tehát szoros értelemben ami bűneink; ugyan miért ne lehetne érvényes oly bűnnél, melyhez tudtunk, akarattunk nélkül jutottunk, melyet nem mi követtünk el, hanem más?

Micsoda viszonyosság ez? . . .

Azt válaszolják kath. theologusok: azért érvényes ezen elégtétellel, mert az isteni elégtétel támogatja.

Tehát, szorosan véve, itt is Isten tesz eleget önmagának.

A protestans orthodoxia tagadja, a személyes bűnnél is, az emberi elégtételnek bárminő érvényét. Az Isten tesz mindent, — az embernek csak beszámítja ezen elégtételt azt követelvéen tőle, hogy higgye mind ezt.

A megváltási elméletnek alapja tehát.

1-ör. Beszámítása, vagy átöröklése oly bűnnek,¹ melyet soha nem követtünk el, s melynek tényezőihez egyáltalán a legtávolabbról sem tartozhattunk, mert nem is éltünk akkor, midőn a bűn elkövetetett.

2-or. Beszámítása azon elégtételnek, melyet ismét nem mi tettünk, az általunk el nem követett bűnért.

3-or. Daczára annak, hogy a beszámíthatóság csakis az öntudatosságon alapszik, s az önkivület, ha nem szándokos, nem alapíthatja meg a tettnek beszámíthatását; s ezért nem lehet p. o. az apának bűnrészes a csecsemő, vagy azon gyermeke, mely a bűn elkövetése után születik: az eredendő bűnnél a természet ezen törvénye nem érvényes. A bűn annyira függ az akarattól, az öntudatosságtól, hogy ahol nincs meg ezen fő kellék, ott nincs se bűn sem erény. Az eredendő bűn teóriája mindezeket tagadja! . . .

Ha az anya vagy keresztszülő, midőn a gyermeket keresztvizre hozva, mind ezeket jól megfontolja, lehetetlen, hogy így ne szóljon önmagához: Szegény kised, nem tudod mi történik veled, oly iszonyú bűnöd van, hogy azért az ördög lakik benned, pedig szegény, nem tudsz felőle semmit . . . Isten önmaga tett eleget önmagának ezen bűnödért, melyről tudomásod sem lehet s ezen elégtételt beszámítja neked, mintha te cselekedted volna! Így tudod hired nélkül iszonyú bűnbe estél, de ismét tudod hired nélkül eleget is tettél ama bűnödért Istennek! Bizony, bizony, furcsa eljárás az uristentől! . . .

Az ösbűnnek eredménye az is, hogy az embernek esze, ítélete, akarata szinte megromlottak. Ezelőtt világosb felfogásu volt az ész, helyesb az ítélet, mindig jóra hajló az akarat.

Tehát összes természetünk, a szellemi ugy, mint az anyagi — szóval „*az egész ember*,“ miként a trienti zsinat tanítja, „*rosszabbá változott*“ — in deterius mutatus — s így phisikailag romlott meg szellemi s anyagi természetünk! Annyi csapás ért oly bűnért, melyet mások akkor követtek el, midőn mi még nem is éltünk!

Ezen phisikailag megromlott, testi lelki állapotában az ember, a hivatalos egyházi fogalmak szerint, nem képes Istent kellőleg ismerni, nem képes saját erejéből, az isteni kegy támogatása nélkül az erkölcsi törvényt teljesíteni. A XVI-ik század reformatorai e tekintetben tovább mentek, feketébb színekben láttak, többet hittek mint a trienti zsinat; s Luther, hogy az eredendő bűn következményeit s az ember szellemi, erkölcsi tehetetlenségét kirívóbb színekben ecsetelje, igen ájtatos, hívő könyvet írt: *De servo Arbitrio* — a szolga akaratról Nem elegyedem ama hires vitába, vajjon szent. Ágoston s az őskereszténység Luther nézetét vallotta-e, vagy a trienti zsinatét. Elég nekünk a bajból annyi is, mennyit ez utóbbi juttat

II.

Az ember, őszülei bűnének következtében, nem képes Istent kellőleg megismerni, s az erkölcs törvényeit teljesíteni az isteni kegyelem felvilágosítása, és általán segedelmezése nélkül.

Az egyházak ezen dogmái ezzel két dolgot állapítanak meg.

1-ör. Hogy az igaz vallást csak a tulvilági kinyilatkoztatás útján lehet megtudni.

2-or. Hogy az erkölcs törvényeit sem ismerhetjük meg teljesen, sem azokat nem teljesíthetjük, hacsak ismét Isten azokat ki nem nyilatkoztatja, és minket az egyes előforduló erkölcsi törvények végrehajtásánál, tulvilági közbenjárásával, kegyelmével nem támogat. A theologusok, ezen szünetlen isteni beavatkozást az erkölcsiség körébe vágó benső és külső cselekedeteinkbe, megelőző és kíséző isteni malasztoknak nevezik. A megelőző támasztja a jó gondolatokat, melyekre saját erőnkől nem vagyunk képesek, a kíséző malaszt segít a jó gondolat, a jó terv kivitelében, nélküle saját erőnk cserben hagyna. Az orthodox protestansok még azon saját erőnket is tagadják, melyről a kath. orthodoxia azt állítja, hogy gyenge, s minket cserben hagy.

Ez végalapja, utolsó miértje a kath. és protestans vagy sismatikus orthodoxiának, hogy a hierarchia, a főpapi egyeduralmat az ember összes tehetségei, s képességei felett megalapítsa.

Azért beszélnek mindenütt „*az egyház egyedül üdvöztető működ-*

déséről“ Isteni kegyelem nélkül az ember semmi jót nem tehet; a kegyelmet pedig közvetíti a csalatkozhatlan pápa és püspökei; — vagy a más felekezetek szerint „*az egyház*“ . . . azért kell nekik *isteni rendeletnél fogva* kiváló helyet, döntő befolyást adni, az iskolában, a családban, az államban, a társadalomban, a politikában, a tudományban.

Egyszerűn, de szabatosan fejezte ki ezen eszmét VIII. Bonifác pápa, híres dogmatikus bullájában, mely így kezdődik: „*Unam Sanctam*“ stb., elhatározván, miszerint *az örök üdvösség elnyerhetésére nézve szükséges, hogy mindenki a pápának meghódoljon*. A különböző felekezetű orthodoxia, ezen szemüvegen át nézi az összes emberiség mivelődésének fejlődését; ezen alapból kiindulva, készíti a „jó könyveket“ — a felekezeti „történelmet“ — „bölcseletet“ — „morált“, a „*paedagogiát*“ a „*szent physikát*“ stb. Ezen alapokon építették a középkor irástudó bölcsei a *skolastikát*, a theológiát uraló tudományt. Mainap is ezen alap körül forog a harcz az „*egyház és állam*“ — az „*egyház és tudomány*“ között

Tisztáznunk kell tehát az alapeszméket, hogy lássuk mi a való, és mennyi a képzelet szüleménye

Az összehasonlító vallástudomány, melynek kiváló fontosságát napjainkban Müller Miksa, méltán hangoztatja oly fenszóval (*Essays von Max Müller. I. k. Leipzig 1869. és Einleitung in die Vergleichende Religionswissenschaft von Max Müller. Strassburg 1874.*) már eddig is azon eredményre jutott, hogy a vallásos eszmék ép oly természetes uton fejlődtek, minden tulvilági kinyilatkoztatás nélkül; mint a tudomány egyéb részeiben az emberi szellem fokenkénti mivelődése, fejlődése minden tulvilági beleavatkozás nélkül történt. Amit *Lücken* és mások, a nemzetek közt fenmaradt öskinyilatkoztatásnak neveznek; azon, a mosaismussal vagy a kereszténységgel egyező, a nem mózesi, sem keresztény hitű népek közt elszórt tanok, nem egy közös tulvilági, öskinyilatkoztatást feltételeznek; hanem bizonyítják az emberi szellemnek lényegileg azonosságát, bizonyítják az ember erkölcsi természetének egyenlő szükségleteit, azonos vágyait! *Stiefelhagen* is elismerte, hogy az oly általános messiási eszme, sem feltételez szükségkép öskinyilatkoztatást. És az *istenség megtestesülésének* eszméje, melylyel a brahmanismus megelőzte a kereszténységet, s mely az isteni kinyilatkoztatásnak tartott mozaismusban ismeretlen volt, — vajjon az öskinyilatkoztatásból származtatandó? . . . Hisz ezen esetben *India* fölötté állana Juda és Izrael országának, pedig csakis ez utóbbi földön hirdették az igaz proféták az igazi kinyilatkoztatást? Ily nagy horderejű hitcizkiket,

egész következő világ fejlődött, Isten ki nem hirdette
 i által a választott népnek, hogy elősegítse annak töme-
 getését az ő szövetségből az ujba, az Isten által tervezett foly-
 tatásba, hanem kihirdette volna oly népnek, mely se választott nem
 vala, sem e hitnek, az ujszövetségre vonatkozó hasznát nem vette!...

A bölcsészet története bizonyítja, hogy az emberi szellem,
 daczára sokféle tévelygéseinek, az egy istenség eszméjeig saját ere-
 jével emelkedett.

Elég visszatekintünk a kereszténységet megelőző századokba
 és *Socrates, Platon, Aristoteles* nagy neveit felemlitenünk.

Tanui, dicső tanui az emberi ész haladásának a vallásban, az
 istenség eszméjének felfogásában és morálban: — *négyszáz évvel*
Krisztus előtt!...

Az őskereszténység atyái, s egyháztudósai, nem irták-e ki Plátón
 vallásos eszméit; s halhatatlan emlékü tanítványa, a stagirai bölcs,
Aristoteles nem volt-e a középkori skolasticusoknak oraculum? *Nem*
dicsőíték-e a keresztény írók Socratest és józan tiszta életét?...

Azon bölcssek, kik az első keresztény századokban Jézus hitét
 elfogadták, sokkal igazságosabbak voltak a görög római művelődés
 iránt, mint a későbbi, nagyon elfogult orthodoxia...

De lapozzuk végig az egyháztörténelmet, a csalatkozhatlan
 pápák és zsinatok viselt dolgait.

Nem találjuk-e, hogy az emberi szellem haladó felvilágosodása
 fényt derített azoknak elméjére is, kik azt hitték, hogy az istenséggel
 közvetlen összeköttetésben állanak, csalatkozhatlanságuk által?....
 Nem ők derítették fényt vallás erkölcsi dolgokban az emberi
 szellemre, hanem ez ő reájuk, s pedig nem ritkán akaratuk ellen; s
 időbe került, míg ők a fénynek meghódoltak!... Míg a hatalom kizá-
 rólagosan kezeikben vala, addig fegyveres kézzel üldözték e fényt, de
 később a tények kérlelhetlen logikája őket a világi karhatalomtól
 megfosztá, sőt a fény iránti meghódolásra kényszeríté.

Én az egyetemes összehasonlító vallástörténelem tanulmányo-
 zása által, a következő két lényeges igazságról győződtem meg:

1-ör) *Hogy e földön nem létezik oly csalatkozhatlan főpap, vagy*
főpapi testület, mely a tulvilággali közvetlen összeköttetése folytán, az
istenséget e földön képviselné, s az állítólag megromlott vagy meggyengült
emberi észt, a tulvilágról hozott eszmékkal meggyógyítaná, vallási és er-
kölcsei tekintetben: hanem inkább, az állítólagosan csalatkozhatlan főpap,
vagy főpapok, a vallási és erkölcsi eszmék tisztább felfogását, a koron-
ként fejlődő emberi ész által nyerték. Nem ők valának a felvilágosítók,

h anem ellenkezőleg, az ész volt, mely őket sokszor hosszabb ellenkezésük dacára is, felvilágosította.

2-or) *Hasonlag nincs e földön oly papi testület, csalatkozhatlan főpap vagy főpapak, kik az istenségtől kiváltsággal megbízást nyertek volna, hogy az isteni malasztal, mint lelki gyógyszerrel, sáfárkodjanak, az emberek erkölcsiségének emelésére; mert a practicus morál, vagyis az egyedek és az egyetem erkölcsisége, amint az századokon át, a különböző keresztény és nemkeresztény hitvallásokon belül jelentkezik, azt tanúsítja, hogy jók és rosszak minden kategóriában, minden felekezetben vannak, a katholicismus nem teremt erkölcsösebb embereket, mint akár Luther, akár Kalvin egyháza, akár a kisebb protestans felekezetek, akár a keleti nem egyesült egyházak, sőt mindenütt az értelmi haladás felvilágosítólag hat úgy az elméleti, mint a gyakorlati morálra felekezeti különbség nélkül.*

E két igazságból, következtetés gyanánt a harmadik igazság lehozható s ez az: hogy az állítólag az ős bűn következtében megromlott vagy meggyengült s azért gyógykezelendő ész; maga gyógyította azon sáfárokat, kik állítólag a tulvilágról nyert gyógyszerekkel léptek fel a halandók eszének és akaratának orvoslatára. S ekép, az egyetemes összehasonlító vallástörténelem, — vagyis a különféle, isteni privilegiumokkal dicsekvő egyházak, százados működésének, kritikai bírálata, — alapjukban megdönti, az ősbűnről szóló egyházi theoriákat, s ha megváltásról akarunk szólni, azt csak oly értelemben tehetjük, hogy a megváltás alatt, a fokonként fejlődő emberi észnek, az egyes s az egyetemes értelem felvilágosítására s az akarat nemesítésre irányzott törekvéseit értjük. Megváltás a tévelytől, fokozása az ismeretnek, az Istenre és erkölcsre vonatkozó tárgyakban, s ép ezen ismeret folytán gyarapodása a közerkölcsiségnek ez a megváltás, melyet a fejlődő emberi szellem eszközölt az emberiségen, századok folytán. Ez nem szükségesi, sőt feleslé teszi az istenség megtestesülését, hiszen maga végezte azt, a természetes erő, mit az elfogult felekezetiség a tulvilági erőnek, az istenség közvetlen működésének tulajdonított. Amit keresztény civilisatiónak neveznek, az a józan ész fejlődése, de az egyházak által sokszor megakasztott, fejlődés....

Részletezzük rövid vázlatokban az egyes pontokat. Mivel legkirivóbban a kath. főpapság, illetőleg 1870-iki jul. 18-ika óta a római pápa egymaga dicsekszik azzal, hogy csakis ő az istenség által kizárólagosan kiváltságolt orvosa az emberi észnek és akaratnak, hogy csak nála van letéve a mennyei orvosság, az ősbűn csapásainak helyreütésére; a kath. egyháztörténelemből hozok fel néhány adatot, melyek érvül szolgálnak a többi felekezeteket illető állításomra is.

A pápa, vagyis az ugynevezett „*csalathozhatlan egyház*“ subjective szentnek, igaznak, isteni kinyilatkoztatásnak tart, egy objectiv *tévedést*, t. i. saját csalathozhatlanságát. — Erről már fentebb szólottam; most csak mint érvre hivatkozom reá, annak irodokolásául, hogy a pápa olyasmivel ámitja magát és püspökeit, ami objectiv tekintve határozott tévedés; tehát nem alapulhat isteni kinyilatkoztatáson, hanem csupán emberi tévedésen. Jele annak, hogy a hierarchia nincs közvetlen, vagy közvetett összeköttetésben az Uristennel. Az pedig alap tévedés, midőn valaki saját tekintélyének tisztán emberi végokait, az istenség különösen kinyilatkoztatott akarataiba helyezi.

A hierarchia, hasonló tévedésbe esett, a szentírás, a biblia tekintélyét illetőleg, mint ezt fentebb magyaráztuk. Ez is alap tévedés, mert a szentkönyvek képezik a vallásos hitnek egyik vagy egyedüli kutforrását. Beigazoltuk e kutforrásnak tisztán emberi természetét; az istenségnek semmi köze se volt, semmi közvetlen befolyása e könyvek írásában; a hierarchia, s vele együtt a többi felekezetek orthodoxiája, minden szót, vagy minden sort a szentlélek bemondásából származtat, annak sugalmazása folytán irat. — Ez is alaptévedés.

A józan ész természetes logikája kimutatta, a tulvilági felvilágosítással dicsekvőknek, hogy tévedtek először saját isteni tekintélyük dogmájában, másodszor pedig tévedtek azon dogmában is, melyet a szentírás isteni sugalmaztatásáról határoztak. Az ész tehát épen a legsarkalatosb alap kérdésekben, az istenséggeli összeköttetés kérdésében, — melytől a többi mind függött — bizonyítá rájuk a tévedést.

Ime a gyógyítandó ész gyógyít!

Jézus közel visszatérésének, a *παρουσία* hitét, az apostolok hirdették; az Antikrisztus megjelenését, a világvégeének közelségét jelezték, az ezeréves messiási földi országgal ők kecsegteték a hívőket, és utódaik is kétszáz évig; — de az emberi ész fejlődése, hiu ábrándnak bizonyította mindezeket!....

Itt is a gyógyítandó ész, gyógyítja az orvosokat!

Ezek pedig mind tisztán vallási kérdések...

Még csak egy példát hozok fel, szinte tisztán vallásit: az Isten és a rossz szellemek viszonyáról egymáshoz és az emberhez.

Pázmány Péter, nemcsak mint jezsuita, s egyetemi tanár, hanem később is az esztergomi érseki széken, azt vallotta, hogy a kanördög képes, bármely nővel e földön embereket nemzeni, — s a tudós Del Rio jezsuitának tekintélyes művére is utalja olvasóit. Pázmány Péter elhitte, s a magyarokkal is elhíttetni akarta, hogy Luther Mártont is kanördög nemzette. Pázmány korának legkitünőbb egyházi férfiai

közé tartozott. (Pázmány Péter és kora, írta Frankl Vilmos. III. K. Pest. 1868—1872.) Tudta, igen jól tudta, mit hisz és tanít a tanító egyház, a melynek kiváló tagja volt maga is; tudjuk, hogy az általa vallott ördögi működést, akkor mindenki elhitte, a protestansok is. Így tanított a hierarchia Magyarországon Pázmány személyében, másutt más főpapok képében. Ezen isteni küldetéssel és segélylyel dicsekvő világtanítók, ezt tanították az ördögnek az emberekhez viszonyáról. Szent Ágoston írja: „Quoniam fama est, multique se expertos vel ab eis, qui experti essent de quorum fide dubitandum non est, audisse confirmant, Silvanos et Faunos, quos vulgo incubos vocant, improbos saepe exsitis mulieribus et eorum appetisse ac peregissee concubitus, et quosdam daemones quos Dusios Galli nunciant, hanc assidue immunditiam, et tentare et efficere, plures talesque asseverant, ut hoc negare impudenter videatur.“ De Civit. Dei. XV. 23. — Szent Ágoston is azt vallotta, mit Pázmány Péter. Szemtelen-ségnek tartván ennek tagadását. A retractatiókban (II, 30) oda módosítja e szent atya nézetét: „se rem dixisse occultissimam, audaciori asseveratione quam debuerit.“....

A tanító egyház már ezer évig működött Isten nevében és tekintélyével e földön, s ezen ezredéves működésével nem hogy kiirtotta volna az emberek képzeletéből a daemonismust, sőt épen, mintha már vénülne; mintha a második gyermekkorba lépne, hol az ész helyett ismét a képzelem játéka szokott felszínre vergődni, mint a hanyatlásnak biztos körjele: ezen ezredéves vénségében, megelégedve arról is, mit férfi éveinek teljében e babona ellen üdvöset tön; tag kaput nyitott az ördögnek és boszorkányoknak; megerősítette hiveit a daemonismusban. Midőn világnak ereszté, „Isten nagyobb dicsőségére“, inquisitorait, ezek nem hogy felvilágosították volna a népet, a „hit tisztaságának érdekében“, a melyért küldettek; hanem maguk is küldöikkel, a pápákkal és püspökökkel egyetemben elhitték és tanították, hogy az ördög különféle szövetségeket köthet férfiakkal és nőkkel, hogy a boszorkányok nem álm s képzelet szüleményei, hanem valóságok. S midőn vérengző irtó háborút kezdettek a sátán férfi és női szövetségei ellen; midőn sokkal több embert égettettek meg, mint a keresztény-üldözők, Nero, Diokletian s a többi együttvéve előltek: megerősíték a népet daemonismusában, a helyett hogy hirdették volna, miszerint ez csalás és ámtítás, s az ördögöket és boszorkányokat mint csalókat és ámtítókat büntették volna, egyházi tanná, hitcikké emelték az ördögösségek és boszorkányságok iszonyú tévelygését; olyannyira, hogy ha a családhozatlan papáktól annyszor elátkozott „szabadon gondolkozók“ — „szabadoncok“ — ezen óriási babonát, a

józan ész világával le nem verik, az isteni csalatkozhatlansággal dicsekvők maiglan boszorkányok és ördögösök után inquirálnak.

Ismeretes a híres hittudósnak, Gersonnak azon mondata, hogy Jézus igaz egyházát esetleg egyetlen egy vén asszony is képviselheti e világon. E meggyőződést a tények kérlelhetlen logikája szülte benne, az egyháztörténelmének bölcséleti vizsgálata... Kivált a „*tanító egyház*“ sötét századai feletti reflexio támasztotta ezen gondolatokat azoknál, kik hitték, hogy a kereszténység a tulvilágról jött s az istenség különös gondozása alatt tenyészik; de egyuttal szemet nem hunyhattak a „*tanító egyház*“ aberratiói előtt. Azon feltevessel segítettek magukon, azzal oszlatták el kételyeiket, hogy elhittették magukkal annak lehetőségét, miszerint a csalatkozhatlan egyház, a hierarchián kívül, a legkisebb körre is szorulhat. A közkézen forgó morál tankönyvek, vagy gyóntatói utmutatások azon nézetet terjesztették: „*Papa ob solam haeresim potest accusari, condemnari, excommunicari et deponi*“ — a pápát csakis eretnekségi bűne miatt lehet vádolni, elítélni, kiátkozni az egyházból, s megfosztani méltóságától. „*Veteres patres, Cyprianus praecipue, et multi recentiores theologi, pontificem, patentem haeticum supremam jurisdictionem amittere ecclesiasticam docuere, et ab ecclesia judicari et puniri posse.*“ — A régi atyák, kivált Cyprián, és sok újabb hittudós, azt taníták, hogy a pápa ha nyílt eretnekségbe esik, elveszti legfőbb egyházi joghatóságát, és az egyház által elítélhető, s megbüntethető. — Ámbár — Papam ait S. Antoninus plura posse, quam nobis, vel ipsi compertum sit — a pápa nagy hatalommal bír, mondja szent Antonin, hogy arról se nekünk, se ő neki nincs is kellő tudomása..... Így tanít a híres jezsuita Sa Emmanuel „*Aphorismi Confessariorum.*“ Coloniae 1612. című munkájának 488. és 489-ik lapján.

Ma, hívő theologusok azon megkülömböztetéssel élnek, hogy Mastai Ferretti János gróf lehet ugyan eretnekké, de IX. Pius nem; külömbséget tesznek ugyanazon emberben a magán és a hivatalos személy közt; az előbbi lehet eretnekké, az utóbbi nem! Mintha a hivatalos személy más észet, más akaratot birna, s nem lenne teljesen azonos a magán személylyel. . . .

Az ily szörszálhasogatás az orthodoxia körében jele ama pressiónak, melyet a józan ész gyakorol, s mely ellen az orthodoxia kényszerül, magának is, másoknak is saját hite védelméül valamit mondani. . . .

Minő pressiót gyakorolt a józan ész a *tanító egyházra* a daemónismus kérdésében, a XIII-ik századtól a XVII-ikig — tehát ötszáz

esztendeig, annak igen érdekes képét látjuk a boszorkány-pörökben, s az ördöggeli czimboráskodások sokféle jelenségeiben.

Sz. István első magyar király történetében ismert név II. Sylvester pápa. (999—1003.) Alacsony sorsú, egyszerű polgári egyén volt Gerbert, de kitünő szellemi tehetséggel bírt; tanult az arab akademiákon Spanyolországban; nevelője volt III. Otto császárnak, ki igen kedvelte e nagy tudományu franciát; — pápává is általa lett kinevezve. *Staudenmeier*, igen orthodox író így szól e kineveztetésről: „Dies (a császár általi kineveztetések) ist aus der Zeit nicht nur zu entschuldigen, sondern vielmehr zu rechtfertigen, und trägt im ernsten frommen Willen, das Heilige zu befördern, der sittlichen Verworfenheit der Römer gegenüber, die sichere Gewähr der besseren Sache und des Beifalls der Guten. Nun erstiegen Männer von innerer Gottseligkeit, Verdienst, und Würde den heiligen Stuhl, den *Mörder, Ehebrecher, und praktische Atheisten befleckt hatten*.“ Geschichte der Bischofswahlen. Tübingen, 1830: 155. l. *Döllinger*: *Die Papst-Fabeln des Mittelalters*; München, 1863. 158. l. azt jegyzi meg, hogy a rendkívüli tudományú; idegen Rómában bámulatot keltett, hol eddig csak hatalmas családi pártok rendelkeztek a pápai székkal, s a tudománynak nem voltak képviselői, s így híre kezdett terjedni, hogy Gerbert, nem természetes uton jutott oly nagy méltóságra. Rómán kívül az egész világ tisztelettel említé Sylvester pápa nevét, széles rengeteg tudományát.

Benno, római bibornok 1099 körül, azt állítja, hogy Rómában az egész tizenegyedik századon át a fekete bűbajolásnak, magiának iskolája létezett. A főszemélyiség volt *Lőrincz* amalfi-i érsek, aki néha jövendölgetett is, s a madarak csiripelését értelmezte. Tőle tanulták e pokoli mesterséget Theophylaktos, *vagyis IX. Benedek pápa*, (1033—44) és Gratianus János archipésbyter, később *VI. Gergely* név alatt pápa (1044—46), ezektől *Hildebrand*, a híres *VII. Gergely* pápa (1073—81). Azonban *Lőrincz* érsek is mástól tanulta e mesterséget, t. i. *Gerberttől*, ki azt első hozta Romába. Benno bibornok szerint Gerbert szövetségre lépett volt a sátánnal, s ettől azon biztosítékot vette, hogy meg nem hal mig Jeruzsálemben misét nem mond; gyors előmenetelét az egyházi pályán egyenesen az ördög eszközölte. Egy ízben Sylvester, ki mindig Jeruzsálem városára gondolt — Rómában a jeruzsálemi szent kereszthez czimzett egyházban misét mondott, ezen ténykedés alatt meglepték a halál előjelei: belátta tévedését s engesztelő áldozatul levágatta kezét és nyelvét. A mythos Rómában támadt, s Benno irataival kifelé is elterjedt, 1109. táján *Flavigny Hugo* krónikája. azt írja, hogy *Gerbert*, „*quibus*—

dam praestigiis“ — bűbajolások által jutott a ravennai érseki székre. Nem sokára 1113-ban *gembloursi Siegebert* krónikája azt állítja, hogy némelyek Gerbertet nem is számítják a pápák sorába, mert a fekete mesterséget űzte, s az ördög agyonverte. Helyébe más pápát Agapitust emlitenek. — A mese mindig terjedt. 1141-ben *Ordericus Vitalis* krónikája beszéli: hogy Gerbert még tanuló korában czimborázott az ördöggel, ki neki e verset mondá: „*Scandit ab R. Gerbertus in R., fit postea papa vicens R.*“ ... Gerbert ugyanis először Rheimsban volt érsek, azután Ravennában s végre Rómában pápa. — *Godell Vilmos*, 1160 körül azt bizonyítja, hogy *Gerbert* csakugyan meghódolt a sátánnak s ezáltal lettek kielégítve minden ohajtásai. A dominikánus írók szinte felfogták e mondát: *beauvaisi Vincze*; *Martinus Polonus*; *orvietoi Leo*; *Guidonis Bernát*, stb. mind elhitték. *Amalricus Augerii*, és *Petrarca* is, kit 1341-ben mint költőt Rómában, megkoszorúztak, bizonyosnak tartották, hogy Gerbertet czimborája a sátán segítette a pápai székre; pápasága alatt is naponkint együtt értekeztek; s végre midőn a pápát a templomban megjelenő ördögök arról értesítették, hogy itt az utolsó óra: akkor a sátánnal czimboráló pápa megrettent, bűnét a nép előtt bevallotta, s testének tagjait egymásután, engesztelésül elvágatván, meghalt. Midőn csontjai a sírban megcsordulnek, ez intő jel, hogy az uralkodó pápa halála közelg. Így özönlé el a mythos a legkitünőbb pápák egyikének emlékét s a legeszesb kormány története a középkori krónisták keze alatt, az ördögi undokságok lánczolatává lőn. *Niem Dietrich* 1390-ben szót emel Gerbert mellett, állítván, hogy a rómaiak őt rendkívüli tudományossága miatt gyűlölték s ráfogták, hogy ördögös mesterséget űz. v. ö. Döllinger i. h.

Gerbert biográfiájának története eléggé jellemzi azon századok uralkodó nézeteit, s az egyházi írók álláspontját viszonyát koruk eszméihez. Midőn az ördög a pápai székkal is ekép rendelkezik, mit mondjunk, ha kevésbbé szent tárgyakról van szó! ... Nem fogunk csodálkozni, ha felütjük a híres *Baronius* bibornok által megkezdett, s a tudós Raynald Oderik, oratorianus pap által folytatott „*Annales Ecclesiastici*“ című nagy folians kötetekre terjedő munkát s abban többi közt: ad annum 1233, olvassuk IX. Gergely pápának a német birodalmi ördögösök ellen kibocsájtott bulláját. Nagy bűnről, nagy pestisről panaszkodik a pápa „*sicut detestabilior caeteris, sic et generalior universis*“ ... valamint gyalázatosabb a többenél, úgy elterjedtebb is azoknál. — Az iszonyú felekezetet leírja a pápa; ime, halljuk, mikép szokta e felekezetet ujonczait bevezetni:

Először is az gyüldében (schola) a hitujoncznak egy béka alak

jelenik meg, melyet némelyek alfelén, mások pedig száján csókolnak meg s egyuttal a baromnak (*bestiae*) nyelvét s nyálát szájukba veszik. E béka néha természetes nagyságban jelenik meg, majd kácsa, vagy lud, de kálha nagyságban is. Ezután egy igen halovány, éjsötét szemű emberalak jelenik meg, ez oly sovány, hogy a csontokat csupán a bőre fedi. El férfit az ujoncz megcsókolja. Jéghideg csók ez, melyre a kath. hitnek emléke teljesen kivesz az ujoncz szívéből. Következik a lakoma. Ezután, egy létráról alászáll, de háttal, felcsavarintott farkkal egy kutya nagyságu kandur. Ennek alfelét először is az ujoncz csókolja meg, azután az elnök vagy mester (*magister*) s végre a többiek, de csak a tökélyetesekek, a méltók; kik nem tartják magukat méltóknak, azok az elnöktől békejelt nyernek, s mindenki helyre megy. Ezután énekeket zengenek s a kandur felé hajtván fejeiket az elnök mondja: „Bocsáss meg nekünk“ ... s egy másik: „Ki parancsolja ezt?“ ... egy harmadik: „A legfőbb mester“ — s egy negyedik mondja: „Mi is engedelmeskedni tartozunk.“ El jelenet után a terem világot eloltják, és sötétben fertelmes dolgokat cselekszenek, melyeket a pápa részletez. Ismét világot gyujtanak, a terem egyik szegletéből egy emberalak jelenik meg. Csipőig meztelen, de ragyogóbb, fénylőbb a napnál; a csipőn alul talpig szőrös mint a macska. Ez alak nagyobb világot derít a teremben; a mester az ujoncz ruhájából elvesz egy darabot s így szól a fénylő alakhoz: Mester, ezen adományt, melyet kaptam, neked adom; mire ez feleli: „Már többször jól szolgáltál nekem, a jövőre még hívebben fogsz szolgálni; rád bízom, amit átadtál.“ — A fénylő alak rögtön eltűnik. — Az oltári szentséget is, ugymond a pápai bulla, évenként husvétkor, a templomból elhozzák magukkal s a póczába dobják. Hiszik, hogy luczifer végre diadalmaskodni fog Istenen, s meg lesz boszulva igazságtalan üldöztetéseért. — Ez az eretnek tan és cselekedetek. A pápa nagy hévvel buzditja a híveket, és a fejedelmeket ezen ördögös eretnekség kiirtására. — *Marburgi Konrádnak*, a kegyetlen inquisitornak, a thüningi grófné, Árpádházi szent Erzsébet gyóntatójának, pápai küldöttnek, továbbá *Siegefriednek*, a mainzi érseknek; s *Konrádnak* a hildesheimi püspöknek, küldte a fentebbi iratot.

A pápa Fridrik császárt, fiát Henriket, s a német püspököket is felhívá a nevezett eretnekek s ördögös felekezetek kiirtására; a kereszteseknek adatni szokott bucsúengedélyek jutalmával biztatván őket. V. ö. *Gesta Trevirorum*, ed. Wytttenbach u. Müller. Trier 1836. I. p. 318. ad annum 1231. A vén *IX-ik Gergely* felhívása nem maradt eredmény nélkül; a korabeli krónikák iszonyú dolgokat beszélnek Marburgi Konrád mester kegyetlenségeiről,

melyeket a püspökök is megsokallottak. A kölni krónika azt írja az 1233-ik évre: „hiis temporibus ignis contragenus mortalium invaluit.“ Ez idő szerint a máglyatűz az emberiség ellen elhatalmasodott. Annales Colon. Max. a 1233. XVII. 843.

Marburgi Konrád kegyetlenségei miatt, még ezen évben néhány nemes által megöletett. Gergely kimondhatlan fájdalmat érzett hű inquisitora halála felett, őt az egekig emeli, s gyilkosait egyházi átokkal sújtá. Egy év leforgása alatt azomban Konrád halálának okozói, bűnbánólag járulva a pápa trónja elé, bocsánatot nyertek. V. ö. Baronius — Odericus Raynaldus. Annales Eccl. ad. a. 1233.

IX. Gergely elhitte, hogy az említett eretnkség, valódi ördögösség, az ördögeli czimboráskodás, ördögimádás; ... azért irtó háborút, nagy vérengzést kezdett Európa több tartományában.

Ki fogja mainap elhinni hogy ama kandur, ama sovány halvány férfiú, vagy a félig ra gyógyó, az ördög maga?

IX. Gergely, és Marburgi Konrád inquisitor, a többi püspökökkel egyetemben elhitték, s e hitben legyilkoltak ezeket!.... Az eredendő bűn által megromlott, meggyengült emberi ész orvoslátára, ily mennyei orvosszereket hoztak azok, kik Istennel közvetlen összeköttetésüket ország világnak prédikálták!.... Menjünk száz évvel tovább.

IX-ik Gergelynek, ekkor is, hatalmas követői valának.

XXII-ik János (1316—1334). Kutforrásul a már idézett Baronius-Raynaldféle Annalisokat használjuk.

János pápa maga is igen babonás ember volt. Megszerezte magának a cornu serpentinum-ot, a kigyószarvat, mert ezzel a mérget lehet felfedezni. Hitt a kan és nőtény ördögökben (— daemones incubi, daemones succubi) hitte az ördögeli egyezést, s hogy vannak emberck, kik gyűrűkbe, karpereczekbe, tükrökbe elzárva tartják a szellemeket, hogy szükség esetén azonnal hasznukat vehessék. János elhitte, hogy léteznek emberek, kik viaszképecskéket csinálnak s azoknak mások neveit adván, ha a viaszképet átszurják, egyúttal halálát okozzák azon személynek, melynek nevét a viaszkép viseli. Maga is birtokában volt három ily képnek. Mindezekről hivatalos iratokban nyilatkozik és rendelkezik. V. ö. Annales ad annum 1317. 1320. 1327. A viaszképekről így szól: „Ille, — in cujus potestate hominis vita et mors consistit... misericorditer potiones et tres ex imaginibus... in manus nostras devenire concessit.“ Tehát az élet urának véghetetlen irgalmassága okozta, hogy a veszedelmes tárgyak az ő kezeibe jutottak!...

Azt is írja önmagáról, hogy mindig Isten segélyéhez folyamodott, nec ad alia remedia confugimus, nec quaesivimus, Deo testante, *nos contra quos multa talia magica sunt attentata* . . . nem keresett másutt oltalmat, pedig ellene sok ily bűbájolást, ördögösséget kíséreltek meg! . . . Az Annales feljegyezték, hogy midőn rájött, miszerint a veszedelmes viaszképek, melyek az ő halálát is okozhatták volna, néhány udvari papjának és Amanto János borbélynak közreműködésével készültek, ellenük a törvények szigorát — legum saeveritatem — vette igénybe. ad. a. 1317. Azt is hitte, s hivatalos irataiban hirdette, hogy oly célra, minőt a viaszképekkel akarnak elérni, az ördögczimborák ólom- s kőképeket, alakokat is csinálnak.

XXII-ik János, mint magán ember is hitt ezen babonában, s mint csalatkozhatlan pápa is hirdette annak valódiságát . . . Az orthodoxia itt azon kifogást teszi, hogy ezen hivatalos iratok nem voltak oly természetűek, minőket a csalatkozhatlanság isteni adománya feltételez; ezek, egyes püspökökhez intézett rendeletek voltak, már pedig a pápa irata, habár hivatalos is, csak akkor bír a csalatkozhatlanság isteni jellegével, ha „*az egész egyházhoz van címelve*“ . . . az egyes püspökökhez, egyes nemzetekhez, egyházakhoz intézett hivatalos pápai iratok nem csalatkozhatlanok! . . . Szerencsés emberek, kik ilyesmivel meg tudják nyugtatni eszüket és lelkiismeretüket! . . .

Én keserű gúnyt látok abban, magára az egyháznak, vagy a pápának csalatkozhatlanságára, mert így a pápa egyenként, részenként megronthatja az egyház tagjait, s a sok, de egyesekhez címzett hivatalos iratok, a különböző országokban mindenütt ugyanazon tévélyt terjesztvén, így részletes munkával, az egyesekhez címzett hivatalos levelekkel, tévedésbe ejti az egész egyházat. Épen a daemonismus, s a boszorkányság világos példa erre . . .

De menjünk, ismét száz évvel tovább. IV-ik Jenő pápa, 1437, s ismételten 1445-ben kelt bullájában, arra buzdítja az eretnek- és boszorkány-nyomozókat s bírákat, hogy üldözzék azokat, kik oly nagy számban a sátánnal szöveteztek, s tőle hatalmat nyertek, pusztá szóval, jellel, érintéssel másokat megboszorkányozhatnak. Felsorolja a pápa, hogy az ilyenek hatalommal bírnak, „*aeris intemperiem*“ zivatart okozhatni! . . Egy további csalatkozhatlan ítélet: IV-ik Sixtus pápa 1470-ki marc. 20-án elhatározza, hogy az Agnus Dei nevű viaszképeket, — melyek nem csak, ab incendiis, et naufragio, — a tűlzveszélytől és hajótöréstől szabadítanak meg, hanem elzavarják a zivatart, forgó szelet, menykővet, jéjesőt s minden gonosz igyekezetet, — omne malignum

molimen, — egyedül csak a legfőbb pásztor a pápa készítheti, s legfőbb apostoli hatalmánál fogva, csakis ő áldhatja meg és szentelheti fel, — benedicere et consecrare. — Annales ad a. 1471. Ez positiv óvszer vala a boszorkányok és ördögösök ellen; az inquisitio, a máglya mellett. A pápa azomban megtiltja, e szent viaszképekkeli kereskedést. Districtius inhibemus — ne lucri causa fiat commercium. Ezen jég, tűz, boszorkány kár elleni biztosítás tehát pénzbe nem került... legalább Sixtus megtiltá a nyerészkedést, — de még is igen sokba került... drága áron vásárolták azt a nép milliói: saját józan eszüknek, s a babonamentes vallásosságnak igen drága árán!

Tizennégy év mulva VIII. *Incze pápa* (1484—1492), 1484-iki decz. 5-kén kelt — „*Summis desiderantes*“ kezdetű bullájában nyilatkozik az ördögösségről és boszorkányságról. Ez a híres „*boszorkány bulla*“... Ez már nem egyeseknek szól!... De volt is eredménye.

A boszorkányságnak híres történetírója *Soldan* — Geschichte der Hexenprocesse, Stuttgart 1843. 294. lapon azon találó megjegyzést teszi, hogy a boszorkány bulla, mind azon rosztat kiválólág fokozá, melyet már három század óta, megjelenése előtt a boszorkányoknak tulajdonítottak t. i. az emberek és állatok halálát, a falvak, szántóföldek, szőlők pusztulását!...

Roma locuta est! Róma ünnepélyesen nyilatkozott, s az ellenzéknek, melyben a józan ész tiltakozása visszhangzott, el kelle némulnia!... Legalább is igen veszélyessé lön, hosszú időn át, az ellenzékeskedés e téren.

Érdemes a bulla szövegének lényeges pontjait eredeti szövegben olvasni.

Bevezeteskép VIII. *Incze*, a kath. hit tisztán tartása melletti buzgalmát s az eretnek tan kiirtására vonatkozó kötelességét hangsulyozza, s azután így szól: „Sane nuper ad nostrum... pervenit auditum, quod in nonnullis partibus Alemanniae superioris, nec non in Moguntiensi, Coloniensi, Treviriensi, Salzburgensi et Bremensi provinciis, civitatibus, terris, locis et dioecesibus complures, utriusque sexus personae, propriae salutis immemores et a fide catholica deviantes cum daemonibus incubis et succubis abuti ac suis incantationibus, carminibus et conjurationibus aliisque nefandis superstitiis et sortilegiis, excessibus, criminibus et delictis, mulierum partus, animalium foetus, terrae fruges, vinearum uvas, et arborum fructus, nec non homines, mulieres, pecora pecudes, et alia diversorum generum animalia, vineas quoque, pomeria, prata, pascua, blada, frumenta et

alia terrae legumina perire, suffocari et extinguere facere et procurare, ipsosque homines, mulieres, jumenta, pecora, pecudes et animalia diris tam intrinsecis quam extrinsecis doloribus et tormentis afficere et excruciare ac eosdem homines, ne gignere et mulieres ne concipere, virosque ne uxoribus et mulieres ne viris actus conjugales reddere valeant, impedire : fidem paeterea ipsam, quam in sacri susceptione baptismi susceperunt, ore sacrilego abnegare, aliaque quam plurima nefanda, excessus et crimina, instigante humani generis inimico, committere, ex perpetrare non verentur, in animarum suarum periculum, divinae majestatis offensam, ac perniciosum exemplum ac scandalum plurimorum. Quodve licet dilecti filii Henricus Institoris, in praedictis partibus Alemanniae superioris . . . nec non Jacobus Sprenger, per certas partes lineae Rheni . . . haereticae pravitate inquisitores, per literas apostolicas deputati fuerunt, prout adhuc existunt, *tamen nonnulli clerici et laici illarum partium, quae- rentes plura sapere quam oportet praedictis inquisitoribus in provinciis, civitatibus, dioecesis, terris et locis praedictis hujusmodi inquisitionis officium exequi non licere, et ad personarum earundem super excessibus et criminibus ante dictis punitionem, incarcerationem, et correctionem admitti non debere pertinaciter asserere non erubescunt.* Propter quod in provinciis . . . praedictis excessus et crimina huiusmodi . . . non sine animarum eorundem evidenti jactura et aeternae salutis dispendio, remanent impunita. Nos igitur impedimenta quaelibet . . . submovere . . . volentes, ne propterea contingat, provincias . . . et loca praedicta . . . debito Inquisitionis officio carere; eisdem inquisitoribus in illis officium inquisitionis hujusmodi exequi licere et ad personarum earundem, super excessibus et criminibus praedictis correctionem, incarcerationem, et punitionem admitti debere . . . „*auctoritate apostolica, tenore praesentium statuimus*“ . . . stb. Megparancsolja a strassburgi püspöknek, hogy mindazokat, kik az inquisitorok működését akadályozzák, — cujuscunque dignitatis, status, gradus, praeeminentiae, nobilitatis vel excellentiae aut conditionis fuerint — bármily ranguk legyenek is, lázadóknak tekintse, és per excommunicationis suspensionis et interdicti, et *alias formidabiliores sententias*, censuras et poenas, omni appellatione postposita, — tehát kizárva minden fellebbezést, excommunicálja vagy még iszonyúbban sújtsa, s a brachium seculare-nak, az államhatalomnak, büntetésül átadja. *Bullarium Romanum* tom. I. ad. annum 1484.

Századról századra, erősíték a pápák az ördöggei czimboráskodás s a boszorkányokbani hitet!

De mindig akadtak, kik a józan ész nevében tiltakoztak e hit ellen.

Az állítólagosan, az eredendő bűn náltal megrontott ész tiltakozott azok ellen, kik gyógyítására azt hirdeték, hogy isteni orvosságot hoztak az égből, Isten parancsára, a beteg ész orvoslátára!

VIII. *Incze*, valódiságoknak tartja a kan és nöstény ördögökkel testi közösülést s nemzést. A boszorkányságot, mely embert, állatot, füvet, gabnát, gyümölcsöt megront; akadályozza a házások nemi közösülését, a fogantatást; fájdalmakat okoz embernek, állatnak; stb. s azokat, kik tagadják ezeknek valóságát, s ennek folytán tiltják, akadályozzák a pápa által kirendelt inquisitorok működését, arczátlanoknak nevezi (non erubescunt) s olyanoknak, kik bölcsebbek akarnak lenni a tanító egyháznál, többet akarván érteni mintsem kell, — ezen józan eszű papokat és világiakat kárhoztatja a pápa, s felhívja a strassburgi püspököt, hogy minden tekintet nélkül azoknak rangjára s állására, excommunicálja őket s a világi karhatalomnak adja át!

A pápák további működését e téren, bővebben leírta *Buchmann*: Die unfreie und die freie Kirche, in ihren Beziehungen zur Sklaverei, zur Glaubens- und Gewissenstyranei und zum Daemonismus. Breslau. 1873. Forrásokból dolgozott mű.

Ily éles ellentétbe jött az állítólag beteg ész, az isteni orvosság csalatkozhatlan letéteményesével! Méltó, hogy gondolkozzunk felette! Ki volt itt a beteg, és ki az egészséges, az orvos?!

Vegyük tekintetbe az egyházi tudományt, a theológiát, s lássuk miként teljesíté tudományos feladatát, mely a tanító egyház által hirdetett tan védelmében áll. . . .

Első sorban lássuk, a „*hivatalos theológiá*“-t. VIII-ik Inczének „*kedvelt fiai*“, a nevezett boszorkány inquisitorok: Institoris Henrik és Sprenger Jakab, dominikanus szerzetesek, hogy a rájuk bízott ügy hivatalos eljárását megállapítsák, egy könyvet irtak, mely e czimen: „*Malleus maleficarum*“ — boszorkánykalapács — Hexenhammer — s a kor szokása szerint, a kölni hittani kar helybenhagyásával, 1487-ben megjelent.

E könyv, — a vallásos szellem legszönyűbb aberratiojának emlék oszlópa — majdnem háromszáz évig zsinórmértékül szolgált a boszorkánypörökben. Szerzői, a szent háromság tiszteletére, — ! — három részre osztották.

Az első rész azok ellen irányul, kik még most is tagadják az ördögösség és boszorkányság valódiságát, állítván, hogy az csak agyréme azoknak, kik hiszik s kik az ily hívók ellen inquirálnak. Szerzők beigazolják a szentírásból, szentatyákból, egyházi zsinatok-

ból, pápai határozatokból, a kanonjogból, a szentek életéből, hogy *legiszonyúbb eretnokség a boszorkányok létét tagadni*. . . . A kan és nőtény ördögökkel nemi közlekedés, nemzés; az ördöggi szövetekezés, a nők és férfiak megrontása, nemzésre képtelenítése; a bájítalok; az embereknek átváltoztatása állatokká, mindezek valódi tények. A második részben elősorolják a boszorkányság elleni óvszerek; a harmadikban pedig az inquisitori eljárás van leírva. Ez utóbbi a legkegyetlenebb rendszabályokat tartalmazza. A boszorkánykalapács ezen hivatalos tekintélyénél fogva, igen elterjedt és sok kiadást ért. Jelenleg, az elméleti tévedések sorát vizsgáljuk; a morális tévedést, a kegyetlenséget, alább fogjuk tárgyalni.

Nider János, szinte dominikánus és eretnek inquisitor, a baseli zsinat idején (1432—39) írta hason irányu művét a „*Formicarius*“-t, hangyafogót. A boszorkánykalapács írói e munkát mellékletül csatolták könyvükhez. *Nider János*, saját inquisitori praxisából, — Franciaország és Svájc, — hoz fel tényeket, melyekkel constatalja, hogy a boszorkányok és ördögösök, záport, jégesőt, vihart képesek felidézni a sátán segedelmével. Utal továbbá Jób könyvének első fejezetére, és a világhírű dominikánus theologusnak aquinoi szent Tamásnak (1226—1274) tanítására (Summa Theol. P. I. quaest. 51. art. 3. ad 6.). A boszorkánykalapácsnak egy másik melléklete is van „*Flagellum Daemonum*“ — ördögök ostora — czim alatt, méltó tartalommal. A trieri egyházmegyében igen kegyetlen inquisitor volt *Binsfeld*, felszentelt püspök. Nevezetes műve: *Tractatus de confessionibus Maleficarum et Sagarum*. Aug. Trevirorum 1589. 1596. 1605, és negyedik kiadása Kölnben jelent meg 1623, stb. A boszorkányok vallatásáról bőven értekezik. Loos Kornél papot, ki levelekben s egy kéziratban maradt értekezésben megróttá a boszorkányok elleni inquisitiót, *Binsfeld* püspök elfogatta, s állításainak írásban visszavonására kényszeríté. L. bővebben Buchmann i. m. 322. l.

VIII. Incze boszorkány nyomozója, a már említett Institoris Henrik, Tyrolban, mely akkor egyházilag nagy részben a Salzburgi egyházi főnökség alá tartozott, sok ügyetlenséget követett el, s távoznia kellett. — Ludwig Rapp: *Die Hexenprocesse und ihre Gegner aus Tirol*. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte, Innsbruck. 1874. 5 skl.; — nehogy azomban a szent ügy, jelesen Zsigmond főherczeg, közönye folytán kárt szenvedjen, 1489-ben, Molitoris Ulrik tudor, következő munkáját ajánlá fel Zsigmondnak: „*Tractatus ad illustrissimum Principem Dominum Sigismundum Archiducem Austriae, Stiriae, Carinthiae etc. de Lamiis et pythonicis mulieribus, per Ulricum Molitoris de Constantia, Studii Papiensis decretorum doctorem, et*

curiae Constantiensis Causarum patronum, ad honorem ejusdem principis ac sub Suae Celsitudinis emendatione scriptus.“

E mű előszavában mondja szerző, hogy a főherczeg tartományában igen sok boszorkány támadt. A befogottak a kivallatás (tortura) alkalmával sokfélét vallottak, de a birák eltérő nezetűek valának. Szerző felszólíttatván előadja nézetét. A könyv párbeszéd alakban van írva, s a főherczeg teszi a kérdéseket s kételyeket. A boszorkányság tényei mind elismertetnek, s tüzzel büntetendőknek véleményeztetnek. Szerző azt véli, hogy a boszorkányok az embereket és állatokat átváltoztathatják ugyan, de ez csak színleg történik, mennyiben az ördög az emberek szemeit kápráztatja, hogy lássanak valamit, ami tulajdonkép nem úgy van; s higgyék, hogy oly helyeken járnak, a hol valóban nincsenek. Ily módon történik a boszorkány nyargalás is; vagy talán álomban csupán, az ördög által nagyon felizgatott képzelemben. Gyermekeket se képes nemzeni a sátán, s ha ilyenek még is találtatnak, azok vagy oda vettettek, vagy csak látszólagos alakok.

E tudós mű németre is lefordíttatott, s latin eredetiben több kiadást ért. Felemlítem még *Remigius* Miklósnak a lotharingiai boszorkány inquisitornak következő, már czimében is jellemző könyvét: *Nicolai Remigii, Serenissimi Ducis Lotharingiae a consiliis interioribus et in eius ditione Lotharingica cognitoris publici Daemonolatriae libri tres; ex judiciis capitalibus; nongentorum plus minus hominum, qui sortilegii crimen intra annos quindecim in Lotharingia capite luerunt.* Lugduni 1595. sok kiadást ért, Frankfurtban, Hamburgban, Kölnben. 1698. második hamburgi kiadása jelent meg.

Mielőtt a nem hivatalos theológiára áttérnék, egy nevezetes jelenségre kell figyelmeztetnem. *A vihar elleni harangozásra.*

A boszorkánykalapács (P. II. q. 2. c. 7.) maga körébe vonja e szent ténykedést; azt állítván, hogy zivatarkor, a felszentelt harangok hangjára az ördögök — a viharokozók — szétriadnak, de a hivek is imára buzdulnak, kérvén Istent hogy távolítsa el a veszélyt. Azomban sokszor történt, hogy a harangozás eredménytelen volt, s a vihar nagy károkat okozott. — Miért ezen eredménytelenség? A lotharingiai inquisitor könyvében erről kimerítő felvilágosítást találunk. Igen érdekes felvilágosítás ez. Némelyek, ugymond *Remigius*, azt hozzák fel okul, hogy a kérdéses harang, történetesen valamely pap ágyasának nevére kereszteltetett. Ezt *Remigius* el nem fogadja. Mások azt állítják, hogy az ördögök nem is bírnak vihart, jégesőt idéző hatalommal, tehát a harangozás babona. *Remigius* ezen gonosz nézetet megtámadja, utalva *Jób* könyvére (I. és II. fejezet) és sz.

Pálnak az ephesusiakhoz írt levelére (II. f. 2. v.), továbbá az általa beperelt boszorkányok azon vallomásaira, melyek szerint a sátán fél a harangszótól. . . . *De, — okoskodik tovább — mindenki által beismert tény az is, hogy a villám igen sokszor, épen a harangozót sújtotta agyon; — ez világos jele annak, hogy a sátán a harangszótól retteg, s gonoszsága főleg a harangozó egyház-szolgákat üldözi.* Mindamellett az imára való felhívást kell a harangozás fő eredményeül tekinteni; hogy Isten hárítsa el a közelgő veszedelmet.

Binsfeld püspököt inquisitori praxisa már szigorúbb nézetekre vezette. Szerinte bizonyos, hogy a harangok — mint *Gulielmus Parisien-sis* állítja, quod campanae sortiantur virtutem arcendi fulgura, tempestates, et similia ex sua consecratione, — a consecratio, a felszentelés által lesznek oly félelmesek az ördögök és boszorkányok előtt; s azért oszlatja el a harangszó a vihart, jégesőt. *Binsfeld* püspök a boszorkányok vallomásaiból tudja, hogy ezek a harangokat, boszorkány nyelven „*ugató kutyák*“—nak nevezik; s nem egyszer történt, hogy a boszorkány szombatról haza jövet, a boszorkányvivő ördög a harangszóra annyira megrettent, hogy elejtette boszorkányát s ez a levegőből a földre zuhant.

Egyébként a hivatalos egyházi szerkönyv, a Pontificale Romanum, mely szerint a püspök a harangszentelést végzi, ugyanezen theoriát tartalmazza, imáiban, többi közt: . . . „*ubicunque sonuerit hoc tintinnabulum procul recedat, incursio turbinum, percussio fulminum, laesio tonitruorum, calamitas tempestatum, omnisque spiritus procellarum*“ — és ismét: . . . „*procul pellantur omnes insidiae inimici, fragor grandinum, procella turbinum, impetus tempestatum, temperentur infesta tonitrua, ventorum flabra fiant salubriter, prosternat aëreas potestates dextra tuae virtutis, ut hoc audientes tintinnabulum contremiscant et fugiant, ante sanctae crucis Filii tui in eo depictum vexillum.*“ . . . *Tehát a levegőben tartozkodó ellenséges hatalmak, hallván a harangszót, rettenjenek meg s fussanak el, a Jézus keresztje elől! . . .*

Kik ezen „*levegőben tartozkodó hatalmak*“, melyek a harangszót „*hallván*“ a Jézus szent keresztjének jele elől „*megfutamodjanak*“? . . .

Bizonyára nem a jégeső, mely se nem hallja a harangszót, se nem látja a Jézus keresztjét, s nincs is oka az elől megfutamodnia: hanem a „*tanító egyház*“, itt a vést, vihart, jégesőt előidéző sátánra gondol, kit *Pál* apostol az ephesusiakhoz írván így nevez (Eph. II, 2.) „*ἡ ἄρχὴ τοῦ ἐξουσίας τοῦ αἵματος*“ — „*e levegőben hatalmaskodó fejedelem*“ — egri biblia — és alább, figyelmezteti őket, hogy felöltsek Isten fegyverzetét, hogy megállhassanak „*az ördög incselkedései elle-*

nében“ „Mert küzdelmünk nem a vér és test elleni, hanem e setétség urai, hatalmasságai, világparancsnokai ellen, az ég alatti gonosz szellemek ellen.“ (Eph. VI. 11. 12.)

Tudós főpapunk *Lonovics József*, kalocsai érsek, a lelkipásztorok számára templomi használatul irt „*Népszerű Egyházi Archaeologia*“-jának III-ik kötetében 70. lap. III. kiadás, Pest, 1865. így szól: „Midőn olykor terhes fellegek közeledtével a harangok meghúzatnak, ez nem azért történik, mintha ez magában a fenyegető veszélyt elháríthatná; *ily erőt a harangszónak tulajdonítani babonás vélemény volna*; hanem azon okból történik, miszerint a hivek ezen jeladásra Istenhez folyamodjanak, hogy azon imádság erejénél fogva is, melyet a harangok szentelésekor, *a püspök e végett hozzá intézett vala*, tőlük minden vést távoztatni méltóztassék. Miből következik, hogy e célra elég egy haranggal is a hiveknek jelt adni, s hogy a siker e részben Isten irgalmából, *nem a harangozók fáradalma*, hanem *főleg az imádkozó hivek buzgalma* után remélhető.“ ...

Igy *Lonovics*...

Lehetetlen itt észre nem venni, ismét a józan észnek reakcióját, gyógyítási kísérletét az állítólag isteni orvosokon. *Lonovics* már babonának nevezi azt, mit a „*tanító egyház*“ mysticus, a consecratiótól származó erőnek nevez. *Lonovics* egészen elveti a daemonismust, melyet a „*tanító egyház*“ a harangokkal egybe fűz. Neki elég a harangoknak tisztán emberi, de azért szívemelő vallásos költészete, nem akarja az emberileg szépet a daemoni elemmel vegyíteni.

Pedig *Lonovics*nak is, midőn püspöki hivatalánál fogva, a hosszadalmas harangszentelés szertartását végezte, el kelle mondania a római rituale, fent idézett imáját. ... püspöki ornatusában *hivatalosan bevalania*, hogy az ördög jégesőt, vihart okoz, s hogy őt ebben a harangszó gátolja... s kergesse el!...

Még csak egy példáját hozom fel azon intellectualis aberrációknak, melyek vallási téren maiglan is, és pedig hivatalosan, tudva és akarva, magasztaltatva, Isten nevében, az emberi beteg ész és akarat, istenileg nyújtott s elrendelt orvoslásának czége alatt történnek.

Paoli Ignác, nikopoli püspök és Oláhország apostoli kormányzója, — hazánkban is ismert buzgó férfiú, 1872-ik évben Bukarestben következő kis könyvecskét nyomatta, s pedig magyar nyelven: „*Imádságok, és jámbor gyakorlatok a végső állhatatosság megnyerésért*. Angolból. Bucurestben. Nyomatott Weiss János betűivel.“ A püspöki approbatióban ezeket mondja *Paoli* ur: „Ezen könyvecske példányainak száma, mely tiz év óta angolul, francziául és spanyolul kiadatott és a nép közt szétosztatott, meghaladja a százszázat, és az üdvösséget

árasztó gyümölcsök, melyeket e könyvecske mindenütt előidézett, nagyok és bámulatosak. Ennek okaért megengedjük új kiadását német és magyar nyelven, illetőleg ajánljuk megyénkbeni elterjesztését a hívők között. Kelt Bukarestben, Mária eljegyzése napján 1872.“ E kis alaku könyvecske csak 16. oldalra terjed. A 13-ikon ily czim alatt: „*Néhány szó a pápa által megszenteltetni szokott, Agnus Dei nevezetű viaszalakok szertartása és használatáról*“ .. Olvassuk, hogy az Agnus Dei „*fehér, tiszta, még nem használt viaszból alakíttatnak*“; — továbbá „*szentelt víz használtatik hozzá, mivel Isten, ezen elem által sok szentséget és jeles csodajeleket, az ő és új szövetségben történni engedett*“ ... azonkívül „*balzsam is elegyítették belé*“ — s még „*szent olaj öntetik azokra*“ ... Ezen vegyületekből gyúratnak, s elkészülvén „*szen-telt balzsam, és szent olajjal elegyített vízbe mártatnak*.“ A pápa Istenhez esedezik, mártás előtt és után, és kéri őt buzgó imákban, „*hogy áldja meg ezen viaszképeket és adjon nekik olyan erőt, hogy mindazok, kik élő hittel és igazi ajtatosssággal használják, következő jótéteményeket és malasztokat nyerjenek*:

1-ör. A viasz formákba nyomtatott bárány nézése fogja a ker. hiveket a megváltásunk titka elmélkedésére vezetni, és az Isten jóságát és szeretetét fogják dicsérni és imádni, erősen remélve általa a bűnök bocsánatját megnyerhetni.

2-or. A kereszttel ereje által, mely a viaszalakokba nyomtatva találtatik, *fognak reszketni és futni a pokoli lelkek, jégesők kár nélkül elmenni, szelek csendesedni, égi háborúk, szélvészek, villámok, menydörgeések távozni a nélkül, hogy kárt okoznának.*

3-or. Isten hatalma által nem árthat semmi pokoli álnokság, a kísértet meg nem győzhet és vétekre nem csábíthat.

4-er. Egészségben fognak maradni, a szülők méhük gyümölcsével együtt, és azokat szerencsésen a világra hozandják.

5-ör. Ki ezen „Agnus Dei“ nevezetű viaszalakokat ajtatosan tiszteli és hittel használja, nem fog kellemetlenséggel találkozni, betegségbe nem fog esni, tengeri szélvész nem fogja fenyegetni, tűz, vízár nem fogja érni.

6-or. Minden szerencsés és kellemetlen esetekben vele lesz az Isten oltalma, és minden pokoli álnokságtól, hirtelen és véletlen haláltól, Krisztus urunk élete és halála által megmentve lesz.

Hogy a mindenható ezen malasztokat ajándékozhatja, minden kétségen kívül van. A ki a kívánt jótéteményeket meg nem nyeri, azt gyenge hitének, csekély ajtatosságának, vagy más, előttünk ismeretlen istenszándékának tulajdonítsa“ Így a 13—15 oldalon.

Már fentebb említém, hogy az Agnus Dei viaszképek consecrá-
lását IV. Sixtus, 1470-iki marc. 20-án kelt rendeleténél fogva, a
pápáknak reserválta.

Midőn ezen, a pápa által consecrált babonát, a püspökök a nép
közt terjesztik: vajjon akkor gyógyítják-e, az eredendő bűn által meg-
rongált ész? Ez-e ama isteni orvosságok egyike, melylyel Isten paran-
csára gyógyítják beteg eszünket és beteg akaratumkat?...

Higgye, aki hiheti!...

De lássuk a nem hivatalos theológiát.

Amit a pápák tanítanak, amit a hivatalos theologia hirdet, azt kell
hirdetnie a nem hivatalos theológiának is, hacsak „szakadár, vagy
eretnek szagu“ nem akar lenni, s az orthodoxiának nymbusát, „*cor-
rect catholicismusát*“, maga szét nem rombolja. Ekkor már nincs is
szava, a „*kath. ügyben*“!...

A nem hivatalos theologia a daemonológiát s boszorkányhitet
illetőleg, „*correct úton jár*“, még pedig oly tulnyomó nagy többségé-
ben, hogy az egy-két discordáló hang, vele szemben alig észrevehető
kissebbséggé törpül.

Igaz, hogy az inquisitió drákói szigora ellentmondást nem tűrt,
s csak ott mutatkozott engedékenyebbnek, hová mindenható keze nem
igen, vagy csak nagy nehezen érhetett... Itt nyilatkozhatott a józan
ész szava, de csakis az adott körülményekhez mért, tehát relativ
szabadsággal.

Az orthodox theológiának legkitünőbb képviselője *Aquinói
Tamás* dominikánus vala. Ő hitt az ördöngösségekben s tudományo-
san megállapítá e hitet, azért, mint láttuk, az inquisitorok is hivat-
koztak reá. Egy másik tekintély e téren a híres jezsuita *Del Rio
Márton*. Világra szóló tekintélyű műve „*Disquisitiones Magicae*“ —
1599-ben jelent meg. A boszorkánykalapácsnak szakasztott mása.
„Minden *egyházi* bíróság, Olasz-, Spanyol-, Német-, Franciaország-
ban, így vélekedik, s a gyakorlatban minden inquisitor ehez alkalmaz-
kodott. Azért ez az egyház véleményének s itéletének tekintendő, mely-
lyel meg nem egyezni annyit tesz, mint nem lenni őszinte katolikusa-
nak, mi az eretnesség gyanuját viseli magán“... — mondja *Del Rio*,
az ördöngösség és boszorkányság valódiságáról. *Disq. Mag. I. 16.*

Említettem, hogy e nagy theologus tekintélyének Pázmány Péter,
bibórnok s Magyarország primása is meghódolt, s a magyarokat is
számára meghódítani igyekvék, midőn *Luther* születésének, illetőleg
fogantatásának történetét, a magyar nemzetnek előadta... A főisko-
lákon, papnöveldekben, zárdákban, *Del Rio* könyve szerint tanítottak,
— szerte az Isten szentegyházában!...

Gretser, a legtudósabb jezsuiták egyike: *De Benedictionibus* II. 46. Ingolstadii 1615. pag. 224. azt állítja, hogy téves azoknak nézete, kik a harang hasznát, a fellegeket természetesen szétosztató hatásába helyezik; e célból ugymond, az ágyuk alkalmasbak, mert jobban megrázkódtatják a levegőt. A harangok, consecratiojuk folytán eredményezik a fellegek s a zivatar elvonulását, mint Josue korában, a szent trombiták harsogása ledönté Jerikó falait.

Egy másik jezsuita tanár, Sa Emmanuel (szül. 1530, meghalt 1596.) a gyóntató lelkészek számára irt utmutatásában, — *Aphorismi Confessariorum*. Coloniae 1612-iki kiadás szerint 400-ik lapon — így ír: *In concubitu cum daemone conjunctum est aliud scelus, societas nempe: si daemon humanum semen acceptum alibi, inferat in muliebre vas, (ex quo semine gigni potest filius illius viri, cujus est illud semen) — ratione concubitus erit bestialitas, ratione seminis fornicatio reductive.*“....

Ezt nem szabad lefordítani!...

Igy tanították a kath. nép gyóntató papjait!...

Ez volt a tulvilágról nyert gyógyszer, melylyel, az eredendő bűn által az éssen, és akaraton ütött sebeket gyógyították!...

És hogy a jelenlegi „korrekt kath. tudománynak“ is, egyik első rangu képviselőjét halljuk; idézem *Gury János Péter*, jezsuitának, majdnem minden papnőveldeben, s a plébániákon, hazánkban is, úgyszólván közkezen forgó, a gyóntatóknak szánt „*Casus Conscientiae in praecip. quaest. theol. Moralis*“ — című könyvét; ebben az 1865-iki regensburgi kiadás szerint: de 1-mo. praec. decal. Casus X. — olvassuk: „*Constat ex scriptura, exstiterisse magos, ariolos et sortilegos. Id etiam ex variis locis juris canonici luculenter eruitur... In omnibus retroactis temporibus, exstiterere perversi homines, qui horrendo foedere cum diabolo inito, eius ope miro et stupenti modo vindictam in alios exercebant. Cur vero in nostra tam perversa aetate nulli hujusmodi magi et sortilegi exstarent?*“... Igen jellemző okoskodás: Hajdan, régebben voltak ördögösök és boszorkányok, s az embereken iszonyú boszut vettek: miért ne létezhetnének ma is „*ezen annyira gonosz korszakban*“?... Remigius lotharingiai inquisitor is ily logikával okoskodott: a hárangozókbá sokszor belecsap a villám! tehát bizonyos, hogy az ördög retteg a harangszótól, s azért csapja agyon menykövel a harangozót!..

Ilyen a „szent“ logika, melyet mi „szabadoncok“ — „elátkozottak“ — fel nem foghatunk!

Mentsen is tőle az ur Isten!

Engem tehát az egyháztörténelem behatóbb vizsgálása, arról győzött meg; hogy iszonyú csalódásban ringatják magukat azok, kik isteni küldetéssel, megváltói hivatással dicsekszenek közöttünk, s azt állítják: hogy az emberi ész, az eredendő bűn folytán megromlott, s egyedül csak az általuk nyújtott mennyei orvosság által fog felüdülni Én inkább az ellenkezőt látom; a mi józan eszünk van hivatva arra, hogy a „*tanító egyház*“ betegségét gyógyítsa meg; — azon betegséget, melyről a német költő mondja :

„Jedoch der schrecklichste der Schrecken,
Das ist der Mensch in seinem Wahn!“

Ujabb időben az orthodoxia arra is vállalkozott, hogy kimutassa, miszerint a „*kath. egyház*“ részéről történt szó, a boszorkányság és ördögösség ellen.

Ha püspöki encyklikákban történeti ferdítésekkel találkozunk, azon én nem csodálkozom, a püspököknek sok más dolga van; a practicus hivatal elvonja a források kutatásától; — de az iszonyú perfidia, midőn szaktudósokként szereplő férfiak, s kivált papok úgy ámitják a hívő papságot és népet, mint legujabban is teszi egy oly író, kit „*egyházi körökben*“ nagy tudósnek tartanak.

Hettinger Ferencz, — „bölcészet- és hittudor s theologiai tanár a würzburgi egyetemen“ a freiburgi érsek approbatiójával kiadta: „*Apologie des Christenthums*,“ Freiburg i. B. 1863—1867. czimű, s két igen vastag kötetre terjedő művét. *A boszorkány-pörökről ezeket írja* :

„A boszorkány-perek, csak a középkor lefolyása után szaporodtak; a katolikusoknál Németországban, még kevésbbé Olasz- és Spanyolországban; az üldözés nem volt oly terjedelmes, mint protestans országokban, a bírák világi férfiak voltak, a perokmányokból kideríthető, hogy kath. lelki pásztorok, papok sokféleképp pártjukat fogták az ártatlanul üldözötteknek; aminthogy *Spee Frigyes* (szül. 1595.) és rendtársa *Tanner Konrád*, az elsőik valának, kik ezen visszaélés ellen felszólaltak. — Hetven év mulva, (*Spee* könyve, a *Cautio Criminalis* 1631-ben jelent meg) emelt szót a protestantismus köréből *Thomasius Keresztély* Halle-ban: „*Dissertatio de crimine Magiae* 1701. És: *De origine et progressu processus inquisitorum contra sagas*“ czimű irataiban. (Luthernek az ördögeli vitatkozásai, s egész lényének gnóstico-manichaeus iránya, nem csekély befolyással volt arra, hogy a protestansoknál ezen agyrém megerősüljön.) Már *Spee* előtt *Loos Kornél* kath. plébános Mainzban (megh. 1593.)

a boszorkány pörök embertelensége ellen küzdött.“ . . . II. kötet 586. lap. Ezen perfídiát teszi Hettinger „*Egyház és a műveltség*“ — feliratu, XIX-ik előadásában. Hogy a pápák voltak a főtényezők e babona terjesztésében, azt elhallgatja, hanem a figyelmet inkább a protestansokra tereli, kiknél több boszorkány lett megégetve; az ördögösséget is Luther példájával erősíti meg, mintha nem lettek volna korábbiak is, hathatósabbak is, terjedelmesebbek is a pápák bullái, inquisitorai, hivatalos és nem hivatalos theológiája!

De a cinismus tetőpontját éri, midőn Loos, Tanner, Spee személyeiben, az egyház civilisatori erejét tünteti fel, az elámitott hiszékenység előtt.

Már fentebb említettem Loos nevét, s Binsfeld püspök s inquisitorrali összeütközését. De hadd beszéljen *Del Rio* jezsuita Loos plebánosról. „Napjainkban bizonyos Loos Calidius, — Isten irgalmazzon lelkének, — Brüsszelben fogságba vették, s Trierből száműzetett, mert egy könyvet írt, s azt Kölnben, titokban kinyomatni akarta, oly tartalommal, hogy nem kell hinni, mit a bűbájlásról, oly igazán mondanak, hanem mindez agyrém, örülség (vana et delira). Jogosan arra kényszerítettett, hogy az ily állításokat, és iratokat elesküdjé (abjurare). Disq. Mag. tom. III. l. 5. sect. 4. — Ugyancsak *Del Rio* közli az elesküvés szövegét is. Jellemzőleg mondja, hogy csupán azért közli ezen, jegyző által hitelesített visszavonást, elesküvést, mert nem csak ő, de többen is azon nézetben vannak, hogy az ördög ellophatná Loos papnak kéziratát, s azt valahol kinyomatva terjesztené; tudja meg tehát a világ, hogy Loos maga visszavonta a mit a boszorkány-percek ellen írt, s pedig annál inkább, mert Loos a *physiologiában* s a „*józan theologiában*“ járatlanak között, sok pártolóra talált, ezeket inti *Del Rio*, hogy gondolják meg „mily merénylet, s mily veszélyes, ha egy eretnek örülléseit, az egyház ítéletének fölébe helyezik.“ ! . . .

Furcsa ironiája asorsnak! — *Del Rio* meg akarja hitelesen örökíteni Loos visszavonását, nehogy az ördög hivatkozhassék azon iratra; s inti a hiveket, hogy ne hallgassanak ezen eretnek örülléseire, hanem inkább az „*anyaszentegyház*“ ítéletére; Hettinger pedig épen az ördög szerepére vállalkozott! . . . Szegény *Del Rio*! . . . De szegény „*tanító egyház*“ is, melyet csakis ily Hettinger modorban lehet védelmezni. Hogy pedig lássuk is, mit kelle elesküdnie Loosnak, ide át írom *Del Rio* után, az elesküvés szövegét. Elhagyva a szokásos hivatalos bevezető formulát.

„Visszavonom s elátkozom, elvetem és roszzallom amit sokak előtt gyakran, nyakasan állítottam, t. i. hogy mindaz csak képzelem,

babona, koholmány, amit a boszorkányoknak testi kirándulásairól és eltűnézéseiről irnak; elvetem, mert eretneki gonoszság, s a sértett fölség bűne gyanánt tűnik fel; másodsor visszavonom amit levelekben vagy máskép a felsőbbség ellen terjesztettem, t. i. hogy a bűvös kirándulás csak képzelet, hogy a szegény embereket kinzás által oly dolgok bevallására erőszakolták, a minőket soha nem cselekedtek, hogy sok vér ontatott, s új alchimia gyakoroltatott, melylyel embervérből aranyat ezüstöt csináltak; ez által zsarnoksággal vádoltam a nép előtt s mindkét hatósághoz irt levelekben, elüljárókat és bírakat, az alattvalók előtt; sőt a főtisztelendő trieri érseket is, ki a bűbájolókat és boszorkányokat, főkolostorában megbüntetteti, s a boszorkánypöröket illetőleg a perköltségeket is törvényileg szabályozá.

Visszavonom és elátkozom azon állításaimat is, hogy nem léteznek oly bűbájolók, kik Istent megtagadva, az ördögöt tisztelik, zivatart idéznek, pokoli mesterségeket űznek, s hogy mindezek csak álmok; hogy Exodi XXII. nem bűbájolókról, hanem azokról értendő, kik természetes méreggel ölnek, hogy ördöggeli szövetségek nem történnek, és nem is történhetnek; hogy az ördögök testet nem vesznek, hogy nem megbízható szt. Hilarionnak szt. Jeromos által irt életrajza; hogy az ördög az emberekkel nemi közösülésbe nem ereszkedik; hogy csak álom, midőn mondatik, hogy ördög vagy bűvölő zivatart, esőt, jégesőt idézhetnek; hogy merészség állítani, hogy a bűvölők is megtehetik az ördögök segítségével azt, mit ezek tehetnek. — Továbbá visszavonom következő állításaimat: A pápák nem azt állítják bulláikban, hogy a bűvölők a fentemlitett műveket cselekszik; a pápák azért rendelték el a boszorkányok üldöztetését, nehogy, miként néhány elődjökkel történt, bűbajossággal vádoltassanak. Mindezen tételeket elátkozom, visszavonom, s elvetem, s kérem Istent s elüljárómat, bocsássák meg gonoszságaimat, és szentül ígérem, hogy jövőre egyetlen egyet se hirdetendek, terjesztendek, védendek ezen tanok közül, s ha netán ezen ígéretem ellen vétenék, alá vetem magam nem csak azon büntetésnek, mely törvény szerint, a visszaesőkre, lázadó felségsértőkre, beigazolt káromlókra határozottattak; de még azon önkénytes büntetésnek is, melylyel a trieri érsek, vagy a hatóságok engem megfenyíteni jónak látandnak. "... Ezen visszavonás Binsfeld püspök előtt történt, azomban Loos, ismét visszaesett megtagadott, visszavont nézeteibe, de miként Del Rio megjegyzi, a méltó büntetés elől a halál menté csak meg „*morte praereptus evasit.*"

És Loos Cornél története. És Hettinger ime, hogy ferdíti azt

el . . . Vajjon szándékos, vagy csak ámitott ámitó, a würzburgi egyetem ultramontánja? . . .

Lássuk, mikép illik *Tanner* jezsuita, a „*tanító egyház*“ apologetái közé? . . . Ezen derék tiroli férfi 1572-ben született Innsbruckban, s 1632. Unkenben meghalt. Nevezetes műve „*Universa theologia scholastica, speculativa, practica*“ Ingolstadtban jelent meg az ottani városi tanács költségén 1626-ban. Ebben roszalólag nyilatkozik a boszorkányperekről; elismeri ugyan, hogy „*az ördögök, bűbájolók, boszorkányok, csak az istenség engedelmeiből és „ob bonum finem“, jó céllből árthatnak*“ . . . tehát a boszorkányok stb. realitását ő sem tagadta, csak a tulzott kegyetlenség ellen szót emelt. — És mégis, hogy fogadták kortársai? . . .

Azt megmondja, *Spee Frigyes* jezsuita, a „*Cautio criminalis*“ híres írója; műve öt évvel később jelent meg, mint *Tanneré*, egyuttal saját viszonyairól is ad felvilágosítást: „*Terret me exemplum religiosissimi theologi Tanneri, qui non paucos in se concitavit, verissimo ac prudentissimo suo commentario*“ — tehát *Spee Frigyes*, látván *Tanner* üldöztetését megvallja, hogy őt ez rettentí, s azért saját könyvét, a már régóta kész „*Cautio criminalis*“-t, csak kéziratban tartja s közli meghitt barátjaival, anélkül azomban, hogy a szerző nevét megmondaná, mert ugymond: Jaj azoknak, kik ily kérdésben ügyvédkednek, ők is a boszorkányság gyanújába esnek. Csakugyan *Spee könyve*, a szerző neve nélkül jelent meg Rintelnben és sokan azt hitték, hogy valamely protestans jogtudós írta. *Spee* azon nevezetes észrevételt teszi, hogy a kinpadon kicsikart vallomásokra nem szabad építeni, hiszen oly kintások történnek, hogy prelatusok, püspökök, s maga a pápa is bármit bevallana e kintások alatt.

Ennyi talán elég ama kérdésem igazolására, vajjon azon apologeták, kik *Hettinger* módjára beszélnek: szándékos csalók-e, vagy ámitott ámitók? . . .

Egy másik apologeta, *Hergenröther* — „*Anti-Janus*“ stb. Freiburg i. Br. 1870 — a 156-ik lapon — azzal vigasztalja magát, hogy a görög nem egyesült egyházban keleten, szinte divott a magia és a boszorkány hit, s vajjon oda is a pápák ültették át e hitet? . . . Bizonyára nem, de nem is ez a kérdés, hanem az: vajjon összefér-e a csalatkozhatlansággal azon magatartás, melyet a pápák, e kérdésben századok során át elfoglaltak? Hogy protestansok, s görög nem egyesültek szinte így hittek és cselekedtek, azon meg nem ütközünk, nekik nincs csalatkozhatlan pápájuk, se csalatkozhatlan egyházuk, ők tehát ambulaverunt viam universae carnis, botorkáltak, tévedtek, de csalatkozhatlanságra nem hivatkoztak; ellenben a pápák és a

„tanító egyház“ csalatkozhatlanságra hivatkoztak, s mégis úgy hittek és cselekedtek, sőt kegyetlenebbül, — mert több hatalmuk volt — mint amazok, kikben semmi tulvilági csalatkozhatlanság nem vala. *Ez a kérdés sarkpontja . . .*

Egyébként, az első támadást nem a boszorkányhit lényege, de a perek kegyetlensége ellen tette, a clevei és bergi herczegnek, Vilmosnak orsova *Wier János* „eretnek férfiú.“ *De praestigiis Daemonum libri V.* Basileae 1563. több kiadást ért művét bővítte 1583-ban az Apologeticussal; egy hasonirányu műve: *Liber de Lamiis* Basiliae 1577.

Még 1766-ban is *Sterzinger Ferdinand* theatinusnak, meggyült a baja kortársaival, a boszorkányság tagadása miatt; benedictinusok, serviták, jezsuiták irtak a „szabadoncz“ ellen. *L. Tanner és Sterzinger* életrajzát *Rapp* idézett művében: *Die Hexenprocesse* stb.

Csak ezt akartam az ultramontán apologia ellen felhozni, hogy az olvasó némi fogalommal birjon azon felületességről, lelketlenségről, melylyel az orthodoxia „Isten nagyobb dicsőségére“, a történelmet ferdíti, hamisítja! . . .

Igy aztán megállapítható a tulvilággali összeköttetés; s az emberek könnyebben elhiszik, hogy az ész beteg, az eredendő bűn folytán megromlott s azért mennyei orvosságra szorúlt, a csalatkozhatlan hierarchiának, tulvilágról hozott tanítására.

Engem a „csalatkozhatlan pápa“ — s a „tanító egyház“ sok százados működésének története arról győzött meg, hogy nem vagyunk feljogosítva, az emberiség közművelődésének történetéből azon lehozást tenni: miszerint az ész beteg, az ösbűn által gyarlóvá lett tehetség, mely a menyországból, az Istentől jött kinyilatkoztatásra szorul. Nem szorul, maga saját fejlődésében a legszebb kinyilatkoztatás, mely az egyházi, állítólagos, isteni kinyilatkoztatást is felvilágosítja, jobb utra terelte.

III.

Az ős, vagyis eredendő bűn másik következménye a hivatalos dogmák és symbolumok szerint az, hogy valaminth eszünk, isteni kinyilatkoztatás nélkül a morál törvényeit meg nem ismerheti; úgy akarunk vagy egészen, vagy legalább nagy részben tehetetlen a jóra, képtelen az erkölcsi törvény teljesítésére; azért az égből, Istentől kell segítség, folytonos, minden egyes jócselekedet, az erkölcsi törvény minden egyes pontjának végrehajthatására . . . Ha Isten így folyvást, minden pillanatban nem támogat malasztjával (*gratia*) semmi jót se tehetünk, vagy csak igen keveset, s azt is hiányosan.

Igaz-e, hogy az ember ennyire tehetetlen a jóra?

A morál terén vagyunk.

Itt is tekintetbe kell vennünk az emberiség történetét, mert csak a történelem, az emberiség sok százados életének erkölcsi folyása, fog megfelelni a feltett kérdésre.

E történelem pedig, határozottan megczáfolja legelőször is az orthodoxia azon alapgogmáját, mely szerint az ember saját erejéből, isteni kinyilatkoztatás nélkül, nem képes a morál törvényeinek ismeretére eljutni.

1873-iki jun. 25-én, a budapesti magyar kir. tudomány egyetem alapítási ünnepélyén, tartott rectori emlékbeszédemben tárgyaltam a *morál viszonyát a vallásokhoz*, s vázlatosan megfelelttem jelen kérdéstünkre.

A mit keresztény morálnak neveznek, — nem értve ide a szorosán vett vallási morált — abban nincs semmi új, nincs oly eszme, mely a kereszténység előtt ne létezett volna. Ezt az összehasonlító moráltörténelem bizonyítja.

At kell vizsgálnunk a meglevő morál-törvényeket, s azokat összehasonlítani a keresztény morállal, hogy kiderüljön, miszerint ebben nincs semmi új, s hogy a keresztény morál is „*régi fénynél gyíjtott új szövétneket.*“ ...

Azon törvény, mely Jézus szerint minden kötelességek összege, t. i. az Isten és felebarát iránti szeretet törvénye, sem eredeti ker. morál, mert az meg van a Mózes törvény könyvében: Deut. VI. 5 és Lev. XIX, 18. v. ö. Máté XXII, 36—40. Jézus is ebből vette át; de meg van más ősrégi vallások moráljában is. — Kong-fu-tse; Lao-tse, Buddha, Manu, s mások idevágó s átalán a ker. morállal; párhuzamos nyilatkozatait egybegyűjté *Scholl Károly*: Wahrheit aus Ruinen, oder das ewige Evangelium der Humanität. Original-Aussprüche aus den ältesten vorchristlichen Schriftwerken der Chinesen, Inder, Perser, Griechen, Römer und Germanen. Frankfurt a M. 1873.

Nagyobb mérvű összehasonlítást, habár csak a görögökre vonatkozólag, tesz *Spiess Ödön*: Logos Spermaticos, Paralellstellen zum Neuen Testament aus den Schriften der alten Griechen stb. Leipzig 1871. — czimű könyvében. Spiess, az újszövetségi szent könyveknek fejezet és vers szerint idézett helyei mellé, a görög írók azonos jelentőségű szövegét csatolta, s nem csupán a morált, hanem a dogmát s lyurgiat illető tárgyakban is. Az orthodox Spiess azt írja: „So muss auch eine Vergleichung unseres Herzens und Lebens, mit der religiösen Anschauung und sittlichen Stufe der

Alten, uns die Augen darüber öffnen, wie tief wir selbst, vielfach unter jenen Heiden stehen. Wir werden gedemüthigt und beschämt sein, und nicht mehr versucht werden, uns über jene zu erheben . . . solcher Glaube, solches Gottvertrauen, solche Uneigennützigkeit, solche Hoffnung, solche Seelengrösse findet sich unter uns Christen nur selten“ . . . Előszó LXIX. lap.

„A ki az emberiség történelme kutatásának szánta életét, — ugymond a nagy sanskrit tudós Müller Miksa — alig talál érdekesebb részletet, a vallások történelménél — s bármennyire becsüljem is a nyelvtudományt, azon előnye miatt, melyet ez emberi szellem legbonyolódottabb kérdéseinek megfejtésében nyújt; meg kell vallanom mégis, hogy reám nézve a világ vallásainak tudománya a legvonzóbb s meghatóbb tanulmány . . . tanulmánya ez, hogy úgy mondjam azon nyelvnek, melyen az ember teremtettségéhez szólott, s melyen a teremtető sokszor és sokféleképp az embernek nyilatkozott. Én a világtörténelem nagy korszakait, nem osztályozom a világbirodalmak alapítása vagy szétrombolása szerint, nem a népvándorlások vagy francia forradalmak által. Mindez külső történelem, oly tényekből összeállítva, melyek csak azoknak tetszenek óriásoknak és áthatóknak, kik sem a távolba, sem a mélységbe nem tekintenek. *Az emberiség valódi történelme, a vallástörténelem.* Azon csodaszerű utak, melyeken az emberiség különbözőféle családai azon cél felé törekedtek, hogy Istent jobban megismerjék és ismerete s az irántai szeretet által hozzá közeledjenek. Ez a profán történelemnek alapja : ez a világa, szelleme, tulajdonképeni élete a történelemnek, s nélküle az összes történelem igazán profán lenne.“ — Essays — Leipzig 1869. l. k. 17. 18. l.

Az emberi szívnek vallás-erkölcsi érzelmét olvassuk le, a keleti legrégibb népek ősi szentkönyveinek lapjairól. — A sanskrit nyelvtudomány három ősrégi vallás szentkönyveit, bibliáit, ismertette meg velünk : A brahmanok szentkönyveit, a messze keleten, Indiában; a Mágusoknak, Zarathusta, Zoroaster tanítványainak szentiratait, és a Buddha követőinek szentlapjait . . . „Ezelőtt ötven évvel, ugymond Müller Miksa e három gyűjteménye a szentiratoknak még ismeretlen volt, sőt létükön is kételkedtek, nem akadt tudós, ki akár a Vedából, akár a Zendavestából akár a budhista Tripitakából, csak egy sort is tudott volna lefordítani. Jelenleg, ezen az árja népcsalád legrégibb és legfontosabb vallásainak kanoni könyvei, nagyobbbrészt már közzététettek és értelmeztettek.“ i. m. 21. l.

Az árja nép vallásos érzelmeinek legegyszerűbb, legősibb, legeredetibb jellemzése a Vedában foglaltatik : s jelesen a *Rigveda*

hymnusaiban találunk lélekemelő, a szív benső vallásosságát, a teremtető iránti hódolatát, szerelmét, reményét kifejező szakaszokra :

„Áhitattal figyeljete! — így szól az ős idők egyik vallásos hymnusa, a Rigvedában — dicséneket zengünk a nagy Indrának!.. Te adsz nekünk lovat; a tehenet, a gabonát, te nyújtod nekünk Indra, te a gazdagság hatalmas ura!... Az emberek ős időktől kormányzójának, a ki nem tagadja meg óhajtásainkat; ki barátja barátainak, neki zengjük e dicséneket! Hatalmas Indra, nagy dolgok végrehajtója, dicsőségben dúsgazdag Isten, ... minden a mi körülötted van, tudjuk a tied; végy belőle, s hozd ide mindenható, ne vesd meg, utánad szeretve epedő szolgáltnak kérelmét!...

És egy másik szent költő ugyanott így sohajt fel:

„Ne engedd oh Varuna, hogy a sárból épített házba vigyenek. Irgalmazz mindenható, irgalmazz!

„Midőn remegve bolygok, miként a felhő, irgalmazz mindenható irgalmazz!

„Erőm hiánya okozá, oh hatalmas s dicsőséges Isten, hogy tévutra léptem: irgalmazz mindenható, irgalmazz!

„Valahányszor mi emberek, oh Varuna, az égieket megbántjuk, valahányszor törvényedet tudatlanságból megsértjük, ne látogass meg bűneinkért!“ ...

És ismét, miután dicsőíté az ég és föld, s a világosság teremtetőjét, így sohajt fel:

„Bocsásd meg apáinktól ránk származott bűneinket; s azokat melyeket saját kezeinkkel elkövettünk. Bocsásd el, o király, a dalnokot barátságosan, ereszd el, mint a tolvajt, vagy mint a borjut köteléről!“

A legősibb, a legegyszerűbb, a történelmi korszak első napjaiban keltezett, kifejezései a szívben *rejlő* vallásos mély érzelemnek!..

A *keletről* tekintsünk át a távol nyugatra; az ősi, a mesés hírű Egyiptomba. Az áhitat, a vallásos érzelem, a teremtető iránti hódolat, itt is ugyanaz, mely a legszélsőbb keleti világ részekén lakó népeké volt. Az egyiptológok által, úgynevezett *Halotti könyvben*, így védi magát a testből kiszállt lélek a teremtető *ítélő széke előtt*:

„Óvakodtam attól, hogy tiltott utakon átlépjem az istenség rendeleteit, s megrontsam az igazság törvényeit; óvakodtam attól hogy füleimet bölcs kérések, intelmek és tanítások elől el zárjam, óvakodtam az isteneket megsérténi, óvakodtam hogy szívem teremtetőjét, istentelen cselekedetek és szavak által ne ingereljem, s meg ne sértsem, hamis áldozatok, s a szent állatok és dolgok megvetése által. Óvakodtam, hogy sértőmön boszút ne álljak, s

szivemben keserőséget iránta ne tápláljak; óvakodtam a nemi kihágásoktól, szándokos házasságtöréstől, az asszonyok és hajadonok megfertőztetésétől; óvakodtam hogy mást meg ne haragítsak s meg ne sértsek szavaimmal, s megbántómat meg ne verjem kezeimmel; óvakodtam hogy a mások örömét meg ne zavarjam; hogy könyeket ne okozzak, vizályt ne keltsek, félelembbe senkit se ejtsek. Óvakodtam, a gyűlöletes hazugságtól, rágalomtól, hamis vádaskodástól, idegen jószág elsikkasztásától, csalástól, tolvajlástól: óvakodtam az irigységtől, gyűlölködéstől, restségtől és mértékletlenségtől; időelőtti büntetésektől, igazságtalan parancsoktól, vad cselekedetektől, rablástól, gyilkosságtól. Nem tagadtam meg az alamizsnát, az elnyomottakat meg nem vetettem, a veszélyben forgó mellett tétlenül, egykedvűn el nem haladtam; a bűnösöket fel nem mentettem, a csecsemő szájától a tejet el nem vontam, koraszülést nem okoztam, rabszolgámnak fájdalmat nem okoztam, hatalmammal irányaban vissza nem éltem. Végre óvakodtam attól, hogy apámat vagy anyámat megszorítsam, irántuk tiszteletlenséggel nem viseltettem; sem magam nem vétettem, se mást nem ingereltem nemzöm ellen, királyom és uram ellen, vagy egyéb hatóságok ellen.“

Ilyen a vallásos lélek az őshajdankorban!

Azért jól mondja *Hartung*, — „Die Religion und Mythologie der Griechen“ — Leipzig 1865. czimű művében, *hogy a vallás a szivből sarjadozik elő, s azt a szivben, a függésnek, és a magasb segély szükségének érzete szüli* 1. K. 51. l.

A kereszténység is, csak a meglevő moral elvekre, a meglevő valláserkölcsiségre támaszkodott, ujakat nem teremtet. És ezen történeti ténynyel szemben, megdől a hivatalos egyházi dogmák s symbolumok azon állítása: hogy az eredendő bűn által elhomályosodott emberi ész, magára hagyatva, isteni kinyilatkoztatás nélkül nem bírja felismerni a morál helyes elveit. Igenis felismeré tehát, nem volt szüksége e tekintetben isteni kinyilatkoztatásra; s azért nem vádolható e szempontból az eredendő bűnkozta gyengeséggel, szóval nem lehet, ezen körülményből érvet alkotni, az eredendő bűn létének bebizonyítására.

De a moral törvényeinek felismerésén kívül, még azoknak teljesítése is szükséges. Megfelelhet-e az ember e követelésnek saját erejéből, tulvilági, az isteni malaszt folytonos segélyezése nélkül?..

Itt is csak a történelem, az emberiség erkölceinek történelme, adhat döntő választ, s hogy egymást félre ne értsük, itt is meg kell különböztetnünk a kereszténység előtti s kereszténységen kívüli embe-

riséget egyrészt; s másrészt magában a kereszténységben levőket is; a különböző felekezetek szerint.

Voltak-e, vannak-e erényes emberek, erényes népek, a kereszténység előtt: vagy a kereszténységen kívül? Ez a tárgyunkra vonatkozó kérdésnek gyakorlati kifejezése.

Ha igaz, amit a XVI-ik század reformatorai az eredendő bűn következményeiről állítottak, akkor a feltett kérdésre okvetlenül tagadólag kell válaszolnunk, ki kell mondanunk Melanchtonnal: „Esto fuerit quedam in Socrate constantia, in Xenocrate castitas, in Zenone temperantia . . . non debent pro veris virtutibus sed pro vitiiis haberi.“ Loc. Theol. p. 22. Vagy *Calvinnal*: „Ex corrupta hominis natura, nihil nisi damnable prodire“ Instit. L. II. c. 3 fol. 93.

A trienti zsinat szerint, maradt valami jó az embernek természetes eszén és akarátán; ezek csak tetemesen megsérültek. Azért mondja Möhler: „Mindenesetre nem szándékozunk, a chinai, vagy a görög bölcseket tiszta erényhősök gyanánt tisztelni, akik, *a mennyiben csakis magukra támaszkodtak*, Isten ítélőszéke előtt megállhatnának.“ . . . Symbolik stb. 84. l.

De Möhler mégis elismeré, hogy csakis „magukra támaszkodva“, mégis erényesek valának; habár azt véli, hogy ezen erényesség, mert nélkülözte Isten malasztját, nem igen állhat meg Isten ítélőszéke előtt.

A kath. káté is azt tanítja, hogy az ember Isten malasztja nélkül nem tehet az üdvösségre érdemes jó cselekedetet.

Leroy Abbé: „A történelem kath. bölcsészete, vagy a nemzetek Krisztusért és egyházaért. Az ötödik eredeti kiadás után ford. a pesti növ. paps. m. egyh. irod. isk. Pest. 1873,“ elismeri, hogy a kereszténység előtti „birodalmak, melyek a földön egymásután keletkeztek, vallási vagy erkölcsi erényeik által lettek nagyokká, és ezen erények segítségével teljesítették műveltségterjesztő küldetésüket.“ . . . És másutt: „Az erénynek mindenható s ellenállhatlan hatása és befolyása az államok boldogságára, oly szembetűnő igazság, hogy a pogányság bölcsei, kifogyhatlanok, üdvös következményei elősorolásában. Az erény — tanítja Plato, — jólétet okoz; valamint minden más, úgy nyilvános, mint egyéni javak eredményezője. — Apol. Socratis.“ — És: „Rendesen csak azon köztársaság boldog, melynek hatóságai az igaz Isten, és az igazi jónak ismeretével bírnak: mert az igazi jónak nem ismerése, minden államban számtalan nyilvános és magán szerencsétlenségnek forrása és eredete . . . Mi sem hasznosabb az emberi dolgokban, mint az erény, igazságosság, jámborság“ — Respubl. VII. k. leges III. k. Cicero azt vitatja, hogy az erény volt első oka a római hatalomnak, ő így ír: „A

spanyoloknál számra, a galloknál erőre, a karthagóiaknál ravaszságra, a görögöknél a szépművészetekre nézve alantabb állván, mindnyájukat felül multuk jámborság, vallásosság és bölcsesség által.“ Orat. de Harusp. — Azt is állítja Leroy, egyezőleg a kath. írók szokásos felfogásával, hogy a régi népeknel „Majdnem mindig az őket felemelő erényekkel ellentett vétkek okozzák bukásukat; mintha az isteni bölcsesség ez által meg akarta volna mutatni a népeknek, hogy nagyságuk vagy bukásuk okait önmagukban hordják, és hogy létök ezen két ellentétes időpontja nem más, mint magaviseletök jutalma vagy büntetése.“ . . . I. m. I. kötet 65. 66. és 68. lap.

A Luther és Calvinféle felfogást, a történelem határozottan megczáfolja, azért mi is, a dogmatikai elfogultság egyik okozata gyanánt felre tehetjük. A trienti zsinat álláspontján elismerik az erény létét a nemkeresztények között, sőt annak földi jutalmat is adatnak Isten által; csak egyre nem érdemesítik — a tulvilági, a mennyei jutalomra . . . azon egyszerű okból, mert azon erények az isteni malaszt közbejötté nélkül létesültek . . . Tehát van emberi erény, mely a tulvilág közbejötté nélkül létesül, s melyet Isten is jónak tart, mert földi jutalommal koronázza . . . Ezen tétellel ellenkezik, midőn a trienti zsinat azt hirdeti, hogy a büntől való elfordulás, tehát a jóra, az erény útjára való visszatérés nem lehetséges az Isten megelőző, hívó kegyelme nélkül — neque tamen sine gratia Dei movere se ad justitiam coram illo (Deo) libera sua voluntate possit.“ Sessio VI. c. V.

Az ellentét ebben áll: a justificatio, a megigazulás a trienti zsinat felfogása szerint csak a kath. egyház kebelében történhetvén, s ennek megkezdésére is megelőző isteni malaszt szükségeltetvén: következik, hogy a kath. egyházon kívül élők, s kivált a nemkeresztények, saját erkölcsi erejükkel megtehetik azt, aminek megkezdésére a hívő, a legorthodoxabb katolikusnak, okvetlen szükséges Isten megelőző kegyelme . . . Az erkölcsi törvény teljesítése, ez utóbbinál csakis Isten kegyelmének, közreműködésével történhetik, az elébbinél pedig e nélkül is . . . A pogány egyiptomi lélek, mely a „*halottas-könyv*“-ben Isten ítélőszéke előtt áll: azon szép erkölcsi életet saját erejéből élte: a trienti zsinat kánonja szerint pedig a keresztény lélek nem képes azon szép tettekre; saját erejéből, hanem okvetlen szüksége van az isteni malasztnak folytonos segítkezésére, a jó tett kezdetén, folytatásán és bevezetésével . . . Vagy Isten a pogányoknak is ad malasztot, úgy mint a katolikusoknak? . . . Ez már csak azért sem állítható, mert dogma, hogy egyedül csak a kath. egyház az üdvintézet. . .

De más oldalról is, azon ellenvetés támasztható a trienti zsinat felfogása ellen, hogy jelenleg is, a kath. egyházon kívüli keresztény felekezetek közt igen sok, valóban szent jellemű egyénre akadunk. — Vajjon ezek is Isten hívó, segítő, végrehajtó malasztja által segítettnek?

Nem állítható, mert az öntudatos eretnekség halálos bűn, mi megfoszt a kegyelemtől, a malaszttól, mely nélkül jót nem tehetünk. És az ily eretnek jámborok közt oly papi egyének vannak, kik tudva és akarva eretnekek, meg vannak győződve a két hitvallás összehasonlításából, hogy az ő eretnek hitvallásuk jobb. Kath. felfogás szerint ezek halálos bűnben élnek, tehát malaszt nélküli állapotban. Mikép tehetnek jót? ... Csak úgy, mint a pogányok saját természetes erejükből. De még a kath. ember is halálos bűnbe eshetik, s nem kap malasztot az erkölcsös életre. P. o. a kath. hierarchia felfogása szerint, aki nem hiszi a pápa családokozhatlanságát, halálos bűnt követ el, a hitetlenség bűnét; egy halálos bűn elég arra, hogy az isteni malaszttól megfosztassék az ember. Az ily kath. tehát nem nyer isteni malasztot, s mégis a legszentebb életű lehet ... Az ily kath. is saját maga erejéből gyakorolja az erényt.

Ime az erény saját emberi erőnkéből! ...

Ha tekintetbe vesszük, hogy a kath. hierarchia szerint a bűnös cselekedet, mely tisztán emberi erővel hajtatik végre, a túlvilágon örökké tartó büntetésben részesül: azon jó cselekedet pedig, mely szinte csak emberi erővel létesül, nem nyer túlvilági jutalmat, hanem csak földit: világos, hogy itt jutalom és büntetés nem igazságosan, hanem igazságtalanul osztatik; mert ha az emberi erővel elkövetett rossz cselekedet örökre, a túlvilágon is büntetendő: miért nem jutalmaztatik a másik, szinte emberi, de jó cselekedet is a túlvilágon örökre? ... Nincs oka ezen különbségnek. Mindkét esetben ugyan-csak ember cselekszik; ha jól cselekszik, ideiglenes jutalmat kapjon csupán, de ha rosszat cselekszik, már akkor örökké tartandó legyen büntetése! ... A rossz, Isten megsértése; — a jó, Isten dicsőítése. Miért engedni nagyobb befolyást a sértésnek, mint a dicsőítésnek? Én ezen felfogást, nem egyeztethetem meg Isten igazságosságával!

A protestans orthodoxia e tekintetben, mint fentebb vázolt elveiből szükségképp következik, még kirívóbb ellentétben áll a józan észszel.

Lássuk az egyházi, a felekezeti morálnak történetét.

Egyházi tanítás, hogy a jó tettekre szükséges malasztot Isten a szentségek, — Sacramentum — közvetítése által adja, de amugy is, közvetlen, a szentségek eszköze nélkül. A szentség a kath. egyház

hivatalos felfogása szerint : a láthatatlan isteni malasztnak, látható jele. A kath. egyház hét ilyen szentséget fogadott el, más keresztény felekezetek kevesebbel is megelégedtek, sőt a szentség fogalmának meghatározásában is eltérők. Möhlernek, fentidézett könyve „Symbolik“ bővebb felvilágosítást nyújt erről.

A *keresztségen*, az eredendő bűntől szabadítja meg Isten az embert, azonkívül erőt ad neki jámbor keresztény, erkölcsös életre ; — a *bérmálás* — Confirmatio — szentsége fokozza ezen utóbbi malaszt adományt, azért nevezetik confirmationak, a megerősítés szentségének. A *poenitentiartás* elmosza a személyi bűnt, s új erőt ad a jó cselekvésre ; — ezen új erőt lehető legnagyobb mértékben fokozná az *oltári szentség* — az Eucharistia, — mert abban magát Jézust, az istenembert, eszi és iszsa, annak testében és vérében, a keresztény ember. A *házasság* megadja mindazon isteni kegyelmet, mely a házassággal együtt és gyermeknevelés nagy erkölcsi fontosságú ügyében szükséges. Az *utolsó kenet*, a halálosan betegnek testi lelki gyógyulást ígér ; az *egyházi rend*, megadja az egyház papi szolgáltnak nem csupán az egyházi hatalmat, hanem egyuttal mindazon isteni malasztsegélyt, mely az oly nagy horderejű papi tisztség méltó betöltésére szükséges.

Íme a kath. egyháznak rendes kegyszerei, arra, hogy az ember erényesebb legyen.

Van még egy, rendkívüli, hábar rendesnek is beillenék. A *bucsu*, Indulgentia, — ennek fogalmával az egyház legtudósabb férfiai sincsenek tisztában.

Egy régi híres egyházi író, Albertus Magnus, — ki dömés szerzetesből regensburgi püspökké lett, de két év múlva lemondván e méltóságról, *Kölbe* vonult a dömés zárdába s ott 1280-ban meghalt — így ír : „A bucsút illetőleg régente — antiquitus — három vélemény divott. Némelyek azt állíták, hogy a bucsú semmit sem ér, az szent csalás — pia fraus — de ezek, az egyház cselekedeteit gyermekjátéknak veszik, s azt hiszem ez eretnek érzelemre mutat. Mások azomban kelleténél többet ellenkedtek ezekkel, s azt állíták, hogy a bucsú ugy amint kimondatik érvényes, minden egyéb, mondott, vagy alattomban értett feltétel nélkül. Mivel ezek az Isten irgalmasságát igen könnyen megnyerhetőnek állítják, azért egy harmadik nézethez csatlakozom, t. i. hogy a bucsú ugy érvényes, amint azt az egyház érvényesnek hirdeti.“ — In Sentent. Lib. IV. art. 17.— Hazai tudós főpapunk, *Lonovics* József így nyilatkozik e tárgyról : „Minthogy pedig e szavakban a zsinat — t. i. a trienti — azt : minő büntetések elengedésében áll az „indulgentia“, elhatározatlanul

hagyta, eziránt a theologok három részre oszlanak: némelyek t. i. azt állítják, hogy a bucsúban csupán a hajdani kánonok által szabott büntetés engedtetik el; mely alaptalan s ma már közönségesen roszalt vélemény megczáfolására helyes Noël Sándornak — Natalis Alexander — Schmidt által, Liturgik I. Bg. S. 742 idézett ezen észrevétele: „Christianos — ugymond ő — deciperet ecclesia, — quod absit — si poenis satisfactoriis, in hac vita condonatis et relaxatis, poenas longe acerbiores in purgatorio subire cogerentur.“ Theol. L. 2. c. 2. de Indulg. — Noël ezt kétségkívül, aquinói sz. Tamástól kölcsönözte, ki Supp. Qu. 25. így szól: „Ecclesia indulgentias faciens, magis damnificaret quam juvaret, quia remitteret ad graviore poenas scilicet purgatorii, absolvendo a poenitentiis.“ — Mások a bucsú erejét azon ideiglenes isteni büntetésekben helyezik — (t. i. azoknak elengedésében) — melyeket a bűnösnek, itt vagy a purgatoriumban kellene szenvednie; — mások ismét a kánoni és ideiglenes büntetések elengedésében.“ ... Maga Lonovics ily oktatást adat a népnek: „E szerint mint azt a katekizmusból egyébkint is tudnotok kell, a bucsú az elkövetett bűnnek, s az *azt illető örök kárhozatnak elengedése után, fenmaradt ideigleni büntetések, részletes vagy teljes elengedése*, melyet az egyház Istentől nyert birói hatalmánál fogva, *a reá bízott mennyei kincstárból*, a hiveknek bizonyos feltételek mellett nyújt. Áll pedig ezen kegyelemkincs — t. i. a mennyei kincstár — főleg Jézus Krisztusnak végetlen érdemeiből, s ezek mellett, s ezek erején alapulva, a dicsőült szenteknek azon érdemeiből, melyeket ők Krisztus malasztjával, azon mértéken felül szereztek maguknak, mely a saját netaláni bűneikért tartozó elégtételre szükséges volt.“ ... — Így Lonovics. i. m. III. k. 124. l.

A trienti egyetemes zsinat szerint, a gyónásban a papi feloldozás által a bűnös megszabadul a halálos büntől, és e bűnért járó örök kárhozattól, — tehát az örökkétartó büntetéstől; de fenmarad még az ideiglenes büntetés, ezt a szentírás bizonyossága szerint nem mindig engedi el az Isten egészen, mint a keresztségben; quae — t. i. ideiglenes büntetés — ut s. litterae docent, *non tota semper*, ut in baptismo fit dimittitur“ stb. — Sess. VI. cap. 14. de justific. Tehát a keresztségben az eredendő bűnön és ennek büntetésén kívül, ha a kereszteltnak még személyi bűnei is vannak, ezek is a velők járó örök és ideiglenes büntetéssel elengedtetnek. Ezekért, nem kell egyéb elégtétel; de a poenitentiátartás szentségénél nem így van, itt a bűn és annak örök büntetése engedtetik el a gyónásban és papi feloldozásban, az ideiglenes *nem mindig egészen*. ...

Ezen „*nem mindig engedtetik el egészen*“ — nōn tota semper —

azon archimedesi pont, melyre a pápák — vulgo egyház — a bucsúk orthodox theoriáját építették.

Isten „nem mindig“ engedi el „egészen“ az ideiglenes büntetést — tehát néha még is elengedi. . . . De ki tudja, vajjon ez megtörtént-e? . . . Ha igen nagy a szív fájdalom a bűn felett, akkor megtörtént, mondják a theologusok. . . . De ki biztosít mégis erről? . . . Az így fenmaradt ideiglenes büntetést vagy itt kell elszenvedni, vagy a másvilágon a purgatoriumban. Ebből világos a bucsú fontossága! A régi időben — l. *Fr. Frank*: Die Bussdisciplin der Kirche von den Apostelzeiten bis zum siebenten Jahrhundert. Mainz 1867. — oly bűnök, melyek nyilvános botrányt okoztak az egyházban, nyilvános vezeklés által büntetettek. Ezen nyilvános vezeklés évekig is eltartott s igen sanyarú volt. Egyházi törvények, — kánonok — szabályozták e vezeklést, s azért kánoni vezeklésnek nevezték. Így történt az ideiglenes büntetés lerovása. Némelyek szerint ezen lerovás csak az egyház színe előtt volt érvényes, s nem egyszersmind Isten-nél is, tehát tisztán egyházpoliciális eljárás. A püspököknek joguk volt, bucsút adni, vagyis elengedni e büntetést, vagy egészen, vagy részben; innen a teljes és részletes bucsú; de kezdetben csak részletes elengedés történt. Egbert, yorki püspök kánonjai közt, a VIII-ik század közepén idézve van egy afrikai kánon, mely így szól: „A bűnbánók, a kánonok értelmében *csak a teljesített* vezeklés után bocsájt-hatók a szentségekhez, mi azonban némelyeknek megengedjük két vagy három év múlva, az irgalmas Isten irgalmassága szerint.“ — l. *Grüne*: Der Ablass, seine Geschichte und Bedeutung in der Heils-ökonomie. Regensburg 1863. — 59. l. A nyilvános gyónás keleten a negyedik, nyugaton az ötödik században töröltetett el; s a vezeklés módozata keleten a hetedik század óta, jelesen a trullei zsinat (692) folytán alkalmaztatott a személy minőségéhez; mert eddig a személy polgári helyzete nem jött tekintetbe. A latin egyházban a nyilvános vezeklés a VIII-ik században majdnem teljesen megszűnt. A régi kánonokban a vezeklés, napokra, hetekre, hónapokra, évekre osztályoztatott s böjttel, alamizsnálkodással, imával, virrasztással, s az önmegtagadás egyéb eszközeivel járt. Nehány példát idezék: Ki a hittől eltért, vezeklett tiz évig; — ki az egyházi böjt valamely napját meg nem tartá, husz napot kenyérrel és vízzel böjttől; — Ki papot megölt tizenkét évig vezekelt; — egyszerű paráználkodásért a vezeklési idő három év; a házasságtörésért hét vagy tiz év; egyszerű kisebb mérvű lopásért egy év; hamis tanuságért öt év a vezeklés. Ha valamely nő azért festé magát, hogy más férfiaknak tessenék, három évig vezekelt. A ki embert ölt, élte fogytáig a templom ajtajánál vezekelt,

csak halálos ágyán engeszteltetik ki az egyházzal. II-ik Jenő pápának († 827) egyik decretuma szerint aki boszúból gyujtogatott, azt előbb nem lehet feloldozni, míg a kárt tehetsége szerint meg nem téríti s megesküszik, hogy a bűnt nem ismétli. Azután vezeklésül menjen Jeruzsálembe vagy Spanyolországba, egy évre az urnak szolgálni; hasonlólag kell eljárni a tolvajokkal, rablókkal stb. — Gröne. i. m. 6. Ez egy új phasisa volt a vezeklésnek, t. i. a megváltás, a commutatio; könnyítve volt a vezeklés, rövidítve. A commutatio is egy neme a bucsúnak. Érdekesek Edgar angol királynak, 967-ben kelt egyházi törvényei; az állam egyesülve levén az egyházzal, ennek vezeklési törvényeit végrehajtatta. Az elégtételről, többi közt így szól a X. és XI. cikk: „Az a valódi vezeklés, midőn a világi férfi leteszi fegyvereit, s mezitlabb messze földre elzarándokol; ugyanazon helyen kétszer meg nem hál; sokat böjtöl és virraszt; éjjel-nappal forrón imádkozik, s önkényt megtörődik, és oly bozontos, hogy se haját se körmeit le nem vágja; nem tér meleg fürdőbe, nem kényelmes szobába, húst nem eszik, sem részegítő italt nem ízlel; a szentegyházba be nem lép, de a szent helyeket buzgón felkeresi, megvallván bűneit közbenjárásért esedezik; senkit meg nem csókol, hanem bűneit folytatást siratja.“ Harduinus Acta. Concil. Parisiis, 1714. 6. k. 670. l. — Ugyanaz a mágnások vezeklését: — De magnatum poenitentia — így szabályozza: „Hoc modo potest vir illustris et amicis fretus, amicorum ope leniorem reddere suam poenitentiam.“ ... Legelőször is, vallja be őszintén minden bűneit, s igaz hitét, bocsásson meg mindenkinek, s tegye fel magában, hogy többé nem vétkezik annyira. Aztán vesse el fegyverét s öltözzék legegyszerűbben, járjon mezitláb, ne az ágyban, hanem a földön háljon. Ezt cselekedje hét évig. Ezen hét évet így lehet megrövidíteni. Készüljön háromnapos szigorú böjtre; alamizsnálkodást, templomlátogatást, ottani ajtatoskodást buzgón végezze e három nap alatt. Azonkívül vegyen maga mellé tizenkét nemes társat, fogadjon ezeken kívül *nyolczszáznegyven* embert, ezek mindegyike ő érette három napot böjtöljön. Ekép annyi böjtölése lesz, ahány nap van a hét évben. — A három nap alatt annyi szegényt etessen a menyit csak képes, — a negyedik nap pénzt is adjon nekik s lábaikat mossa meg; végre annyi misét szolgáltasson, amennyit aznap lehetséges. A mágnás így könnyítheti vezeklését. l. Hardouin i. h. *Muratori*, — Antiq. Ital. med. aevi. I. p. 726 — egy poenentialét idéz, mely megengedi, hogy ha valaki nem vezekelhet, helyette e kötelességet pap vagy szerzetes végezhesse. *Regino* prűmi apát — † 915 — De discipl. eccl. lib. II. c. 438 — így commutatóról szól. Hét böjthétért fizessen az illető 20 solidit, vagy legalább tizet, a tem-

plomnak, vagy a templom szolgáinak, vagy szegényeknek, vagy foglyok kiváltására. *Egy havi böjt kenyér és víz mellett*, megváltható 1200 zsoltár elimádkozásával s ugyanannyi térdhajtással; — aki ez utóbbiakat elhagyja, 1680 zsoltárt imádkozzék. — *Egy évi böjt kenyér és víz mellett* megváltható, ha valaki nem ért a zsoltárimához, 26 solidi lefizetésével. *Tizenkét vezeklési napot* megválthatni egy énekes misének celebráltatása által. *Hat vezeklési hónapért*, váltáságul tíz énekes mise követeltetik.

A vezeklési fillérekből templomok, zárdák s jótékony intézetek is épültek.

A hosszas vezeklés váltáságul az *ostorozás*, flagellatio is szolgált. E szokás a zárdákból jött a világiak közé, a szerzeteseket, apácákat is, vétségeik miatt nem csak börtönözték, de botozták, ostorozták. Ezt disciplinának nevezték. L. Binterim: Die vorzüglichsten Denkwürdigkeiten d. chr. kath. Kirche stb. Mainz 1838. V. Bd. III. Th. 28. s. k. l. Eredeti források után dolgozott kitünő, s terjedelmes munka. Igen divott a X. XI. században. *Damiani sz. Péter*, † 1072. De laude flagellor. Opusc. 50. ekép jegyzi fel a váltáság e módját: A ki harmincz zsoltárt elénekel, s minden tizednél ezerszer ostorozza magát, ezzel egy évi vezeklést megválthat. — Aki ily módon az egész zsoltárkönyvet, a százötven zsoltárt elénekli, az öt évi vezeklést vált meg vele. — Aki huszszor elénekli, a mondott ostorozásokkal, az egész zsoltárkönyvet, az száz évi vezeklést lerótt. A szentatya megjegyzi, hogy aki ilyesmiben gyakorlattal bír, az hét nap alatt könnyen leróvhatja a száz évi vezeklést. A hires szíjjas szent, Domonkos, *ezer évi* vezeklést kért magának feladatni Damiani Pétertől, ezt elvégezte a nagy böjt lefolyása alatt, zsoltározással és önostorozással. — Damiani de vita eremit. E vezeklési modort, előkelő urnők is használtak, s Damiani Péter maga beszéli, hogy egy előkelő özvegy így róttá le száz évi vezeklését. A szent férfiú maga is egy valakinek száz évi vezeklést rendelt, de ez pénzzel váltotta meg magát. Fejedelmek is gyakorolták a váltáság e nemét. Volt idő, midőn az ostorozás valódi maniává fejlődött.

Az ostorozáson kívül, a vezeklési könyvek említék a *földreborulást* — *palmas* — mert a földet tenyérrel kellett érintenie a leborultnak. Husz leborulással, egy napi kánoni vezeklést lehet leróvni. — Egy évi kánoni vezeklést megváltott, a zsoltárkönyvnek háromszoros elmondása, ha minden elmondás után háromszáz földreborulás történt. — *A térdhajtást* is váltáságnak tekintik a vezeklő könyvek. Egy napi kánoni vezeklést megválthatni: kétszáz térdhajtással.

Aki nem képes a zsoltárok elimádkozását végezni, s egy napi,

kenyér és víz melletti vezeklésre ítéltetett, ezen vezeklést megválthatta száz térdhajtással és ugyanannyi „Mi atyánk“ elmondásával. Binterim. i. m. 452. l. *Zárándoklások*: Rómába, Jeruzsálembe, Compostellába, Spanyolországba — végre a *zárdába* vonulás, szinte vezeklési váltság gyanánt tekintettek.

Binterim, — i. m. 3. skl. — azon megjegyzést teszi, hogy lejárván a konstantini korszak, s bekövetkezvén a középkori barbarismus, a népvándorlás idejében, az igen nyers tömegekre való tekintetből, lényeges változtatás történt a poenitentia szentsége körül. Eddig ugyanis a bűnért járó büntetések kettős szempontból tekintetvén, t. i. a medicinalis és vindicativ, azaz a gyógy- és fenyítő- szempontból, — együttesen adattak fel a poenitentiátartás szentségében, elégtételül — satisfactio — a megsértett istenségnek és az egyháznak is kiengesztelésére — lásd kivált i. m. II. r. 242. skl. — A középkori barbarismus kezdetével „Man sah sich gezwungen die Strafanstalt von der Heilanstalt zu trennen, wodurch im Busswesen eine neue Epoche eintrat. Früher war die öffentliche Strafanstalt mit der Heilanstalt in einem Bussakramente, bei geheimen und öffentlichen Vergehen vereinigt, jezt bleibt dieses Band zwar noch bei den geheimen Vergehen, löset sich aber bei den öffentlichen. Was Schuld ist, wird den Ohren des Priesters anvertraut, der sich um das öffentliche nicht mehr bekümmert; was in den Augen der Gemeinde strafwürdig ist, behandelt der kirchliche Richter, der mit dem Busspriester in keiner Berührung stehet. Die öffentliche Bussanstalt verliert somit den Charakter eines Sakramentes, und artet in eine kirchliche Strafanstalt aus, die sich dann auch *nach den Sitten* und Begriffen der rohen Völker richtet..... *Auch dürfen wir uns nicht wundern, wenn die öffentliche Busse als Strafanstalt jezt den Zwangsmitteln der weltlichen Macht unterliegt. Früher musste der Gefallene, weinend um die Gnade der öffentlichen Busse anhalten; jezt wird er, wenn er sich nicht freiwillig einstellt, zur Busstrafe gezwungen*“ i. m. V. k. III. r. 3. 4. l. — A nyilvános egyházi vezeklés e korszakban, csak a nyilvános nagy bűnökért történt, hozott ítélet folytán. E végből köteles volt a püspök, Nagy-Károly és Ájtatos-Lajos király rendeletei szerint, mint az állam és a vele egyesült egyház küldöttje, évenként egyházmegyéjét beutazni s a nagyobb vétségek felett ítéletet tartani. A bíróság a püspökön, királyi végrehajtó hatalmat képviselő főurakon kívül, kik egyébként csak végrehajtók valának — még hét esküdt tagból állott, kik az illető községből választattak. Mielőtt a püspök valamely plébániába jött, megérkezett oda a főesperes, s a kisebb vétségek felett, a plébános vagy papok segítségével ítéletet mondott, s az excommuni-

satió fenyegetése mellett, mindnyájukat a püspöki ítélőszék elé hivta. A püspöki szék esküdtjei kötelezték magukat, a Sacramentum Synodale — zsinati eskü — által: a mit tudott, vagy hallott, hogy e plebánia területén Isten akaratja s a keresztény magaviselet ellen történt, azt mind előhozza a törvényszék előtt. — L. az eskümintát Binterim. V. III. 29. — Később a püspöki székek ily alakja megszűnván a főesperesi és alesperesi székek divtak csak. Jellemző, hogy néhány zsinat elrendeli, hogy a püspök, midőn küldetésben utazik, *ötven lónál* többet ne vigyen magával, sem igen sok kutyát meg sólymot; egy napnál tovább ne időzzék a plebánián. — Egyébként a vétségek közt vallási szokások, rítusok, elhagyása, böjt, misc, prédikatio, husvétii gyónás elmulasztása stb igen gyakoriak. Azt is kérdezték, vajjon tagadja-e valaki a püspöknek vagy helyettesének ama jogát, hogy a vétkes parasztokat meztelen testökön vesszőztesse. A szomszéd kényszerült feladni szomszédját, ha valami kihágást vett észre nála. Az ítélőszék a templomban működött, felolvasták a plebániabeliek névsorát, hogy tudják a hiányzókat. Az asztalon vessző, olló, s evangeliumos könyv feküdt. Sokszor a püspök vagy főesperes maga vesszőzte a bűnöst, — a vezeklőknek hajuk is lenyíratott. Ítélet után a nyilvános vezeklés kezdetét vette. Binterim. V. III. 40. skl.

A vezeklési könyvek, — sacramentaria, ordines poenitentiales — melyek e korszakból valók, más rendet szabnak a titkos, mást a nyilvános poenitentiára. A titkos vezeklés imái, szertartásai, főleg a bűn lerovására, s az Isten kiengesztelésére irányozvák; a nyilvános vezeklés szertartásai s imái, úgy látszik, inkább az egyházzali kiengesztelődésre vonatkoznak, habár nincs mindig elkülönítve e két irány. Mert e vezeklésre állami kényszer is használtatott, a bűnbánat igazi szelleme, — mely a szabad önelhatározásban áll, s a külsőleg nem parancsolható szívbeli töredelemben — gyakran hiányzott. Ezt maga a jó orthodox Binterim is elismeri. i. m. 24. l. — Egyébként a legtöbb nagy bűnt, melyeket az egyházi kánónok, évekre terjedő vezekléssel büntettek, a polgári törvény halállal torolt meg. — Az egyház ez időben is csak akkor vette igénybe az állam karhatalmát, midőn az illető bűnös jószántából, az egyházi bíró felszólítására vezeklenni nem akart. El vezeklők, mint Binterim helyesen megjegyzi — p. 133 — „*nyilvános fegyenczekül*“ tekintettek, kik ostoroztattak, lánczokra verettek, bebörtönöztettek, száműzettek, vagy örökre zárdába csukattak. — A vezeklési bíróságok hosszas nehéz penitentiára ítélték a nyilvános bűnösöket, oly vezeklésre, melyet gyakran testi állapotjuk miatt nem hajthattak végre. Ilyenkor megengedettett a commu-

tatio, a csere, oly cselekedetekkel, melyeket végrehajthattak. Kezdetben csak a püspök engedhette meg az ily cserét; de midőn a kilenczedik és tizedik században e cserék a vezeklési könyvekben rendszerezettek, az alrendű papok is, e könyvek tekintélyénél fogva engedélyezték a cserét; később már maguk a vezeklők is tették ezt. A cserének első példája 560-ból való, és pedig Angliában a landaviai zsinaton lőn elhatározva, midőn Morcant királynak, ki adott esküjének daczára nagybátyját meggyilkolta, megengedte, hogy a zárándoklást, böjt, ima és alamizsnálkodás által pótolhassa. A zsinat nyilatkozata szerint az esküszegő kényszerült élte fogytaig zárándokolni. Pénzzel is meg lehete váltani a vezeklést; de egyúttal vezeklésül már az egyházi szék is pénzbírságot rendelt. . . . A magán vezeklésnél, szinte tekintetbe vétettek a régi poenitentialis kánonok, s természetesen a redemptiók, a megváltások és cserék. — A kánoni vezeklési nagy büntetések, a tizenharmadik században szűntek meg, s ennek folytán a váltságok is, a cserék, s a papok igen csekély poenitentiát adtak a bűnbánónak. A bucsú, az indulgentia *egy új neme*, okozta mindezeket.

II. Orbán pápa a clermonti zsinaton, 1095-ben új nemét hozta be a vezeklési váltságnak, a bucsúnak. Tetemes könnyítés volt ez, s egyúttal az egész vezeklésnek elengedése, míg az eddigi gyakorlat csak részben engedte el a vezeklést, illetőleg csak enyhítette, tehát nem volt teljes, hanem részletes bucsú, s eléggé kényelmetlen. II. Orbán teljes elengedését a vezeklésnek ígérte mindazoknak, kik fegyvert fognak Jeruzsálem és a szentföld visszaszerzéseért. Hard. VI. k. 1718. 1. Ez ismét új korszaka volt a bucsú történetének. Ezén pápai bulla alapján támadt a *questorok* intézménye. Dömés és szentferenczi szerzetesek voltak ezek, kik bekalandozták a városokat és falvakat, a bucsút hirdetve tüzeltek a szent harcra. III. Incze 1213-ban azoknak is teljes bucsút engedett, kik másokat felszereltek a harcra, vagy a szentföld javára áldoztak; annak is, aki más pénzen ment, teljes bucsút adott. — Hardouin VII. 3.

A kereszteseknek adott bucsú, illetőleg felszabadítás a bűnért járó elégtételről, még igen sok fáradságukba, vagy legalább nagyobb áldozatukba került az illető bűnbánóknak; de olcsóbban is, könnyebben is lehete bucsúhoz jutni. A tizenegyedik és tizenkettedik században majd minden templomban és kápolnában mise, prédikáció hallgatás, vagy egyszerű látogatással, kevés imával, tömérdek elengedést, bucsút nyerhettek a hivek. A kolduló szerzetek, — dömések és szentferencziek — szaporodtával, a könnyű bucsúk is szaporodtak, olvasó, kép, kereszt, oltár, klostrom, kegyhelyek, ájtatos társulatok, megannyi

saját, igen könnyen megnyerhető bucsú által lettek kitüntetve. — Assisi szent Ferenczről olvasom, hogy III. Honorius pápától (1216—27) *kérte megerősítését azon teljes és örökké tartó bucsúnak, melyet magától az ur Jézus Krisztustól nyert vala.* „Sokat kívánsz, — válaszolt neki a pápa, nem szokása a római kuriának, ily bucsúkat engedélyezni.“ — Ekkor ugyanis a bucsúk habár teljeseek is — t. i. minden vezeklés elengedése — csak bizonyos ideig voltak érvényesek, s az örök bucsúk még ismeretlenek. *Analecta de Sancto Francisco*, tom. II. Octobr. Bollandianorum p. 899. idézve Binterimnél. V. III. 470. lapon. — Nagy vonzó erővel bírtak a halottak számára adott bucsúk. 1031-ben, Jordanus püspök, a limogesi zsinaton, védte a pápáknak e jogát a kétkedők ellen. A középkori theologusok azt taníták, mit *Tetzel Luther* ellenében vitatott — Antith. 64. Thesis 35. — hogy az élőknek, ki a halott számára bucsút, büntetés elengedést nyer, nem kell lennie az isteni malaszt állapotában. Így tanítottak a jezsuiták is: Soto, Suarez, Eskobar. 1310-ben a mainzi zsinaton, Péter püspök mindazon híveknek, kik plebánia templomukban vannak eltemetve, negyvennapig bucsút enged „Isten irgalmából, sz. Péter és sz. Pál apostolok és szent Mártonnak, a mainzi egyház védszentjének érdemeiből.“

Ezen theoria alapján állanak a kiváltságolt oltárok is. Rómában, a Scala Santa kápolnában, van egy ily oltár, mely a falon függő okmány szerint azon előnnyel bír, hogy minden elmondott mise egy lelket kiszabadít a purgatoriumból. Én három hónapig voltam Rómában a zsinat alatt, s azután is egy ízben, de ritkán láttam ott miséző papot, pedig ha igaz, mit a pápai irat állít, akkor azon oltáron egyik mise a másikat érje

A bucsú könnyűsége és sokasága, már 1215-ben a lateráni egyetemes zsinatot ily panaszra fakasztja: „Per indiscretas et superfluas indulgentias, quas quidem Ecclesiarum Praelati facere non verentur, et claves Ecclesiae contemnuntur et poenitentialis satisfactio enervatur.“ ... Hardouin VII. p. 65. Panaszkodik 1246-ban a biteri zsinat is.

A híres VIII. *Bonifác* pápa a teljes bucsúnak azon nemét hozta be, mely jubileumnak neveztetik. 1299-ben, az új század fordulóján, a pápa minden töredelmes gyónónak teljes büntetés elengedést ígért, ha — a Rómában lakó harminczszor, az idegen tizenötször meglátogatja szt. Péter és szt. Pál bazilikáit.

Százezrenként zarándokoltak ekkor a hívők Rómába.

VI-ik *Kelemen*, 1350-ben, a jubileumot minden ötvenedik évre határozta. Ez időben a fekete halál — pestis — uralkodott s majd-

nem három millió ember jött Rómába. A pápa azzal indokolta e tettét, hogy a bucsú kincs tömérdek s azért nem kell elzárni az emberek elől. Kiterjeszté a teljes bucsút azokra is, kik Rómába zárandokolva, utközben meghalnak. *VI-ik Orbán* (1378—1389) Jézus Krisztus harminczhárom évének emlékére, a jubileumot minden harminczharmadik évben adadni rendelte. *IX-ik Bonifác* elrendelte, hogy otthon is megnyerhető a teljes bucsú az által, hogy a római zárandoklat költségei az apostoli bucsút hirdetőknak átadatnak. *II-ik Pál* (1464—71) a jubileumot minden huszonöt évben adta már, de tervét csak *IV-ik Sixtus* (1471—84) érvényesítheté 1475-ben. Hogy annál inkább buzdítson annak elnyerésére, azon évre minden egyéb bucsút felfüggesztett, szigorún megtiltván országszerte a quaestoroknak más egyéb bucsúk hirdetését; különben is igen bőven osztogató a bucsúkat, midőn azomban látta, hogy a mi sok az megárt, visszavonta mind. *Gröne* 69. l. — A különféle országok zsinatai; — 1300-ban a *kölni*, — 1312-ben a *vienni* egyetemes, — 1344-ben a *namuri*, — 1423-ban a *kölni*; — 1429-ben a *tortosai*, — 1466-ban a *yorki*, — 1485-ben a *sensi*, — 1494-ben a *nyitrai* stb. zsinatok erélyesen tiltakoztak a bucsú-engedélyek sokasága és a quaestorok visszaélései ellen. A híres reformáló *constanzi* egyetemes zsinat (1414—18) a bucsú-engedélyt illetőleg figyelmeztette a pápát, hogy a kellő határt tul ne lépje: „Cavebit Dominus noster papa infuturum nimiam indulgentiarum effusionem, ne vilescant, et in praeteritum concessas ab obitu Gregorii XI, ad instar alterius indulgentiae revocat et annullat.“ — C. X. Tehát a multa nézve is több bucsú engedélyt kellett volna visszavonni. 1500-ban a német választó-fejedelmek is megsokallták a dolgot s tiltakoztak a bucsú ellen; 1510-ben azt határozták, hogy a bucsúk eladásaért begyűlt pénz Németországban maradjon. — Hogy a Lutherféle reformationnak közvetlen oka a bucsúk voltak, az köztudomásu dolog. 1517-ben megjelent Herzogenbuschban „*Taxae Cancellariae Romanae*“, melyből a következő bucsúengedélyi tariffát ide átirom: *Sodomia*: tizenkét arany; — *templomrablás*: kilencz arany; *agyonyítás* hét arany; — *boszorkányság*: hat arany; — *szülő- és testvér-gyilkosság*: négy arany. Ennyit kelle fizetnie annak a pápai quaestorok, bucsúhirdetők pénztárába, aki e bűnök valamelyikét elkövette, s az érte járó vezekléstől szabadulni akart.

De a bucsúk maiglan is fenmaradtak; s a régi kánoni szabványok szerint évekre, hónapokra, napokra osztatnak, s részint teljesek, ha minden büntetés elengedtetik; részint nem teljesek, ha csak részben történik az elengedés. A *trienti* zsinat, mely a bucsú-hirdetők,

a quaestorok százados intézményét, mint demoralisált institutiót eltörölte, — azt határozta, hogy a bucsú üdvös a hiveknek. A bucsú mai hasznáról l. *Maurell* jezsuitának művét : *Die Ablässe, ihr Wesen, und ihr Gebrauch. Nach der XIII. französischen Ausgabe. Paderborn. 1866.* — Végül ismertetek röviden egy idevágó praktikus munkát : „*Gnaden und Ablässe des fünffachen Skapuliers* — vállkendő — Münster 1872. Mit Erlaubniss Geistlicher Obrigkeit von einem Ordenspriester. Elmondja szerző, hogy ötféle vállkendő van : 1-ör : a *fehér*, a szentháromságról; — 2-or : a *barna*, karmelhegyi Szűzmáriáról; — 3-or : *kék*, a szeplőtlen fogantatásról; — 4-er : *veres*, Jézus és Mária szívérl; — 5-ör : *fekete*, a hétfájdalmu szűzről. — Egyenként vagy együttesen, összevarva, viselhetők s hatásuk e szerint működik. Aki mind az ötöt viseli, következő bucsúkat nyer. A felvétel napján : öt teljes bucsút : A hét két napján egy teljes bucsút; bizonyos napokon, két, három teljes bucsút; halálos ágyán négy generalis absolutiót és öt teljes bucsút; holta után minden gyászmisére legalább egy teljes bucsút. — A barna skapuláré viselőinek azt ígérte a szent szűz, hogy akik benne meghalnak, nem kárhoznak el. És XXII-ik János pápának kinyilatkoztatta, ugyancsak a szent szűz, hogy az ily skapuláré viselője, holta utáni első szombatn kiszabadul a purgatoriumból. Egyébként használ e skapuláré : golyó, gyilok, láncz, fogság ellen. Szerző azt is írja : „Man sagt sogar, dass viele von diesen Wundern sich ereignen, wenn man das Skapulier Andersgläubigen auflegte; Beängstigten, Verwundeten, Besessenen etc, oder wenn man es in andern Nothfällen anwandte, z. B. es mit lebhaftem Vertrauen in die Flammen warf, um eine Feuersbrunst zu löschen, oder in die Luft, in das Meer, um einen Sturm zu stillen.“...

Ime, a bucsú „*kegyseré*“-nek rövid története!...

A bucsúra vonatkozólag kérдем :

Hol biztosított bennünket az Uristen, ama híres „*mennyei kincstár*“ létéről? ... Micsoda jogelv szerint lehet betudni valakinek oly érdemeket, melyeket más ember szerzett? ... Micsoda garantiája van a püspököknek, s most már a pápának, hogy e kincstár kezelését Isten reá bízta, s az általa megállapított tarifát helyben hagyta, legyen az évekre, hónapokra, napokra terjedő vezeklésben megállapítva, mint egykor; vagy commutációban : bűjtben, ostromzásban, térdhajtogatásban, imában, zárándoklásban; vagy a tulajdonképeni bucsú-alakban, mely könnyű feltételek mellett, maiglan, a régi évek stb. szerint vagy részben, vagy egészben, teljesen elengedi a büntetést élőknek, halottaknak? ...

Méltó-e a felséges Istenhez, hogy oly gyermekes módon, —

minő p. o. egy darabka kelmének — a skapulárénak viselése, — közvetítse az ő büntetés elengedő kegyelmét? . . .

Nem tanította-e Jézus a közvetlenséget Isten és ember közt, midőn a „*Miatyánk*“ imát ajánlja : „*Atyánk a menyekben, bocsásd meg a mi bűneinket, valamint mi is megbocsájtunk azoknak, kik ellenünk vétettek*“ . . . Ugyan mi szüksége van Istennek embernek, azon iszonyú költségű és működésében oly sokszor valóban gyermekes gépezetre, melyet a római kuria a poenitentia- és bucsú-ügyben felállított és fentart? A morál nem kívánja ezt. . .

Maguk az ultramontanok mosolyognak, például a zsidóknak Istentől rendelt khóser és nem khóser, étlapi megkülömböztetése felett. — Az infallibilista *Rohling*, midőn megírta ama néhány lapot : *Der Talmudjude. Zur Beherzigung für Juden und Christen aller Stände.* Münster 1871; — vagy „*Sebastian Brunner*“ — midőn lefordítá Rupertnek könyvét „*L'eglise et la Synagogue.*“ Die Kirche und die Synagoge, Schaffhausen 1864 — miért nem tekintettek körül saját táborukban „*Zur Beherzigung*“? . . . Mennyi analogiára akadtak volna! . . . De ők gúnyolják reb Hillelt és a zsidó orthodoxiát ugyanazért, mit ők, saját táborukban isteninek tartanak! Pedig a zsidóság reformját nálunk is a zsidóságon belül, egy igen nagy párt sürgeti. L. Inhalt des Talmud und seine Autorität stb. von Jakob Kitseer junior. Pest, 1861. második kiadás — és Die jüdischen Wirren in Ungarn. Pest 1870. — *Lőw Lipót* s mások iratait.

Az istenneli közvetlenséget, a fiúsági viszonyt, melyet Jézus annyiszor hangsúlyozott, — megszakítják ily anyagi közvetítések, vállkendő, olvasó stb. Ha, miként Jézus annyiszor mondá „Isten országa a ti szíveitekben van“, — ha megdorgálta a külsőségekbe kapaszkodó farizeusokat, s általán a zsidókat; vajjon minek etablirozni az egyházban ily dolgokat? . . . Magában az egyházban, százados volt a panasz a bucsúkkal visszaélés miatt, a pápákat is figyelmeztették saját ily visszaéléseikre. A tárgynak természetében rejlik már, hogy visszaélés nélkül nem létezhetik, mert maga, lényegében visszaélés. Panaszkodtak az egyházon belül, századokon át, hogy a bucsúrendszer előli a bűnbánat valódi szellemét, s könnyíti a vétkezést! . . . A bucsúkkal politikai célok is voltak egybekötve, régente és ujabban is. IX. *Pius* e napokban hirdet jubileumot, teljes büntetés elengedést, s mily feltét alatt? . . . Egynehányszor templomba kell menni, ott imádkozni az anyaszentegyház diadaláért, a pápa világi hatalmának visszaszerzéseért; — alamizsnát is kell adni, péterfillért; — gyónni és áldozni, — habár ezen utóbbi két cselekedet nem minden bucsúnál feltétel — s megvan a teljes bucsú.

Én azt vélem, hogy méltóbb lenne azt tanítani, amit a mi atyánkban imádkozunk, s utalni az Istenneli közvetlenségre, a benső erkölcsi megújulásra; az erkölcsi önállóságra, melyet az ily külsőségekhez tapadás elől . . .

A theologusok nagy súlyt fektetnek arra, hogy az ily külsőségek előmozdíják az emberben a biztosságot az iránt, hogy Isten, nemcsak a bűnt engedte el, a papi feloldozás külső ítélet hozásával, hanem a bűnért járó ideiglenes büntetést is akár részben, akár egészben a szinte külső jelvényű bucsú megnyerése által. Valamint a szentség, külső látható jelét adja az isteni láthatatlan malasztoknak, ugy a bucsú is.

Ámde ez is csak látszólagos érv, mert másrészt ugyanazon theologusok azt is tanítják, hogy teljes biztosságban mégse lehetünk sem a papi feloldozás után az Istennél nyert feloldozás iránt; sem a bucsú feltételeinek végrehajtása után, a büntetés elengedése iránt. A biztosságot tehát e külsőségek nem mozdítják elő, hanem igenis nagyobb biztosságot ad benső öntudata annak, hogy a bűnt megbántuk, lehetőleg jóvá tettük, s Istent kértük, hogy tehát, megújult erkölcsi állapotunkban bocsássa meg az elkövetett bűnt. Ily megújuláshoz nem kell semmi külsőség, azt előteremti az Isten iránti szívbéli, fiúi hódolat. Ez feleslegessé tesz minden külsőséget . . . Jézus vallási moráljának alapja az Isten, mint atya; és az emberek, mint istenfiai, tehát testvérek iránti szeretet.

Valóban a legszebben indokolt, legtisztább vallási morál! Isten, a mi szerető atyánk, mindenkit üdvözíteni akar, mindenkit segít. Az egyházak azon tana, melyből az iszonyú praedestinatio származik, hogy Isten némelyeket jobban kedvel, mint másokat, amazoknak több kegyelmet osztogat, s így üdvözségüket biztosítja, a másokét csak lehetővé teszi, — ezen tan: szelidebb alakjában is ellenkezik az Isten atyai szeretetével. — Az embernél is, e szeretetből, kell a bűn feletti bánatnak fakadnia. S ehhez nem kell külső eszköz! . . .

A római egyház hivatalos tanítása szerint a szentségek, nem csak jelzik az isteni malasztot, hanem tartalmazzák és közlik is. „*Continent*” és „*conferunt*”, mondják a theologusok igen materialis kifejezéssel. Ezzel az egykor tisztán symbolicus eszközöket, mystikus homályba emelték. Mikép tartalmazná Isten kegyelmét, malasztját p. o. a keresztségnél a víz és az ige; vagy az utolsó kenetnél és bérmlásnál az olaj; a kézfeltét az egyházi rendnél stb.? . . .

Lehet-e itt, jozan értelme ezen kifejezésnek: „*tartalmazzák*”? Valami anyag, folyadék, vagy physikai erő-e, az isteni malaszt? . . .

Az egyetlen oltáriszentségnél van értelme e tartalmazásnak, miután ott magának Jézusnak jelenlétét hiszik

Ha a hierarchiának nevelészeti modorát tekintjük, melylyel a népeket a valláserkölcsei életre vezérelte, abban két, de egymástól lényegesen különböző korszakot látunk. Az első az őskeresztény korszak, midőn a szeretet működött, buzdított erényre s a hit kényszert nem ismert.

Ekkor az egyház még nem volt uralkodó. Csak Nagy-Constantin idejében lett azzá. Közvetlen az egyház ezen világi hatalmi állására bekövetkezett, a fentebb említett barbar középkor. Mig a régi miveltség tartott, az hasznára volt az egyház moráljának is. Egyéb-ként hatalmi állásának legelső napjaiban, az egyház, mintha érezte volna, hogy „*kegyszerei*“ nem elégségesek a vallásos, erényes életre, igénybe vette az állam policiáját s ezzel hathatósan pótolta, habár persze csak külső terrorizmussal, a „*kegyszerek*“ hiányos működését. De egyuttal kezdetét vette már korán, a morálban a felekezetesség, s pedig a felebaráti szeretet nagy kárára. Igen érdekes rajz, az első nyolcz század moráltörténetére nézve *Lecky* műve : *Sittengeschichte Europas von Augustus bis auf Karl den Grossen*. Nach der zweiten verbesserten Auflage stb. übersetzt von dr. H. Jolovicz. Leipzig und Heidelberg 1871. két kötetben.

A keresztény egyház uralmi korszakában, a külső hit- és erkölcskényszer, egyik főjellemvonás. Az ősegyház hiveit önkénytes hit és szeretet lelkesíté erényes életre; az uralmi korszakban a külső, az állam közvetítése által fentartott egyházi terrorismus pótolta a megfogytakozott lelkesedést, az önkénytes hitet és morált. Jelélül annak, hogy az egyház működése csak úgy volt hatályos, ha az állam vette kezébe az erkölcsi missiót, ha ő ügyelt a morál és a vallásosság törvényeinek végrehajtására. E korszak története tanusítja, mit fentebb a vezeklésnél is láttunk, hogy nem a szellemi, hanem az anyagi, az állami erő volt a hathatós tényező. A közmorál őre ekkor az állam volt, s a vallás is rá szorult.

A hitről azt tanítja az egyházi dogma, hogy az isteni malasztnak műve az emberben, az Istennek ingyen ajándoka; hogy isteni malaszt nélkül pusztán emberi erővel lehetetlen elhinni mind azt, mit az egyház tanít. Ez a donum fidei.

Valamint az erényes cselekvés nem lehetséges az isteni malaszt közreműködése nélkül, úgy a hit sem létesülhet az emberben nélküle. — Okvetlen szükségeltetvén az isteni malaszt arra, hogy az ész a hit iránt meghódoljon. — A történelem az apostolok idejétől fogva azt bizonyítja, hogy hitviták mindig voltak az egyházban. — Jézus

kilétéről mindjárt az első három században éles viták folytak a keresztények közt, s azokat orthodoxokra és eretnekekre osztották. Mivel azonban mindkét párt önmagát orthodoxnak tartotta, az ellenfélt pedig eretneknek; az isteni malaszt közbejöttével alakult hitet, a donum fidei-t, mindegyik kizárólagosan magának tulajdonítá. A másik felet az ördög inspirálta. De ekép mindegyik fél orthodox is volt,— t. i. saját maga meggyőződésében, és eretnek is — a másik fél nézetében. A mi a hitet illetőleg történt, ugyanaz történt az erényes cselekedetek kérdésében is.

Az első egyetemes zsinaton Niceában, — 325-ben —, hol Jézus istensége dogmává emeltetett, az ellenzék, az arianismus legyőzetett. Rögtön felemelkedett az állam, s az egyházi dogmának állami karhatalommal szerzett érvényt, ámbár változó szerencsével, mert később az arianus császárok az orthodoxiát üldözték. Ezzel inaugurálva lón az államegyházi hitkényszer rendszere, mely teljes iszonyatosságában az inquisitio, a hitnyomozás intézményében nyilvánkozott. I. *Buchmannak* közvetlen forrásokból meritett, igen jeles könyvét: *Die unfreie und die freie Kirche, in ihren Beziehungen zur Sklaverei, zur Glaubens- und Gewissenstyrannei, und zum Daemonismus*. Breslau 1873. Az inquisitio habár főleg a hit tisztaságára ügyelt, a morált se téveszté szem elől.

A modern ultramontanismus az inquisitiot, az állam rovására írja. Ez halátlanság és történelmi hazugság is egyuttal. Halátlanság, mert a hierarchia isteni parancsul hirdette, hogy az állam köteles végrehajtani az egyház rendeleteit, örködni karhatalommal, hogy a hívők teljesítsék az egyház minden parancsolatát; és az állam ezt megtette.

VIII-ik Bonifác-nak híres bullája „*Unam Sanctam*“ világosan bizonyítja azt, nemkülömben *IV. Pál* pápának „*Cum ex Apostolatus officio*“ bullája is, hogy egyebeket ne említsek; de már korábban a *laterani*,—*XI-ik egyetemes* — zsinat 1179-ben határozott így. Idézem a *IV-ik lateráni* — *XII-ik egyetemes* — zsinatnak — 1215-ből — határozatát, mert igen szabatos e tekintetben, s a fentemlített pápák is ennek nyomain jártak. „*Moneantur autem et inducantur, etsi necesse fuerit per censuram ecclesiasticam compellantur saeculares potestates, quibuscunque fungantur officiis, ut sicut reputari cupiunt et haberi fideles, ita pro defensione fidei, praestent publice juramentum, quod de terris suae jurisdictioni subjectis universos haereticos ab ecclesia denotatos bona fide, pro viribus exterminare studebunt, ita quod a modo, quandocunque quis fuerit in potestatem sive spiritualem, sive temporalem assumptus, hoc teneatur capitulum juramento*

firmare. Si vero Dominus temporalis requisitus et monitus ab Ecclesia, terram suam purgare neglexerit ab hac haeretica foeditate, per metropolitanum, et coeteros provinciales episcopos excommunicationis vinculo innodetur. Etsi satisfacere contempserit intra annum, significetur hoc summo Pontifici, ut ex tunc ipse vasallos ab eius fidelitate denunciaret absolutos *et terram exponat catholicis occupandam*, qui eam exterminatis haereticis sine ulla contradictione possideant, et in fidei puritate conservent. Hard. VII. És X. *Leo pápa* 1520. jun. 16. „Germanos constat, haeresum acerrimos oppugnatores semper fuisse, cujus rei testes sunt laudabiles illae constitutiones Germanorum imperatorum, *pro libertate Ecclesiae* (ha a más hittűeket az állam által a hierarchia teljes erővel üldöztethette, azt egyházi szabadságnak nevezte) proque expellendis, exterminandisque ex omni Germania haereticis sub gravissimis poenis, etiam amissionis terrarum, et dominiorum contra receptatores, vel non expellentes olim editae *et a nostris praedecessoribus confirmatae*, quae si hodie servarentur, et nos et ipsi utique hac molestia careremus. L. *Exurge Domine bulla.* — Kár tehát az államot rágalmazni. Egyébként nem szabad elhallgatnom, hogy Schneeman Gerhard jezsuita őszintén bevallja e tant. Die kirchliche Gewalt und ihre Träger. A Maria-laachi füzetek. VII. Freiburg u. Br. 1867. 23. l.

Már VII. Gergely pápa úgy magyarázta a pápáknak Istentől adott hatalmát, hogy nem csupán megsemmisíthetik, érvényteleneknek deklarálhatják az állam által hozott törvényeket, ha azok a pápa ítélete szerint ellenkezésbe jönnek a lelki üdvösség postulatumáival; hanem magukat a fejedelmeket, ezen oknál fogva, megis foszthatják trónjaiktól, s a hűveket az adott hűségi eskü alól fel is menthetik.

S ez a pápák államfeletti hatalmának legfőbb actusa.

Csak két példát idézünk annak beigazolására, hogy a pápák ez utóbbi hatalmat is az Istentől, s nem az akkori közjogból származtatták :

A harmadik római zsinaton VII. Gergely pápa (1076-ban) Henrik császárt excommunicálta, alattvalóit a hűségi eskü alól felmentette, s őt a császári méltóságtól megfosztotta, Istentől nyert hatalmánál fogva.

Szent Péter apostolhoz intézett, apostrophe által a pápa így szól a zsinaton :

„Et ideo ex tua (t. i. Péter) gratia non ex meis operibus credo, quod tibi placuit et placet, ut populus Christianus tibi specialiter commissus mihi obediat, specialiter pro vice tua mihi, tua gratia est potestas a Deo data ligandi atque solvendi in coelo et in terra. Hac

itaque fiducia fretus, pro ecclesiae tuae honore et defensione, ex parte omnipotentis Dei Patris et Filii et Spiritus S. per tuam potestatem et auctoritatem Henrico regi filio Henrici imperatoris, qui contra tuam ecclesiam inaudita superbia insurrexit, totius regni Teutonicorum et Italiae gubernacula contradico: et omnes Cristianos a vinculo juramenti, quod sibi fecere vel facient, absolvo; et ut nullus ei sicut regi serviat interdico.“ Hard. act. Conc. Parisiis 1714. tom. VI. p. 1566.

A hetedik római zsinaton pedig 1080-ban, — ugyanarról: — omnem potestatem et dignitatem illi regiam tollo — az alattvalókat a hűségi eskü alól feloldja, (i. h. 1591. l.)

Es IV. Incze pápa az első lyoni zsinaton 1245-ben hasonló eljárást követett Frigyes császár ellen; és szintén Istentől nyert hatalmára hivatkozik:

„Cum fratribus nostris et Sacro Concilio deliberatione praehabita diligenti, cum Jesu Christi vices licet immeriti teneamus in terris, nobisque in beati Petri apostoli persona sit dictum: Quodcumque ligaveris super terram etc. memoratum principem qui se imperio et regnis omnique honore ac dignitate reddidit tam indignum; quippe propter suas iniquitates a Deo ne regnet vel imperet est abjectus, suis ligatum peccatis et abjectum, omnique honore et dignitate privatum a Domino ostendimus, denunciamus, ac nihilominus sententiando privamus, omnesqui ei juramento fidelitatis tenentur adstricti, a juramento hujusmodi perpetuo absolventes auctoritate apostolica firmiter inhibendo, ne quisquam de cetero sibi tamquam imperatori vel regi pareat vel intendat“ Hard. Act. conc. tom. VII. pag. 385.

Eltételezve azon kérdéstől: érdemelték-e ezen fejedelmek ezen büntetést vagy nem, javára szolgált-e az országoknak a pápa eljárása; a fősúlyt arra fektetjük, hogy a pápák a fejedelmek letevésére vonatkozó jogukat az Istentől származtatták, és nem azon idők közjogából.

XVI-ik Gergely „Mirari vos“ ismert bullájában a lelkiismeret-szabadságot „*őrültség*“-nek — deliramentum — nevezi. És közvetlen utódja *IX-ik Pius*, a Syllabusban — *XV-ik tétel* — azt állítja, hogy az embernek nem áll jogában azon vallást követni, melyet eszének józan belátása által vezéreltetve legjobbnak itél, hanem köteles elfogadni a kath. vallást azon értelemben, mint azt a pápa magyarázza. Ugyan ő kárhoztatja a vallások, illetőleg felekezetek politikai egyenjogúságát is; a Syllabus *LXXVII., LXXVIII., LXXIX.* tételeiben.

Azért kárhoztatta az osztrák állami alaptörvényeket, felpana-

szolván 1868-diki junius 22-dikén kelt allocutiójában, hogy az 1867. decz. 21-diki törvény által: „A teljes véleményszabadság, a sajtósabadság, a teljes vallás- és lelkiismeretszabadság, a tudomány szabadsága megadatik; továbbá minden állampolgárnak azon joga, hogy nevelő- és tanintézeteket alapíthasson, s minden vallástársulat egyenjogusíttatik és az állam által elismertetik.“ . . . Mindezen törvények, IX. Pius szerint semmiesek, s daczára, hogy az országgyűlés megszavazta, a császár szentesítette: azok mégis nélkülöznek minden kötelező erőt, s jövőre is nélkülözni fognak. Sőt e törvények alkotói, végrehajtói, egyházi büntetés alá esnek. — Így tehát a pápa azt mondja, hogy e törvények az állam polgárait nem kötelezik, sőt azokat teljesíteni nem szabad.

IX-ik Pius avatta a szentek közé, a legvérengzőbb inquisitorok egyikét, *marburgi Konrádnak* méltó vetélytársát *Arbues Pétert* . . . (szül. 1441.); ezt is, Spanyolföldön, kegyetlensége miatt meggyilkolták, mint Konrád mestert Némethonban. L. Péter Arbues und die spanische Inquisition. Von Dr. Eberhard Zirngiebl. München 1872. — A spanyol inquisitiót jelesen az államnak tulajdonítják ultramontánjaink, mily joggal: l. Louis de Leon und die spanische Inquisition von Dr. F. H. Reusch, Prof. d. kath. Theol. an der Universität zu Bonn. 1873. És következő új kiadását egy régiebb könyvnek: *L'atto publico di fede solennemente celebrato nella città di Palermo a 6. Aprile 1724. dal Tribunale del Santo Ufficio di Sicilia. stb. descritta dal D. D. Antonino Mongitore, Canonico della Cattedrale Metropolitana Chiesa della Stessa Città, Consultore e Qualificatore di detto S. Ufficio. Palermo 1724. Ujra kinyomatott Bologna 1868.* Az ultramontán apologia az inquisitíóval is úgy járt, mint a boszorkánypörökkel. A kínvallatás gyötrelmeit, s az inquisitorok vallatási fogásait, a demoralisáló hatást, Buchmann idézett könyve közvetlen források után ecseteli.

Olvassuk csak a régiebb könyveket, melyek akkor irattak, midőn még nem állott érdekében a hierarchiának a multat eltagadni, s azokban orthodox írók, inquisitorok tollából megismerhetjük, mi volt az inquisitio és mily szent, isteni adománynak tartották azt a pápák; — olvassuk ezeknek idevágó rendeleteit, bulláit, s el fogunk csodálkozni, hogy lehet csak egy század mulva is port hinteni a jó hiszemű kath. olvasók szemébe. Magam is egy időben hitelt adtam az ily apologetáknak mint *Hettinger*, de midőn az eredeti forrásokra tértem vissza, akkor azt kérdeztem magamtól: szándékos csalók-e ezen apologeták, vagy ámitott ámitók? . . . Előhozakodnak egy-egy pápai bullával, mely az inquisitoroknak égbekiáltó aberratioit kor-

holja, s mérsékletre int — s azt hirdetik róla: ime a pápák ellenségei az inquisitiónak! . . . Pedig éppen az ő saját alkotmányuk volt, s csakugyan mint X-ik Leo idézett szavaiból, és IX. Pius kanonizáltjának személyéből ítélhetjük, nem a pápák okai annak, hogy a máglyák szent tüze elhamvadt, s kínvallatást nem alkalmaznak többé hit dolgában. A józan ész elvégre meghozta a lelkiismeret-szabadságot, s ez, a pápák átkozódásainak daczára, eloltá a máglyákat, szétrobbantá az inquisitiót. A pápáknak azon bűnök van e mellett, hogy tőlük kitelhetőleg akadályozták és akadályozzák most is, a lelkiismeretszabadság diadalát.

A kínvallatás is, mely misével kezdetett, az inquisitio rabjain; nem a hierarchia részéről lőn megtámadva. A szent férfiak vallásos buzgalma nem ütközött meg a kínvallatás, a tortura, embertelenségein. A szabadon gondolkozók szüntették azt meg, nem az anyaszentegyház, mely még a kínvallatás megszüntét is megsíratta. I. X. Leo fent idézett szavait. Egyáltalán tapasztalati tény, hogy a felekezeti vakbuzgóság, Isten nagyobb dicsőségére megfélemedezik minden humanismusról, minden irgalomról; mintha Jézus nem is hirdette volna ama gyönyörű példázatot az irgalmas szamaritánról. Így rombolja le a felekezetiség, Jézus törvényét a felebaráti szeretetről. A hierarchia eltiltja hiveit az eretnek főnökök oly könyveinek olvasásától is, melyekben semmi vallásellenes sincs, mert legtávolabbról sem vonatkoznak ilyes mire; eltiltja, csupán „*ex odio auctoris*“ a szerző iránti gyűlöletből. . . . Az egyházi imában nagypénteken a kath. pap így szól: Oremus et pro perfidis judaeis — imádkozzunk a hitszegő zsidókért. Ez nem moral, hanem demoralisatio! . . .

A felebaráti szeretetnek, a köztestvériségnek egyik flagrans tagadása a *rabszolgaság*. Fenszóval hirdeti az ultramontanizmus e tekintetben is, az „*egyház*“ áldását. — Nagy tévedés. Midőn a hierarchia uralmába keríté a világot, a rabszolgaságot is pártfogolta, daczára Jézus tanításának, — s éppen a szabadon gondolkozóknak érdeme, a rabszolgaság teljes megtörése. *Buchmann* i. m. 1—92. l. tüzetesen megvitatja e tárgyat. Az apologeták itt is úgy járnak el, mint a boszorkánypöröknél és inquisitiónál teszik.

Ezen felekezeti gyűlölködés a felebarát ellen, ezerféleképp nyilatkozik s vele jár a felekezeti buzgósággal, ha ezen buzgóság egyházi s nem a józan ész alapján áll. Az ultramontán irodalom és napi sajtó; a pápai és püspöki encyklikák, megannyi példa erre. A buzgók, az Isten férfiai, megtagadnak ilyenkor mindent az ellenféltől, erényt, tudományt. *Passagliotti*, míg a jezsuiták közt volt, világhírű csodának, óriási tudományu férfiúnak kürtölték, mióta elhagyta őket,

s elhagyta a római egyházat: tudatlan, hiu ember... az ultramontán felfogás szerint... Igy járt *Döllinger* is; most a legeggyűbb káplánka nagyobb tudós.... Aki őket elhagyja: átkozott, erköcs-telen apostata; aki hozzájuk jön, legyen bár a leghitványabb ember, az kitünő convertita!... v. ö. *Nippold* Friedr. Welche Wege führen nach Rom? Geschichtliche Beleuchtung der römischen Illusionen über die Erfolge der Propaganda. Heidelberg 1869.

Jézust tanítványi sokszor félreértették, elfogulva lévén zsidó felekezetiiségükben. Egy izben, mert Samaria lakói nem hallgatták szívesen a mestert, a tanítványok azt tanácsolták neki, parancsolja meg, hogy száljon le tűz az égről s emészsze fel a hitetleneket. Nem tudjátok mily szelleműek vagytok, így dorgálta őket... Ezen felekezeti szűkkeblűséget később se tudták mindnyájan levetkezni... A római kuria inquisitorai azomban annyira mentek később, hogy divatba jött e tétel: „*haereticis fides non est servanda.*“... *Eymericus* Directorium Inquisitionum P. III. q. 119. Comment. 169. — *Simancas*, püspök, De catholicis Institutionibus tit. 46. §. 73. stb. — *Conradi Brunii*, de haereticis libr. III. c. 15. V. ö. *Buchmann*. i. m. 157. 158. l. Ez logikai következménye azon pápai határozatnak, mely az alattvalókat felmenti az eretnekké lett, vagy eretnek pártoló fejedelem iránti hűségtől....

Jézus ugyan máskép tanított, ép az ellenkezőt, de a hierarchia mégis az ő nevében hirdette a ferdítést.... Azért vissza kell térnünk, Jézus eredeti tiszta moráljára e tekintetben is.

Bellarmin bibornok — De Controversiis — írja: „*Haeretici excommunicari jure possunt, ut omnes fatentur, ergo et occidi. Probatur consequentia, quia excommunicatio est major poena, quam mors temporalis.*“... C. 7. p. 1823. Tehát mert szabad az eretnekeket exkommunikálni, szabad meg is ölni, mert az excommunicatio nagyobb büntetés a testi halálnál!....

Alloza János jezsuita: Flores summarum. Köln. 1677-ben szinte azt tanítja, hogy az eretnekek megölethetők, ha nem javulnak meg. p. 473. Ugyan ő az inquisitionál használt kínvallatást „valde necessaria“-nak, igen szükségesnek nevezi, mert az eretnekséget sokszor nehéz beigazolni. p. 466. Ezek voltak azon időben a papság oktatására approbált munkák!... Ezeket, és a régiebb pápai iratokat, méltóztassanak olvasni a Hettinger-féle apologeták!...

Az eretnekek elleni gyűlöletnek, egyházi emlékoszlópa a jó correct irányu *Devoti* Jánosnak műve: Institutionum Canonicarum. tom. IV. Napoli 1852. Az eretnekekről és az inquisitióról szóló cikkekben. *Devoti*, kendőzetlenül állítja elének, a hierarchia iszonyu

szeretetlenségét, a más hitű embertársak iránt. Ha véletlenül, a keresztség nélkül meghalt gyermek, vagy eretnek teteme, a katolikusok közé lőn eltemetve, a kánoni törvény értelmében, ezen tetemet ki kell ásni, s „*profán*“ helyre eltakarítani! Devoti. II. 317. A hierarchia még a halottakat is üldözi! . . . A bollandisták — tom. IV. Maji. — feljegyzik, hogy sz. *Dunstan* kanterbury-i püspök, megjelent az ottani főegyház prépostjának s megprancsolta, hogy vettesék ki a templomból, Harold grófnak kereszteleetlenül meghalt gyermeke, „mert illetlen hogy pogány tetemek temettessenek el oly helyen, hol az isteni titkok naponta végeztetnek.“ . . . Pedig e fiú, *inítiátus* volt, s mint a bollandisták is megjegyzik, a katechumenok, a hittanulók, olajával megkenetett. . . . A ki exkommunikált állapotban meghalt, az a X. és XI-ik században el se temettetett, hanem az égi madarak számára eledelül kivettetett. Azért mondják a régi excomm. formulák: „*sint cadavera eorum in escam volatilibus coeli et bestiis terrae, et non sint qui sepeliant eos.*“ A rheimsi zsinat (900. k.) ezt sepultura asini-nek, számár módra való temetésnek, nevezi. Binterim. VI. k. III. r. 490. A kánonjognak egyik törvénye szerint, — C. 2. in 6-to. de Haer. V. 2. — az, aki eretneket, vagy eretnek pártolót egyházi eltemetetésben részesít, ha ez tudva és akarva történt, exkommunikáltassék s addig fel sem oldozható, miglen „*nyilvánosan s pedig saját kezeivel ki nem ássa, s el nem dobja az ily elkhámozottnak tetemét.*“ ! . . . Az *inquisitio* korában sokszor megtörtént, hogy halottakat kiástak, s tetemeiket elégették, a később kiderült hittévelygésük iszonyú büntetésére. VIII. Bonifác pápa 1298-ban, azt rendelte, hogy ha valamely katolikusnak vélt hagyományozó utódai s örökösei, *negyven évig* birják az örökséget, a nélkül hogy a hagyományozónak igazhitűsége felett kétségeskedtek volna, s *csak a nevezett határidő múltával* derül ki a hagyományozónak, vagy szülőnek is, eretnoksége, az örökösök háborítlan birtokban maradjanak. Egyéb esetekben, a javak a római egyház számára lefoglaltattak. *Buchmann*, die Unfreie und die freie Kirche. 177. l. idézi az eredeti szöveget. A hierarchia, mely azt mondja magáról, hogy: *ecclesia non titit sanguinem*, — még a halottakat is üldözi! . . . Az *átkozódást* (anathema) a hierarchia a zsidóktól tanulta; ott, ha meghalt a kisebb átokkal sújtott, követ tettek sírjára annak jeleül, hogy az agyonkövezést érdemelte. A középkorban, az átkozódás iszonyú szövegét, nem közönséges tentával irták a hierarchák, hanem a Krisztus véérébe, az oltári szentség-borba, mártották a tollat; hasonló cselekedtek, midőn másokkal békére léptek; ez volt a *pax cum sanguine eucharistico*. Mindezekről, s az átkozódás iszonyú formulái-

ról, melyben elátkoztatik a lélek, s a testnek minden tagja, 1. Binterim, i m. VII. k. II. r. 376. s. k. 1.

A vallási babona is, egyházilag hivatalos ápolásban részesült. Csak néhány példát fogok bemutatni a multból és a jelenből is.

Az istenítéletek — ordáliak — szinte azon jelenségek közé tartoznak, melyeket a modern ultramontanizmus szépíteni, s az állam rovására felróni szeretne. Pedig ezek egyházi intézmények voltak, s az állam által, mint egyáltalán minden egyházi intézmény, pártfogoltattak. A jámbor *Binterim*, azt írja felölök: „Als ganz sichere Entscheidungs- oder Entdeckungsmittel wird sie doch kein vernünftigen denkender Mann angeben. Sie gehören dem Zeitalter an, und dies scheint uns die beste Rechtfertigung derselben zu sein.“ i. m. V. III. 58. Csakhogy Binterim is maga alatt vágja a fát, mert közli, s elég bőven, azon egyházi imákat és szertartásokat, melyeknek kisérétében az istenítéletek tartattak; megemlékszik azon zsinatokról, melyek az istenítéleteket jóváhagyták, ajánlották, sőt igen helyesen az ó-szövetségi istenítéletekből származtatja. Ugyanis Mózes IV-ik könyvének V-ik fejezetében 11. sk. verseiben olvassuk: „És szóla Jahve Mósehez mondván: beszélj Jiszrael fiaihoz s mondd nekik: Ha valakinek neje megtéved és hűtlenséget követ el ellene,“ — s titokban marad a dolog, de a férj gyanakodni kezd, „akkor vezesse a férfi nejét a paphoz, s vigyen áldozatul érette egy tized éfa árpalisztet, de ne öntsön rá olajat, sem tömjént ne vessen reá, mert a féltékenységs liszt áldozata“ — — — „a pap vezesse elő a nőt és állítsa Jahve elé, azután vegyen a pap szentelt vizelt cserép edényben, s a porból is, mely a szent hajlék talaján van, vegyen a pap és vesse a vízbe s állítsa a pap a nőt Jahve színe elé, s fedje le fejét a nőnek és tegye tenyereire az emlékeztetés lisztáldozatát, a féltékenységs lisztáldozata az; a pap kezében pedig legyen a keserű víz, az átokhozó. És esküdtesse meg őt a pap, mondván a nőnek: Ha senki veled nem hált, s te megfertőztetés által hűtlen nem lettél férjedhez; akkor szabadulj meg ezen keserű, átokhozó víztől. — Ha pedig hűtlenné lettél férjed iránt s megfertőztetted magadat, s férjeden kívül más férfival közöszlél.“ — — — „Tegyen téged Jahve átok-esküvé néped között! *adja Jahve, hogy ágyékkod aszszék s hasad feldagadjon, s az átokhozó víz hasson béledbe, a has feldagadására, s az ágyék aszalására*; és a nő mondja: ámen, ámen. És írja le a pap, az átkokat a lapra és mossa le azután a keserű vízbe, s a nővel itassa meg a keserű, átokhozó vizet s menjen belé az átokhozó víz, keserűségre. Ezután vegye el a pap a nő kezéből a féltékenységs lisztáldozatját és lógassa meg a lisztáldozatot Jahve előtt és vigye fel az oltárra. És

markoljon a pap a lisztáldozatból emlékáldozatul, s égesse meg az oltáron s aztán itassa meg a nővel a vizet.“ A következőkben elmondja szerző, hogy ezen itatra ha a nő bűnös, az átoknak rögtön foganatja lesz, ha pedig büntelen, akkor semmi baja. — Ez az ujszövetségi istenitéletek mintája, s valamint ez *Jahve* parancsára és annak nevében gyakoroltatott; úgy történt az új szövetségben is. Csak, az illető egyházi szertartások alkalmával mondott hivatalos imák szövegét kell olvasnunk. Lássuk tehát az egyházi szerkönyvet. A templom előcsarnokában kijelöltetik a hely, hol tüzet raknak a vizforralásra, vagy a vas izzasztására. A helyet, — a vizet a kazánban, vagy a vasat „*aqua benedicta aspergatur propter illusiones diabolicas*“ — szentelt vízzel kell meghinteni, hogy a sátán álnoksága eltávolíttassék. — Ezután a templom belsejébe vezettetik a gyanuba hozott, itt meggyónik, s a pap elmondja felette a poenitentialis imákat, s végre, ha a hitetlenség gyanújában is áll, esküdnie kell az oltárra vagy keresztre, evangéliomra, a templomban helyezett szent ereklyékre: hogy inkább hiszi, miszerint Isten e próbánál megbünteti ha bűnös; és ezen esetben nem vár segítséget a sátántól. „*Quod pro illa discussione vel securitate quam hodie ad calidum ferrum, sive ad frigidam aquam, vel ad ferventem aquam facere debeo, magis credam in Deum patrem omnipotentem, quod ipse potens est pro hac re, pro qua criminatus sum, justitiam et veritatem in me ostendere, quam in diabolum et ejus magicas artes credam, illam justitiam et veritatem irritare*“ Ezután következett az énekes mise, az esetre vonatkozó specialis imákkal. Communiókor előre intse őket a pap, hogy ne merjék magukhoz venni az ur testét, — ha hallgatnak, áldoztassa meg őket. Bevégeztetvén a mise, körmenetileg oda haladnak a kijelölt helyre, itt ismét alkalmi imák és szentelések történnek, a hely és a tűz szenteltetnek meg.

Midőn a vasat tűzbe teszik, egy alkalmi létániát elimádkoznak. Kiemelem belőle a következő kéréseket: „*Ut hanc frigidam aquam, ad discernendum rectum judicium, tua Sancta dextera benedicere, et consecrare digneris*“ *Te rogamus audi nos!* — És: „*Ut in hac aqua, rectum judicium nobis ostendere digneris*“ — *Te rogamus audi nos!* — Továbbá: „*Ut hoc calidum ferrum, ad discernendum rectum judicium ordinatum, tua Sancta dextera benedicere, et consecrare digneris*“ — *Te rogamus audi nos!* . . . A létania után mondanó imában felkéretik Isten, hogy ezen saját ítélőszékeben — *in hoc tuo judicio* — nyilvánítsa, hivei kérésére, igazságos ítéletét. — A vas megáldatásakor mondott imákban is, határozottan biztos ítéletet kér a pap s minden ördögi szemfényvesztés eltávolítását . . .

hogy úgy áldja meg Isten ezen eszközt — hoc ferrum — ita benedicere et consecrare digneris, — hogy ha az ártatlan fogja kezébe, sértetlen legyen, ha pedig bűnös, az bűnhődjék . . . És ismét: „Mitte in hoc ferrum vim virtutis ac veritatis tuae, et in eo semper per misericordiam et virtutem tuam verissima justitia, quae tibi soli congenita est, fidelibus tuis ad emendationem iniquorum manifestissime declaretur, de quacunque quaestione ratio fuerit agitata; *et nullam potestatem habeat diabolica virtus veritatem tuam aut occultare, aut depravare; sed sit servis tuis in monumentum fidei, ad credulitatem divinae Majestatis tuae, et ad certificationem manifestissimae misericordiae ac veritatis tuae verissimae!*“ És a jámbor Binterim, az ilyesek olvasása után még azt írja, hogy okos ember nem fogja az istenitéleteket az igazság eldöntésében biztos jelekül venni . . . Az egyházi imák világos szövege mutatja, hogy a pap azt kéri, miszerint ez biztos jel legyen! . . . A többi sok ima mind ily tartalmu. — *A sajt és a kenyér* általi ítéletre vonatkozó imák, szinte ily tartalmuak. Midőn a sajt és a kenyér az oltárra tétetik, a pap imádkozván a mindenható Istenhez, kéri, hogy ő mint a sziveket és veséket is látó, hallgassa meg ezen imát s tegye „ut quicumque furtum illud admisit, panis et caseus iste, fauces aut guttur illius transire non possit“ per Dominum stb, — hogyha vétkes az illető, torkán akadjon a sajt és kenyér. S midőn a mise bevégeztével a szokásos conjuratiót, az illetőhöz intézi, a pap többi közt így szól: „Conjuro te per nomen Domini, ut panem vel caseum illum, nunquam possis manducare, nisi flatis buccis cum spuma et gemitu et dolore et lacrymis, fauces tuae siccae efficiantur et obligatae“ stb. *Binterim* i. m. V. III. 57 132.

Most lássunk egy újabb példát. A római egyház legtudósabb, az ultramontanizmus által annyira dicsőített szerzetének, a jezsuitáknak köréből.

Das Weihwasser des h. Ignatius von Loyola, für alle Leiden der Seele und des Leibes. Von Edv. Terwekorn. Wien. 1867. Mayer et Comp.

Szerző szerint, kapható a sz. Ignác-víz a jezsuiták minden házában, mert csakis ők szentelhetik. — Használ: vakság, cholera, pestis, marhadög, scrofulus, szegénység stb. ellen.

Tehát szegény finanszministereknek is ajánlható. „Ein Arbeiter — olvassuk a 48. l. — mit Frau und Kindern, welcher ganz ohne Arbeit war, hatte gar nichts zu leben. Er wendete sich zu dem h. Ignatius, und trank das geweihte Wasser zu Seinen Ehren. Eines Abends, hörte er an sein Hausthor klopfen, man öffnet, und eine unbekannte Person bringt Nahrung und Kleidung“ . . . Vajjon az Ur Isten nem látta-e ezen ember nyomorát, nem könnyörtült volna

rajta, ha egyenesen hozzá fordul? ... Hiszen a theologusok meg-
egyező tana szerint, a menyországban székelő szentek, nem minden-
tudók, hanem az Isten által esik tudomásukra az is, ha itt e földön,
e siralom völgyében, valaki nem mer Istenhez folyamodni, — a mi
atyánkhoz, a ki menyben van, s kihez Jézus utalt, — hanem őket
kéri hogy segítsenek rajta. — Így szent Ignácznak is az Ur Isten
adta tudtára, hogy azon szegény ember hozzá folyamodott és szent
Ignác-zvizet ivott ... Hová lett Jézus tanítása a közvetlenségről
Isten és emberek között! ...

Még egynehány érdekes sort ama szent könyvből: „Nachdem
gewisse Sünder, welche Jahre lang, von den Sakramenten weggeblie-
ben waren, — dieses Wasser getrunken hatten, erschienen sie vor
dem Beichtstuhl. Einer, welcher seit zehn Jahren seine österliche
Beichte nicht verrichtet hatte, *trank dieses Wasser, ohne es zu wissen,*
und ging beichten.“

Ily jelenségek után csakugyan felkiálthatunk: Ez nagy szent-
ség valóban! ... Mert egyetlen szentségnek, egyetlen kegyszernek,
mely tartalmazza és közli az isteni malasztot, még az oltári szenség-
nek sem, hol Jézus istenember jelenlétét hiszik — egyetlen szent-
ségnek sincs ilyen a távolba működő ereje, mely hatalmas mágnesként
meglepi mindazt, aki bármily öntudatlanul közelebe jó! ...

*Bismarkon kellene e hathatós szentséget megpróbálni, uraim, della
Compagnia di Gesu! ...*

Jeruzsálemben, a nem egyesült keleti egyházak, a szent sír tem-
plomában, ezrekre menő zarándokok jelenlétében, — husvét előtti
szombaton a „szent tűz“ ünnepét ülik. Azon négy év alatt, melyet
keleten töltöttem, háromszor voltam tanuja e rendkívüli vallási spec-
taculumnak. A templom felső galleriájáról néztem, ott volt a jeruzsá-
lemi basa is, és számtalan európai. Lent a templom teljesen túltömve
zarándokokkal. A szent tűz püspöke, — egy igen tisztas aggastyán —
teljes főpapi díszben vonult a sanctuariumból, a szentsír-kápolnának
ajtaja elé, mindkét kezében viasz gyertyákat tartva. A kápolna előtt
leveté diszpalástját, s kíséret nélkül bement oda, hol Jézus sírja van.
Az ajtót utánna betették. A nép kezeiben szinte viasz gyertyácskákat
tartott, s ujjongva várta, míg az ősz püspök kijön, *azon világgal, mely
Jézus sírja felett csodálatosan támad a gyertyákon* ... A püspök ki is
jött nem sokára az égő gyertyákkal, leimádkozta az égből a szent
tűzet ... közli is rögtön az egész szent közönséggel. A templom
minden lámpái meggyújtatnak e tűznél, s a zarándokok haza viszik
azt kis lámpákban, üdvöztető hatást tulajdonítván annak. Engem egy
görög pap Jeruzsálemben ily okoskodással lepett meg: A ti vallástok

nem lehet igaz, mert nálatok nincs a szent tűz csodája Így hit-ték a keletiek mind . . . vajjon a jó öreg ur, a „*Motrán ennár*“ — a szent tűz püspöke is hiszi-e, amit prédikál és prédikáltat? De a vallások történetében nagy szerepet játszik, nem csupán a pia fides, hanem a pia fraus is! Rómában csak úgy, mint Konstantiná-polyban, vagy Moszkvában!

A kegyzserek tehát, a mennyiben „szentségek“, a hierarchiának százados praxisa folytán, nem bizonyultak oly hatásosoknak, hogy más nemű kegyzserekre, a bucsúkra, Agnus Deikre, skapulárékra, sz. Ignác-vizre, s mindezek mellett az inquisitió kínvallatásaira, máglyáira, s egyéb nyers eszközökre ne lett volna szükség, a vallás és morál támogatásában. Az önmegtagadás, a szenvedélyekkel küzdelem, az egyén véralkatához mérten változó ugyan, kisebb nagyobb megerőltetésbe kerül: de az erény gyakorlatában szükségkép előfordul. Itt érzi az ember saját erejét és gyengeségét; s itt kell érvényesíteni főleg az ész uralmát és az akaratot a jóra, szépre Hogy ez saját műünk, azt minden gondolkodó megfigyelheti, önmagán. A civilizáció, az emberi szellem művelődésének folytonos haladása, szinte szükséges talajnak mutatkozott, s ma épen e haladásnak köszönhetjük a vallási babonának hanyatlását. L. e pontot illetőleg bőven: *Lecky*, W. E. H. *Geschichte des Ursprunges und Einflusses der Aufklärung in Europa*, deutsch von dr. H. Jolowicz. II. Aufl. Leipzig u. Heidelberg 1873. — két kötetben. Magyar fordítása részben már megjelent. V. ö. *Bukle* Tamás: *Anglia művelődésének története*. Budapest, 1873—74. — Mindezek arra utalnak, hogy a „kegyzserek“ csupán emberi symbolumok, s Isten — ki amugy is, nélkülök, adja kegyelmét, malasztját közvetlenül az őt kérőnek, — mit az orthodoxia se tagad — csak akkor ad külön, alkalmilag malaszt erőt, a symbolikus tények végzésénél, ha az ember szívében ilyenkor hozzá folyamodik. Ezen symbolumok, t. i. a szentségek, se nem tartalmazzák, se nem közvetítik az isteni malasztot, mert anyagi jelek levén, arra nem is képesek. Hanem, mert az emberi élet főbb epizódjaira vonatkoznak, az embert, ha kellőleg értelemmel, nem idegen, érthetlen nyelven végrehajthatnak, áhitatos hangulatba hozzák s fogékonyabbá teszik az isteni segély kérésére, s egyuttal megannyi pillanatai a vallás-erkölcsi felemelkedésnek, tehát a szív nemésbülésének. Nem gépies mechanismusok, melyek, mint a theologusok mondják „*ex opere operato*“ — a szertartás puszta végrehajtása által működnek; — hanem minden tekintetben „*ex opere operantis*“, a cselekvő személy lelki állapotára szerint.

Nem volt tehát szükség, ezen erkölcsi szempontból sem arra,

hogy az istenség testet öltjön, oly tisztán emberi volt a hierarchia által eszközölt ezen erkölcsi nevelés; — az emberinek minden hibáival vegyítve s nem ékesítve olyasmivel, a mit isteninek kellene elfogadnunk.

Ami a vallási morálnak főalapja, az Isten mint igaz bíró, s a lélek halhatatlansága: az buzdít erkölcsös életre, melyet azomban a dogmák megis zavarhatnak, mint fentebb épen a felebaráti szeretet parancsánál láttuk, mely a római és a protestans egyházaknál is, — l. Révész Imre: *Kalvin élete és a Calvinizmus*. Pest. 1864. II-ik kiadás 193. s k. l. — a felekezetiség szűk korlátai közé szorítottatott.

Balmes Jakabnak, a kath. bölcsésznek művét: *A protestántizmus és catholicismus, vonatkozással az európai polgárosodásra* Pest. 1866. II. kötet; ugyszinte a protestans *Oettingen* könyvét: *Die Moralstatistik in ihrer Bedeutung für eine christliche Social-Ethik*; — Erlangen, — 1874. — a fent vázolt eszmék világánál kell megítélni.

Jézus tiszta morálját, a dogmatizmus és egyéb hierarchikus intézvények megbénították ugyan; de még is, a mi nemes, szép, történt Jézus fellépése óta, az ő moráljának eredménye.

Ki volt Jézus.

I.

Az őskereszténység néhány századig vitatkozott a felett: Ki volt Jézus?

A niceai zsinaton, 325-ben, sok viszontagság után, Konstantin császár közbejöttével, az állam pártolása mellett, szavazattöbbséggel elhatározták a püspökök, hogy Jézus valóságos Isten, s ezt mint a kereszténység dogmáját, hitcikkét kihirdették. Az állam rögtön végre is hajtá a határozatot, elűzván az ellenszegülő püspököket; de azért az ügy nem vala oly könnyen rendezhető, mert a dogmát nem fogadták el átalán, s még ezután is pár századig élénken zajlott az egyházi viszály.

A feltett kérdés történeti levén, a történelem világánál kell felette döntení; amennyiben pedig bölcsészeti, a bölcsészet mai álláspontja szerint ítéletet mondani.

Ki volt Jézus? Mit szólnak róla kortársai?

Két igen nevezetes és tudós zsidó élt Jézus korában. Egyik pár évvel előbb született mint Jézus, de néhány évtizeddel tovább

élt — ez *Philon* vallásbölcész, Alexandriában, Egyiptomban. — Alexandria közel van Jeruzsálemhez, és az egyiptomi zsidók nagy számmal valának, görög műveltséggel bírtak, s Jeruzsálem iránt nagy rokonszenvvel viseltettek. *Philon* munkáit birjuk, de ő egy szóval sem említi kortársát a názareti Jézust, ki éppen az ő napjaiban járt be, tanítva, Judeát, Samariát és Galileát. *Philon* a vallásbölcész hallgat. Az nem lehet, hogy hírének ne vette volna, ha Jézus mindazon csodákat művelte, melyeket felőle az evangelisták elbeszélnek; s ha csakugyan úgy történt, miként János evangéliumában olvassuk, hogy Jézus annyi csodát tőn, miszerint a világ nem lenne képes befogadni azon tömérdek könyvet, melyek e csodák leírásával készülnének. Ján. XXI. 25.

Palestinában, Jeruzsálemben, is volt Jézusnak egy kortársa, de ez Jézus halála után pár évvel később született; hazájában nagy szerepet vitt a közügyek terén, s leírta nemzetének, nemcsak azon kori, általa látott, tapasztalt, s részben általa eszközlött történetét, de még a korábbi is. E férfi *Flavius József*. Tudjuk, hogy ő is hellen műveltségű férfi s vallási tekintetben rationalista volt. József két ízben említi Jézust, egyszer röviden csak, Jakab apostol halálát közölve, ennek jellemzésére, vagy ismertetésül, azt írja, hogy testvére, rokona volt Jézusnak, aki messiásnak mondatik — *τον λεγομενον χριστον* — Antiq. XX. 9. Más alkalommal pedig tüzetesebben szól magáról Jézusról. Dicsérőleg ír róla, sőt egyszerű embernél többnek látszik őt tartani. Antiq. XVIII. 3.

Sokan kétségbe vonták ezen szakasz hitelességét, azt vélve, hogy keresztény kezek toldák meg vele a zsidó rationalista könyvét. *l. dr. Th. Keim*: Geschichte Jesu, nach den Ergebnissen heutiger Wissenschaft, Zürich, 1873. 101. s k. lapok. — A toldás ugyan, magában véve igen szokásos volt azon időben, mint például Esras IV-ik könyvének is felemlítők. Azomban nem szükség feltételeznünk a toldást. *Flavius* azt hitte, hogy Jézus is, mint Keresztelő-János, kit hasonlólag dicsérettel említ, vallási reformátorokként léptek fel — s legfelebb oly próféták, minők a régiak valának. Istennek Jézust koránt sem hitte. Ezek, chronologiai rendben, a legrégebb kutfők. Annyit tanulunk belőlök, hogy Jézust Istennek, vagy csak a zsidók messiásának is egyik se tartotta. *Flavius* azt se mondja, hogy Jézus hívei Istennek hitték mesterüket, mi ha azon időben oly kirívó dogma leendett, mint háromszáz évvel azután, József bizonyára szó nélkül nem hagyja, annál kevésbbé, mert a szigorú mónotheista zsidók közt, iszonyú feltűnést okozott volna egy Istennek megjelenése Jeruzsálem utczáin. A két istenség hirdetése, a Jehováé és a názareti

Jézusé iszonyú feltűnés nélkül nem történhetett volna, oly meggyökerezedett orthodox monotheisták közt, minők a zsidók valának. Flavius ezen kirívó tant bizonyosan felemlítette volna, mint iszonyú botrányt, az egy Jehova tisztelők legszentebb városában.

De az apostolok maguk, sem hirdették Jézus istenségét. — Halljuk csak Péter apostolnak pünkösdi beszédét, melyben a jeruzsálemi zsidókat és más nemzetbelieket, Jézusnak megnyerni igyekszik. Elmondja ki volt Jézus :

„Izrael férfiai, halljátok e szavakat, a názáreti Jézust, *azon férfit, kit Isten maga igazolt előttetek*, tettek, csodák és jelekkel, melyeket, mint tudjátok, *Isten mivel általa* ti közöttetek. Ezt ti, miután Isten határozott szándoka és előretudása következtében, hatalmatokba került, gonosz kezek által keresztre feszítve előltetek. Ezt Isten feltámasztotta. . . .” Ezután áttér Dávid XV-ik zsoltárának értelmezésére, s abból következteti Jézus messiási méltóságát, s feltámasztatásának szükségességét. . . . „*Ezen Jézust feltámasztotta Isten* . . . Isten jobbja által lön felmagasztalva, s megnyervén az atyától a szentlélek iránti ígéretet, azt kiönté, mint látjátok és halljátok. Nem Dávid ment fel az egekbe, pedig ő monda : „Mondá az úr az én Uramnak : ülj a jobbomra, míg lábaid zsámolyává teszem ellenségeidet. (CIX. zsolt. v. 17.) Tudja meg tehát teljes biztonsággal Izrael egész háza : *hogyan urrá is tette őt Isten, messiássá is, azon Jézust, akit ti keresztre feszítettetek.*“ . . . Apostolok Cselek. II. f. — Péter nem csak teljesen elhallgatja Jézus istenségét, hanem őt egyszerűn Istennek alárendeli; embernek „*azon férfiú*“nak nevezvén, kit Isten igazolt; ki nem maga tett csodákat, hanem az Isten ő általa; Isten támasztotta fel halottaiból. Isten tette őt messiássá, urrá . . . Isten jobbja magasztalta fel őt . . . Istentől nyerte, hogy a szentlélek ajándokait közölhette tanítványival, épen pünkösdkor, kevéssel előbb mint Péter e beszédet monda . . .

Pedig, jól fontoljuk meg : ha Péter is, akkor, azon nézetben lett volna, melyet a később alkotott dogmák képviselnek, hogy t. i. Jézus messiási értéke csakis isteni természetében rejlik; s ha Jézus nem isten, úgy nem is messiás, mert csak istensége kölcsönözheté az emberi természetnek azon határtalan értéket, hogy halála s egész önfeláldozása, Isten előtt elégtételül bűneinkért elfogadtassék : ezen legényegesebb pontot, mely egyedüli alapja Jézus messiási működésének, az orthodox későbbi dogmák szerint, — ezt Péter el nem hallgathatta volna, — és úgy nem beszélhetett volna, hogy beszéde mindenkit meggyőzzön a messiás Jézusnak tisztán emberi voltáról. . . .

Ha Jézus Isten, akkor maga isteni erejéből támad fel, nem tá-

masztatik fel egy másik személy által; ha Isten, ő miveli a csodákat, nem egy másik ő általa; ha Isten, ő magától lesz urrá és messiássá, nem egy másik személy teszi azzá; saját erejéből lesz azzá, nem kell, hogy egy másik személy magasztalja fel....

Ismerjük már a zsidók messiási nézeteit, tudjuk, hogy Jézus kortársai a messiást nem tarták isteni személynek. Pétert éppen e körülmény is, kényszerítette volna a leglényegesebb pontnak, Jézus istenségének hangsúlyozására, ha maga is hitte volna azt...

És ily lényeges hibát Péter éppen aznapon tesz, melyen a szent lelket vevé!....

Péter cszméjében a messiás Jézus, még csak messiás ember vala, s nem messiás Istenember, mint a későbbi dogmák állítják...

Ha valaki Péter beszédét IX-ik Pius előtt elmondaná, az bizonyára exkommunikáltatnék!...

De a kereszténység lényeges jele, azon időben nem volt a Jézus istensége; ma már odáig jutánk, hogy a kereszténység lényeges jelei közé: a pápa családokozhatlansága is tartozik!.....

Péter fentebbi beszédére háromezer ember ismerte el, hogy Jézus messiás; megkereszteltettek „a messiás Jézus nevében“ s bűnbocsánatot nyertek és a szentlélek ajándokit.

A három első evangéliumot maguk az egyházatyák, testi evangéliumoknak nevezik, szemben a negyedikkel, a János-féle evangéliummal, mely Jézus istenségét annyira hangsúlyozza. Ezen evangélium, ha csakugyan János apostol írta, az első keresztény század végső éveiben íratott, legalább harmincz évvel később mint a három első és az apostolok cselekedeteinek könyve. Azért el is kell választanunk egymástól, mit a chronologia ennyire szétválaszt.

Máté Evangéliuma, iránymű annak beigazolására, hogy Jézus a próféták által megjövendölt messiás. És ezen evangélium írója sem áll a későbbi dogmák színvonalán. Ugy beszél mint Péter apostol. Nem is gyanítja, hogy a messiási hivatalnak, az egész messiási működésnek, szóval a megváltásnak, nélkülözhetlen lényeges alapja a messiás istensége. Aki Jézus messiási hivatásának beigazolását tűzte ki könyvének céljául, annak nem szabad kifeledni a leglényegesebb, a legsarkalatosb pontot a messianismusból, a messiás istenségét, mely nélkül a messianismus semmi, merő ábránd, és szemfényvesztés — az orthodox dogmák szerint.

Miként történhetett, hogy Máté, vagy bárki írta ezen evangéliumot, kihagyta a legfényesebb pontot, az egész messianismusnak sarkkövét, egyedüli alapját, melyről éppen legtűzetesebben kell vala

szólania, azért is, mert önmagában az egyedüli lényeges: azért is, mert a korabeli zsidók nem hitték, hogy a messiás isteni személy; ezeket fel kelle világosítani ily lényeges ügyben, s nem úgy írni, hogy a messiás személyének emberi felfogásában megerősítenek!...

Csak úgy magyarázható meg ezen, az orthodox felfogás szerint iszonyú hiány, — ha elismerjük, hogy a Máté-féle evangélium írója, csak úgy nem tudott Jézus istenségéről, mint előtte néhány évtizeddel Péter....

Márk evangéliuma se ismeri Jézus istenségét, Lukácsé sem. Sőt Lukács, egy oly epizódot közöl Jézus életéből, melyen már korán megbotránkoztak a keresztények, akkor t. i. midőn Jézus apotheosisa készülöben volt a nép hitében. A XXII. f. 41—44. versei azok. Jézus elfogatásának végzetes előestéjén kiment tanítványaival az olajfahegyre, a szokott helyre, imádkozni, letérdelt s így szólt: „Atyám, ha akarod, távolítsd el tőlem e kelyhet, azonban ne az én akaratom tel-süljön hanem a tied. Megjelent tehát neki egy angyal az égből őt megerősítvén, és haláltusába jutván hosszasabban imádkozott, s lön izzadsága, mint a földre hulló vércsöppök“.... Ezen epizódot azért kifogásolták sokan, mert az isteni méltósággal megegyezőnek nem hitték az angyal általi vigasztalást...

De a kérdéses szöveg eredeti, s egyuttal határozott bizonyítéka annak, hogy Lukács Jézust csakis embernek tartotta. Gondoljuk csak meg: ha Jézus, mint az orthodoxia állítja, Isten, s emberi természete is az isteni személyben létezik, mert emberi személyisége nincs, nehogy két különvált személyt állítsunk; ha tehát oly szoros egységben van nála az emberi természet az istenséggel, hogy az emberi természet az isteni személyben létezik is — akkor először lehetetlen, ama kislelkűség, melylyel a kinszenvedés kelyhét, habár feltételesen, elodáztatni kéri; lehetetlen, mert hisz tudnia kelle Jézusnak, — ha azon fogalommal birt a megváltásról, melylyel a jelenlegi orthodoxia bír, — hogy a megváltás egyáltalán lehetetlen a megváltó halála nélkül, miután a megváltó istenség, épen a megváltás eszközlése végett testet vett... Ha Jézus isten volt, így egyáltalán nem beszélhetett mert annyi felvilágosítást isteni esze adott volna, a vele egy személyben egyesült emberi észnek, hogy a megváltás valósulása okozta az istenség testté válását is, a szenvedést is; adott volna neki a vele személyi egységben levő istenség annyi lelkesülést, hogy az emberiség közjáváérti buzgalma, tulszárnyalta volna a test félénkségét, s nem irta volna Máté evangéliuma róla: „kezdt szomorkodni és búslakodni... Halálig szomorú az én lelkem.“.... XXVI 36 sk. v. ö. Márk. XIV. 50....

A kinek öntudata van arról, hogy mily isteni jót teszen az emberi nemmel, hogy csakis ő teheti, senki más; ... az saját énjének fájdalmait semmibe sem veszi, hisz tudja, hogy mindez csak pillanatnyi átmenet, a személyileg egyesült istenség miatt, a halál álmából fel kell támadnia!.....

Igy egy Isten nem viselhette magát!.. Hisz, a vértanúk, és más lelkes férfiak, nők is, mennyi örömmel mennek bizonyos eszme miatt a halálba! Servede Mihály, Huss János, vagy Savonarola, mily férfias bátorsággal égtek el a máglyákon!.. Zrinyi Miklós, mily lelkesen rohant a halál torkába! És mások annyian!..

Vegyük hozzá még azt, hogy az istenség vigasztalására angyal jó, ... a teremtet a teremtmény biztatja, hogy ne sírjon!.....

Ha Jézus csakugyan Isten volt, mint az orthodoxia hiszi, akkor teremtmény vigasztalta a teremtet!.. Miért nem vigasztalta a síró embert, a vele egybeforrt isteni természete!.. Az istenség? ... Lukács erről nem tudott!.. Egyáltalán az apostolok magaviselete, Jézus elfogadásakor, midőn részint elfutottak, részint csak távolról követek, Péter a cselédség előtt eltagadta azt is, hogy valaha ismerte Jézust; János a kedvelt tanítvány menekült ... mind azt bizonyítja, hogy ezen embereknek eszök ágában se volt, hogy Jézus, a Jehovával azonos természetű, mindenható Isten!....

Igaz, hogy az apost. cselekedetének könyve, épen *Péterről* és *Jánosról* írja, miszerint *ἀνθρώποι ἀργόμαστοι εἰσιν καὶ ἰδιῶται*, irást nem tudó, s tanulatlan férfiak. IV; 13. de annyi természetes eszök mégis volt, hogy megítélhették a betűk ismerete, irástudás és tudomány nélkül, vajjon az, kivel három éven át jártak keltek, kit mesterrüknek vallottak, csakugyan a testté vált Jehova-e, a mindenható istenség vagy pedig nem? ... Ha istennek hitték volna, ezen tudat őket is bátorította volna, mint bátorítaná ily esetben, akármely magyar paraszt embert..... Ha tehát hároméves együttlét után, a válságos pillanatban megfutnak, sőt az egyik, Péter, még esküvel is erősíti, hogy nem ismerte Jézust ... az világos jele annak, hogy a hároméves társalgásban nem jöttek Jézus istenségének nyomára

Figyeljük meg, ugyanezen tanítványoknak magaviseletét Jézus állítólagos feltámadásánál.

Lukács XXIV. 11. olvassuk, hogy az apostolok előtt Jézus feltámadásának hire, melyet a nőktől hallottak, *ὡσεὶ λῆρος* — sicut deliramentum, a vulgata szerint — hiú mendemondának, hóbortnak látszott ... s ezért nem hitték el. Péter mégis a sírhoz ment, s csodálkozott a történtenek. ...

A nők is, midőn kora hajnalon kimentek, azon hitben valának,

hogy Jézus tetemét a sírban találják s megkenik szokás szerint illatos szerekkel. Iszonyúan meglepettek, midőn az üres sirt látták; kérdezősködtek, mint János evangéliuma szerint Magdolna, a kertésznek vélt egyénél: „Uram ha te vitted el a tetemet, mond meg nekem hová titted, hadd vigyem el“ XX. 15. És ugyancsak Magdolna, midőn hírül viszi Péternek és Jánosnak hogy üres a sír, így szól: „Elvitték az urat a sírból és nem tudjuk hová tették őt“ u. o. 2, v. ö. 13. verset. János evangéliuma, igen naivul, meg is jegyzi, midőn Péternek és Jánosnak az üres sír feletti csodálkozását leírja: „Mert még nem értették meg az írást, hogy fel kell támadnia halottaiból“ . . . u. v. 9. v.

A kik három évig Jézusnak mindennapi tanítványai valának, azok nem tudták még azt sem hogy halottaiból feltámad! A feltámadás pedig nem tételezi fel az istenséget, hanem a profétaiságot; s a zsidók saját régi bibliájukban is olvasták: hogy a proféták halottakat is feltámasztanak; habár nem volt eset rá, hogy a meghalt vagy megöletett proféta feltámadott volna . . . Jézus tanítványai is a zsidó nép alsóbb osztályaiból voltak, galileai halászok — annyit tudtak ők is a bibliából, s elhitték ugyan hogy Jézus proféta. hanem feltámadását már nem hitték, mert a profétaságból az nem következik szükségkép, s nem is volt példa rá a múltban. A tanítványoknak Jézus tisztán csak ember volt, proféta — ember, de nem Isten, ezt tanúsítja a feltámadáskori magokviselete. Ha istennek tartották volna, akkor a feltámadást, mint elkerülhetlen következményt, várták volna . . . És ámbár a feltámadás maga, még nem bizonyítéka a feltámadott istenségének, mert a régi profétáknál is irva van, hogy feltámasztottak meghalt embereket; — de még is áll azon következtetés, hogy ha a tanítványok Jézusban istent hitték volna, szükségkép várták volna feltámadását; de mivel nem is várták, sőt általa meglepettek, azt mendemondának hiresztelvén, világos jelét adták annak, hogy háromévi társalgásukban Jézussal, a mester isten voltának nyomára nem jöttek! . . .

Saját feltámadásáról mint Máté evangéliuma írja, sokszor beszélt tanítványainak Jézus, még pedig világosan, a harmadnapon történendő feltámadásról . . . V. ö. XVI. 21, XVII. 9. 22. XX, 18. XXVI, 32. Megértették ezt az írástudók és farizeusok is, azért kértek a sír mellé őrséget Pontius Pilátustól, nehogy ellopják a tetemet a tanítványok s mondják a népnek ime feltámadott! . . XXVII. 62 sk. v. — Bámulandó hogy ép a tanítványok, kiknek oly világosan szólott feltámadásáról, halála után, nemhogy várnák a feltámadást, hanem a feltámadás hírére mendemondának, örültséggel tartják —

s János evangéliuma meg azzal védi, hogy nem ismerték az írásokat!... De Jézus annyiszor beszélt erről, s akkorában megis értették — honnan a jelenlegi magaviselet?... Máté evangéliumában XVI. 13. s köv. v. olvassuk, hogy Jézus e kérdést intézte tanítványaihoz: „Mit tartanak az emberek az ember fiáról?“ .. A tanítványok feleltek: némelyek Keresztelő-Jánosnak tartanak, — ilyen volt többi közt Herodes is, ki Jézust a feltámadt Ker.-Jánosnak hitte — — — mások Illésnek — ki a közvélemény szerint a messiásnak előhírnöke, v. ö. Malach. — mások Jeremiásnak, vagy más prófétának tartanak, Lukács szerint valamely régibb, most feltámadott prófétának tartanak. ... „Hát ti?“ Erre Péter felelé: Te vagy a messiás, az élő Istennek fia ... Jézus e nyilatkozatot elfogadta, sőt azt állítá, hogy Péternek ezt az atya, a Jehova t. i. nyilatkoztatta ki. *Márknál* VIII. 29. Péter feleli: Te vagy a messiás. *Lukácsnál* IX; 20. válaszolja Péter: „*Az Isten messiásának*“ — tartunk.

Ezekből világos, hogy a tanítványok messiásnak tartották, de nem a Jehovával azonos természetű istennek. A zsidók is az „*istenfia*“ kifejezést nem használták metafizikai értelemben, hanem erkölcsi értelemben; hogy az illetőnek vallásosságát kifejezzék Isten iránt s Istennek különös gondviselését, melylyel az ily „isten fia“-t, — akár bizonyos erkölcsi küldetéssel megbizsa, akár csak általán kiválóbban kegyeli ... A messiás czíme is „*Isten fia*“ — „*Isten felkentje*“ volt. Sőt Isten kiváló küldöttei „*Isten*“ névvel is jelöltettek a zsidó szentiratokban, így mondja Jehova Mosehnek, hogy őt Fárao istenévé teszi; — a felsőbbség is, „*isten*“ névvel lón megtisztelve.

Hogy Péter vallomásában nem rejlik a messiás istenisége, az kitetszik Lukács és Márk előadásából is: *Te vagy Isten messiása*, és *Te vagy a messiás*. Továbbá hogy Péter és a többi apostol itt Jézus istenségére nem gondoltak, mutatja következő magaviseletük, melyet fentebb vázoltam. Ha akkor, Caesarea Filippi mellett, nem sokkal halála előtt, Istennek vallották volna őt, bizonyára máskép viselik magukat irányában, máskép beszélnek és cselekszenek... De ők Jézust, az „*ember fiát*“ messiásnak tarták, s ez nem metafizikai, hanem csak erkölcsi értelemben neveztették isten fiának ... A feltámadás iránt, és annak világos, többszörös, leghatározottabb előmondására következő magaviseletük lélektani rejtélye — csakis azzal fejthető meg, hogy a feltámadás nem történeti tény, hanem az evangéliumok íróinak subjectív hite, illetőleg a fejlődő vallási mythos kinyomata.

Egy ízben Jézust a templom tornáczában kérdezték a zsidók: Te vagy-e a *Messiás*? Mond meg nyíltan, ne zaklass bennünket!..

Mit felelt Jézus? „Szólok nektek s nem hisztek, azon tettek, melyeket atyám nevében művelek, ezek tanuskodnak mellettem. Ti nem hisztek mert nem vagytok az én juhaim, de az én juhaim ismernek engem, én örök életet adok nekik, senki el nem ragadhatja őket kezemből, mert az atyám kezéből, ki nekem adta, el nem ragadhatja senki. — Én és az atya egy vagyunk.“ Ezen beszédet a zsidók istenkáromlásnak vették, s megakarták kövezni. „Sok jót tettem veletek“, mondá Jézus „melyik tettemért akartok engem agyon kövezni?“ Nem jó tetteidért akarunk téged megölni, válaszolák a zsidók, hanem azért, mert ember létedre istennek teszed magadat. Érdekes Jézus válasza: „Nemde irva van a ti törvényetekben: Én mondám istenek vagytok!“ (81. zsolt.) Ha azokat mondá isteneknek, kikhez isten szava intéztetett s az írást meghazudtolni nem lehet; vajjon istenkáromlás-e az, ha én, kit az atya megszentelt és e világra küldött, azt mondom: Isten fia vagyok?“ Ján. X, 24 skv.

Jézus magát nem mondá Istennek, sőt mindig emberi létét hangsúlyozta:

Márknál X, 17. olvassuk, hogy e megszólításra: „Jó mester, mi jót tegyek hogy bírjam az örök életet?“ ekép válaszolt: „Miért mondasz engem jónak, senki sem jó csak az egy Isten!“ v. ö. Máté XIX, 16. és Lukácsnál XVIII, 18. . . . Válaszolhat-e így oly egyén, aki személyes isten, kinek emberi természete az isteniével oly szoros egységben áll, minő a személyazonosság. Isteni személy Jézus, emberi természettel az orthodox dogma szerint; ha isteni személy, ha Isten, nem szabad elodázni magától a jó minősítvényt, egy más, tőle különböző személyre; nem szabad különbséget tenni az „én“ és az „egy isten“ között, ha ezen „én“ csakugyan „egy isten“ Az orthodox dogmatika az ugynevezett communicatio idiomatum — alapján, s mivel actiones sunt personarum, a cselekvés a személy műve, — az isteniség minőnyeit alkalmazza Jézus emberiségére, azért imádja „Jézus szívét“ és Jézus „testét és véré“ az oltári szentségben

Jézus igen rossz dogmatikus volt, orthodox szempontból, mert elutasítá magától a „jó“ minőnyt, azt csakis az „egy Isten“-re, ruházván . . . E szerint sem a „Jézus legszentebb szívét“ — nem szabad imádni, s-e társulatokat fel kell oszlatni; sem Jézus „testét és véré“ nem illeti meg az imádat, s az oltári szentséget symbolikus értelemben kell venni Mert Jézus, a fentebbi szavakkal kimutatta, hogy ő csak ember

Midőn Jézus a kereszten függött, fenhangon e fájdalomteljes kiáltást hallatá: „Istenem, istenem, miért hagytál el engemet!“

Ez a XXI-ik zsoltárnak kezdő verse. E zsoltár, a mindenkitől elhagyott léleknek, jajveszéklése, keserű panasza, s mintegy utolsó fohásza az Istenhez, ki őt elhagyni látszik!...

Igy csak ember imádkozhatik, ki öntudatával bir azon távolnak, mely közötté és az istenség közt létezik; de egyuttal az isten véghetetlen irgalmába kapaszkodik, akkor is, midőn őt maga az Isten elhagyni látszik!...

A személyes isten, így nem imádkozhatik soha...

II.

A három első evangelium s az apostolok cselekedetének könyve, Jézust csak embernek tekintik.

Máté és Lukács szerint Jézusnak fogantatása az anyaméhben isteni erő, a szentlélek ereje által történt, tehát eltérő vala, az emberek eredetének módjából. De ezen körülmény még nem jelenti istenségét az ekép fogantatottnak; sőt épen a fogantatás, tehát a kezdet eszméje, a nem létből a létbe való áthelyezés jellemzi a teremtményt. Aki fogantatik, habár a szentlélek közbejöttével, az lesz, annak kezdete van, tehát nem Isten; kinek kezdete nem volt soha, mert öröktől való.

Keresztelő-János születését, ugyanazon Gábor főangyal hirdette Zakariás papnak, ki Mária nevű szűznek eleve jelenté Jézus fogantatását a szentlélektől. János is, mint Lukácsnál olvassuk, „szentlélekkel megtelék még az anyaméhben“ I. 15. Ugyanez történt Jeremiás prófétával is: „Mielőtt alakítottalak volna az anyaméhben, ismertelek, és mielőtt kijöttél volna a méhből, megszenteltelek, és a népek prófétájává tettelek.“ — Jerem. I. 5. — A szentlélektől fogantatás nem feltételezi az isteni természetet. Midőn Pázmány Péter, kálvinista es pápista írókkal azt hirdette, hogy Luther Mártont, anyja nem férfitől, nem a természet rende szerint foganta, hanem a sátántól; ezen fogantatásból senki sem következtetett Luther természetének azonosságára a sátán természetével; hanem egyszerűn emberi természetet tulajdonítottak neki azon hozzá adással, hogy a sátán ezen embert, saját ördögi céljainak eszközül kiválasztá.

A szentlélektől fogantatás is azt jelenti, hogy Isten, az ily embert különös isteni céljainak érvényesítésére kiválasztá.

Azért a vallások alapítói, rendesen, az isteni gondozás dicsfényével övezetnek; az eretnekek pedig, már emberré levésök legelső pillanatában, az Isten ellenének, az ördögnek kezébe helyeztetnek.

Ezt az összehasonlító vallástörténelem bizonyítja. Márk evangéliuma nem szól Jézusnak természetfeletti fogantatásáról.

A szentlélek elnevezés alatt, a zsidók Jehovának, az egy élő Istennek, az egyedüli isteni személynek, működését értették; jelesen a szellemi, a valláserkölcsi téren, azon működést, mely jóvá, szentté teszi az embert s értelmét felvilágosítja. Ily értelemben sokszor olvasható az ó-szövetségi bibliában e szó „*szentlélek*.” Az orthodox hittudósok is kényszerülnek elismerni, hogy az ó-szövetségi bibliának ezen kitétele nem jelent egy, a Jehovától, különböző isteni személyt, úgy hogy két isteni személyt kellene megkülönböztetnünk. Ép úgy az isten szava, isten ige, nem jelent önálló, tehát harmadik személyt; hanem Jehovának működését csupán.

Azért nincs a zsidóknak három isteni személyük. Midőn tehát Gábor angyal Zakariás papnak és Máriának szentlélekről beszélt, ezek e szó alatt Jehovának kegyelmét, malasztját értették. Jehova, az egyetlen isteni személy még az anyaméhben megszentelte, felavatta, képesíté szent hivatásokra Jeremiás és János prófétákat; kik egyébiránt a természet rendes útján származtak ember apától és anyától. Jézus fogantatása, levése, az anyaméhbeni alakulása, Jehova akarata folytán történt férfi közbejötte nélkül. Jézusnak ily fogantatása, kizárja isteni természetét, a Jehovától különböző isteni személyiségét.

Mert ha Jézus, mint külön isteni személyiség létezett, mielőtt Máriától emberkép születék: akkor természetes, hogy megtestesülését ő maga eszközölje, saját isteni esze és akarata által és ne másnak, a szentléleknek közbenjöttével.

Ha Jézus öröktől fogva létező isten, akkor ezt maga megteheti, s nem szorul másra. . .

Midőn tehát az evangelisták azt írják Jézusról, hogy a szentlélek közbenjöttével fogantatott Mária méhében, ezzel kizárják istenséget; ép úgy, mint midőn Péter azt állítja, hogy Isten támasztotta fel halottaiból Jézust — ezzel isteniségét tagadja, mert ha Jézus isten, akkor maga támad fel, s nem szorul arra, hogy más által feltámasztassék . . .

Fentebb sokaig időztünk az ős-keresztény évtizedek legköltőbb epizódjánál, Jézus parusiájánál.

Jézus eljövendő dicsőségben, az ő angyalaival, az ég felhői között, az atya jobbján ülve. . .

Ez legnagyobb megdicsőítése Jézusnak, az ember Jézusnak. . . A régi, az ó-szövetségi biblia beszéli Isten egyik kedvelt emberéről, Henochról, hogy mindig Istennel járt, s egyszer csak nem volt —

eltűnt e földről, halál nélkül, Isten magához az égbe ragadta fel, honnan eljövendő lesz, az ítélet vég napján e földre. . . . Egy más kegyeltje Istennek, Illés próféta volt. Ezt Isten szinte élve, tüzes széken ragadta fel az egekbe, — ő is eljövendő lesz a messiás idejében . . . a messiás előhírnöke gyanánt, miként Maleaki próféta írja, négy száz évvel Jézus születése előtt. Dániel apokaliptikus könyve, mely alig másfél századdal iratott. Jézus születése előtt — az ember fiáról szól, aki eljövendő az ég felhői közt, s uralmat kap a világ minden népei felett — s uralma nem mulik el soha. (VII. 13. 14.) Lukács szerint Gábor angyal ezt Jézusra alkalmazza, midőn Máriának hírül viszi, hogy fiut fog szülni. (I. 33.)

Jézus hitte saját parusiáját, visszajövetelét, messiási küldetésének legőszintébb öntudatában; hitte, hogy őt Isten kiválólag gondolzza, Henoch és Illés példai után, őt is visszahozza az ég felhői közt. . . .

A tanítványok azért várták a parusiát, mert Jézustól hallották, s mesterök iránti őszinte ragaszkodásukban, várva várták annak eljövetelét. . . .

Nero parusiáját is várták, rettegve várták . . . de hitték, hogy szeretett mesterük eljövén legyőzi a hatalmas ellent, az ellenmessiasról, Nerót, ki e földön annyi keresztény vért ontott . . .

A római cezárok üldözései, mindinkább fokozák a Jézus megjelenése, parusiája utáni szent vágyát . . . de egyuttal a parusia vágyában, a jelen kiálhatlan szorongattatásoktól szabadulás édes reményében, nőttön nőtt a megjelenendő Jézusnak dicsősége, a keresztény lelkek óhajában . . . Jézus parusiájában rejtett apotheosisának, istenítésének csirája . . . az évtizedről, évtizedre jobban fejlődött. . .

A cezárok apotheosisa, elősegíté Jézus apotheosisát. *Cajus Caligula* (— 37—31. —) saját szobrát akarta Jeruzsálemben a Jehova templomában felállíttatni, saját istenségét tiszteltetni. *Philon és Flavius*, borzalommal írják le a mozgalmat, mely a zsidó népet, s a keresztényeket is felizgató. . . Egyiptomban, Alexandria híres synagógájában már ott állott a császárbálvány . . . Jeruzsálemet csak a cezár meggyilkoltatása menté meg a közel vihartól. *Claudius*. (41—54) Rómából kiűzte a zsidókat s a keresztényeket. *Nero* (54—68) kegyetlenségei ismeretesek. *Vespasián* alatt (69—79), Jeruzsálem elpusztult (70), *Domitián* (81—96), *Nerva* (96—98), *Traján* (98—117) *Hadrian* (117—138) alatt a viharos napokra csak rövid csend következett, de ez is a rettegés, a jövendőtti félelem keserves csendje volt, 135-ben Jeruzsálem végleg pogány lett: Aelia Capitolina s a zsidók

annak küszöbétől eltiltattak... A vihar, az üldözés napjaiban az égből várták Jézus parusiáját, s a vallásos képzelet, az istenség ragyogó nymbusával körül övedzé a közelnek várt szabadítót. Az apokalypsis, a titkos jelenések könyve, — Galba alatt (68, 69-ben,) — valamint szüleménye a történeti körülmények által teremtet és táplált vallási fantasiának : ugy másrészt elragadó példázataival, az egekben játszó episódjaival, a szabadulásnak epedve várt közelségét hirdető reményével, még inkább feltüzeltelte a keresztény képzeletet. ...

János evangéliumában az apotheosis magas fokon áll. Ötven, talán több év is választja el e könyvet, a három első evangélium legidősbhjétől, Máté evangélium könyvétől : — s ezen harminczöt-negyven év alatt, tetemesen haladott Jézus apotheosisa! ...

De egy más oka is van Jézus apotheosisának : azon kor zsidó, és nem zsidó vallásbölcseletében.

A zsidó vallásbölcselet, a hellenismustól áthatva szülte az egyiptomi vallásbölcész rendszerét, Philon-ét. Pál apostol — (41—67.) levelei szinte vallási speculatióról, vallásbölcselekedésről tanuskodnak, magukon viselik koruk bélyegét. Jézus apotheosisa e vallásbölcseletben már haladott — l. *Pfeiderer* O. *Der Paulinismus. Ein Beitrag zur Geschichte der Urchrist. Theologie.* Leipzig 1873. És *F. A. Müller* : *Briefe über Christ. Religion.* Stuttgart 1870. János enangéliuma, a kifejezéseket elkölcsönzé Philontól, a zsidó theosofostól s ennek tanát a *λογος*-ról, az igéről, mint isten és a világ-közötti közbenjáróról alkalmazta Jézus személyére. *Philo, Strauss* und *Renan*, und das Urchristenthum. Von *Bruno Bauer.* Berlin. 1874. És : *Az őskereszténység történelme.* Irta *Bauer Ferd.* Christ. A harm. német kiadás utáni fordították *Dósa Dénes* — és *Jeskó Lajos.* — Budapest 1875. 217—264. lapokon tárgyalja Jézus apotheosisát egész a nikeai zsinatig.

Mindezen körülmények közbejöttével, történt, hogy Jézus, a biblia legkésőbbi könyvében, mint *θεος λογος*, mint *ige és isten* jelenik meg — aki Máté evangéliumában és Márkéban, Lukácséban, az apostolok cselekedetének könyvében még csak ember : az Jánosnál, tehát ötven, illetőleg negyven év múlva már Isten! ... S eként az első ker. század lejártával, körülbelül hetven évvel Jézus halála után, letétezt az alap, melyen a kereszténység legkitünőbb személyiségének istenítése, habár még sok százados munkával tovább épült. A XIX-ik század szellemében nevelt ember fel nem foghatja ezen istenítéseket. Most nem istenítik a cezart, nem emelnek neki templomot ... de a sok istenek korában, a közvélemény rendén találta az

embernek apotheosisát, s a bölcselkedés még nem mívelte ki annyira az ész, hogy ilyesmitől irtózzék Akkor eljártak még, a vallásos görögök és latinok, kérdéseket intézni az istenséghez: Dodonába és Delphibe. . . .

Saul is, régi jó időkben, elment Ramataim Ozófimbe, hogy a *lító*-nál, Samuel prófétánál, kérdezősködjék apjának elveszett szamarai iránt. . . .

A jelenkor orthodoxiája is, 1870-ben, egy oraculomat teremtett magának a Vatikánban . . . vox clamantis de Vaticano! . . . De ezen új oraculumról is elmondhatjuk, mit *Cicero* mondott az ősrégi szent Delphi, világhírű oraculumáról: Cur isto modo iam oracula Delphis non eduntur, non modo nostra aetate, sed iam diu, ut nihil possit esse contemptius?

III.

Tegyük fel, hogy létezik az egy isteni valóságban, — úgy mint az orthodoxia állítja — három isteni személy. Mi a személy? . . .

Az „*én*“ . . . azon öntudat, mely saját esztét és akaratát, mint sajátját, képes megkülömböztetni, a nem saját esztétől, a nem saját akarattól, tehát egy második „*én*“-től Ezen megkülömböztetés feltételezi az önálló létezést, mert ép ez az alapja a megkülömböztetésnek; mihelyt saját eszemet és saját akaratomat megkülömböztetem, a más esztétől, a más akaratától, ezzel szükségkép már felteszem, hogy az én eszem, az én akaratom, külön léttel — existentia — bír; s azon másik ész és akarat, szintugy külön, az enyémmel, össze nem eső létű. Azért mondják a bölcsészek, hogy a személy: naturae rationalis individua subsistentia, — az értelmi természetnek, egyedi, önálló létezése.

Az értelmi természet, t. i. az ész és akarat, midőn önállólag létezik, személynek neveztetik. Az emberi természet, mint concret valóság, csakis a személyekben, azaz egyes emberekben, Péterben, Pálban, stb. létezik; elvonatkozva a személytől, eszmei valóság csupán. Minden egyes emberi személyben, az emberi természet lényegileg azonos; s e tekintetben mondhatjuk, hogy egy az emberiség: valójában, lényegében, természetében; de sok személyében; mert a személyek száma, melyekben az emberi természet, lényeg, valósul, létezik 1200—1300 millióra megy.

Az orthodoxia nem ily viszonyt tesz, az isteni személyek és az isteni természet, lényeg közt; nem így érti az isteni természet egységét a személyek háromságával szemben, mint okvetlen értendő az emberi természet egysége, a személyek 1200—1300 milliójával

szemben. Ha így értené, akkor, ugymond, megszűnnék az isteni természet physikai egysége, — és háromságra, a személyeknek megfelelő számra oszlanék, ép úgy, mint az emberi természet csak eszmei egység, de physikailag tekintve, nem egység, hanem többség, annyi a mennyi az emberi személy.

Teljesen helyes felfogás az, hogy valóságban, physikailag létező emberi természet nem létezhetik máskép, hanem csakis a személyiségben: Péterben, Pálban, Jánosban stb., s így az emberi természet egysége mellett, mégis sok ember létezik, annyi t. i. a mennyi az emberi személy.

Ez szükségkép így van, máskép nem is lehet.

Ha az istenségre alkalmazzuk a személy fogalmát, ugyanily eredményre jutunk szükségkép.

A hány személy, annyi Isten. A személylyel öszekötött önállóságnak, a külön észnek, külön akaratnak következménye ez. Mert a személyiség épen abban áll, hogy darabokra, egyedekre, külön önállóságokra, osztja az emberi természetet, mely csakis ily darabokban, ily egyedekben létezik — physikailag, tényleg. Mihelyt az istenségre alkalmazzuk a személy, tehát az eldarabolás, az egyedi különválás fogalmát, akkor nem tagadhatjuk el e fogalom lényegét, különben más fogalom lesz, nem a személy, az egyedi különállás fogalma.

Ha a Jehova, tehát az Atya-Isten, személy, akkor önálló észszel s akarattal, szóval saját „én“-nel kell birnia; így a fiúnak, így a szentléleknek is. Ez három „én“, vagyis egymáshoz viszonyítva „én“ — „te“ — „ő“ . . . atya . . . fiú . . . szentlélek . . . épúgy, mint : Péter, . . . Pál, . . . János. . .

Három saját én, három saját akarat, három saját, önálló, mert magát a többiektől megkülönböztető öntudat . . . három személy . . . szükségkép három isten . . .

Ha a személy fogalom alatt, ugyanazt értjük, amit az emberi személynél, pedig ezt értik az orthodoxok is . . .

Azt mondja az orthodoxia, hogy a személyek háromsága, nem tételezi fel az istennek háromságát, mint az embereknel: sőt épen ebben áll a szentháromság titka, hogy ami az emberi természetet illetőleg, lehetetlen, sőt észellenes: az nemcsak lehetővé, de valósággá is lesz az isteni természetben: mert ebben a személyek háromsága folytán is, megáll a lényeg physikai, nem csupán eszmei, egysége úgy, hogy három ugyan a személy, de csak egy az Isten. Eszünkkel be nem látjuk ezt, mert túlhaladja eszünket.

Nagyon kényelmes érv ez, csakhogy meg nem áll a józan ész ítélőszéke előtt, s az orthodoxia saját vereségét palástolja a titok

szóval. Ami nem titok, ha emberekkel történik, ugyanaz nem lehet titok, megfoghatatlan valami, midőn az istenséggel történik . . . Tudjuk, mi a személy fogalma; tudjuk, ismerjük a személynek viszonyát az emberi természethez; tudjuk, hogy az emberi természet midőn tényleg létező mint személy, mint Péter, Pál, János jelenik meg, s így annyi ember, amennyi személy . . . Ennek így kell lennie az istenségben is, az isteni természetben, mihelyt a személy teljes fogalmát az istenségre alkalmazzuk. Az Isten nem képes megmásítani ezen matematikai igazságot: kétszer kettő négy: hasonlóan meg nem másítható ezen physikai igazság sem; mennyi személy, annyi önálló lény . . . három emberi személy, három önálló emberi lény, három ember; — három isteni személy, három önálló isteni lény, három isten. . .

Még az orthodoxia az ellenkezőt világosan be nem bizonyítja, addig maradunk, maradnunk kell a logika, a matematika igazságai mellett.

Az orthodox theologia inessio, circuminssio, benülés, körülbenülés, szavakkal akarja némileg érthetővé tenni, az isteni természetnek a három isteni ész, és három isteni akarat, a három isteni személy melletti physikai egységét, úgy hogy e három személy egyik a másikban mintegy benlakik, egyik a másikat körülövedzi; de mind-ezen kísérlet, ki nem egyenlíti a szentháromsági tannak benső ellendmondásait; nem mutatja ki, hogy nem észellenesek a hivatalos szentháromsági, az úgy nevezett athanasiusi Symbolumnak következő tételei:

„Sem a személyeket össze nem elegyítvén, sem a természetet (substantia, állomány) fel nem osztván.“ . .

„Mert más az atyának személye, más a fiúé, más a szentléleké.“

„De nem három örökkévalók, hanem egy örökkévaló.“

„De nem három mindenhatók, hanem egy mindenható.“

„De nem három urak, hanem egy az ur.“

„De nem három istenek, hanem egy az Isten.“

„Az atya senkitől sem lett, sem teremtetett, sem született.“

„A fiú egyedül az atyától van, de nem teremtetett, vagy formáltatott, hanem született.“

„A szentlélek az atyától és a fiútól van, nem formáltatott, nem teremtetett, nem is születik, hanem származik.“ . .

„Örökké való az atya, örökké való a fiú, örökké való a szentlélek is.“ . .

Igen jól jegyezte meg Bost, az egyházak főnökeiről: „ubi in-

sana faciunt mysterium appellant“ . . . midőn észellenes dogmákat alkotnak, azokat titkoknak nevezik.

Más az atya személye, más a fiúé, más a szentléleké . . . tehát három *más* . . . és daczára a három személynek, melyek össze nem esnek, hanem egyik a másiktól „*más*“ . . . daczára, hogy minden egyes személy öröktől való, . . . mégis csak egy az örök isten . . . egy a mindenható . . . daczára, hogy minden személyiség mindenható. . . . Tehát állítása is a személyiségnek, s tagadása is egyuttal! . . .

Tekintsük a személyek örökkévalóságát. Igazság, hogy *atya előtt nem létezhetik a fiú* . . . ezt minden józan eszű ember belátja. Az atyaság fogalma szükségkép megelőzi a fiúság fogalmát: egyidejű a két fogalom nem lehet, mert az fiú, a természet rende szerint, mindig fiatalabb az apánál. . .

Ez igazság marad akkor is, ha az apaság és fiúság fogalmait az isteni természetre alkalmazzuk. Az orthodoxia ezt is tagadja ép úgy, mint a személy viszonyát a természethez . . . s elhitei magával, hogy nem képtelenség, ha korra nézve azonosítjuk a fiút az apával, — szerinte nem észellenes gondolat az apával egykorú fiú. . . Az istenségben ez lehetséges, ugymond az orthodoxia . . .

A szentlélek nem csak az apától, de a fiútól is *származik*, nem születik, mint a fiú. Mi különbség van a „*származik*“ — procedit — a „*születik*“ közt, azt az orthodoxia se tudja — ez is „*titok*“. . . Ha nem vele jár azon második „*titok*“ is, hogy nem csak a fiú egykorú az atyával, hanem a szentlélek is egykorú az atyával és fiúval, kiktől származik! . . .

Itt is hasonló ellentmondás: kezdet, születés, származás, fiúság — és mégse kezdet, hanem egykorúság. . .

Ép így a személy fogalmával: öntudatos önállás, és ismét tagadása az öntudatos önállásnak. . .

Ezek a „*szentháromság titkai*“. . . Hogy az észszel így homlok-egyenest ellenkező dolgokat elhigyjünk, az Uristennek magának kellene nyilatkoznia. A pápának akár saját, akár a püspökökkel együttesen vélt család kozhatatlanságára már csak azért nem építhetünk, mert ezen család kozhatatlanság, család konyságnak bizonyult.

Nincs tehát ok arra, hogy elhigyjük, miszerint kétszer kettő nem négy, hanem öt. . .

Az orthodoxia, elkövetvén az első alaptévedést, fokenként a tévedések egész lánczolatába sodortatott. . .

Első izben megállapítá Jézus istenségét Nikeában (325), fél század mulva a szentlélekét. Közben viták támadtak az új isteni személyeket decretáló zsinatokon; századokon túlterjeszkedő viták a felett,

minő viszonyba van a három isteni személy az isteni természettel; továbbá Jézus mint Isten, mint isteni személy, mikép viszonylik az ember Jézushoz? Egyetemes zsinaton el lőn határozva, hogy Jézusban nincs emberi személy, hanem csak isteni; de azért van mégis emberi természet mely az isteni személyben létezik!... Ismét egy megfoghatatlan dolgot neveztek el titoknak, azt t. i., hogy az emberi természet, hogy az ember tényleg létezhessék emberi személyiség nélkül! hogy a reális emberi természettől, az emberi lét elválasztható mint a keret a képtől!... Tudjuk: Péter, Pál ember; a személyben létezik az ember, személyiség nélkül tényleg ember nem létezhetik!... Az ephesusi egyetemes zsinat, 431-ben, elhatározta, hogy létezhetik, mert Jézus emberi természete, az isteni személyiségben létezik;... tehát véges emberi természet, a végtelen isteni természet személyiségében létezik! Hogyan? Miért? Titok! volt rá a felelet. Ezen észellenes tételek dogmatizálására azért kényszerültek a zsinatok, hogy elkerüljék a két személyiséget Jézusban! Az isteni külön személyt, és az emberi külön személyt, habár mindkettőben el kelle ismerni az észet, akaratot, öntudatot!... Egész láncolata támadt az észellenességeknek! Patriarkák, püspökök, papok küzdöttek századról századra ellene, ... hiába, az orthodoxia többségre jutott — s az első nyolczszáz esztendő nem volt elégséges reá, hogy a szentháromságot, a három isteni személyt illető kérdések elintézésében a kisebbség püspökeit az orthodoxia, segítettve az állam karhatalma által, leverje. Tekintsünk végig az *egyetemes* zsinatok során: 325 *Nikeában*; a harczot, mely Jézus kiléte felett 325-ig, e zsinatig folyt, s Jézus istenségének, szavazattöbbséggel, s állami pressió folytán, történt dogmává emeltetését bővebben leírja: Böhringer: Athanasius u. Arius. Stuttgart, 1874. — 381 *Konstantinápolyban*; — 431 *Ephesusban*; — 451. *Chalcedonban*; — 553 *Konstantinápolyban*; — 680 *Konstantinápolyban*; — 787 *Nikeában*; — 869 *Konstantinápolyban*; A nominalismus és realismus nagy küzdelmei, az ezredik éven túl esnek. ...

Gondoljuk át a monarchisták hitvitáit, az arianusok, fél arianusoknak, nemzeteket átölő nagy táborát, százados ellenzését Jézus istenségének, Ulfilás a híres biblia fordító arián püspöke a góthoknak. — A konstantinápolyi trónon is több arián fejedelem ült, Jézus istenségének ellenzői. Vizsgáljuk Macedonius patriarka korát, a szentlélek istensége elleni nagy mozgalmakat; nézzük Apollinarist, a monophysiták iszonyú bonyodalmaait, Jézus természete feletti vitáit; *Nestorius* patriarkát, és Jézus személyének egysége vagy kettősége — isteni és emberi személy — miatti küzdelmeit; majd Eutyches és

a monotheletáknak — Jézus egy vagy két akaratáróli vita — egész keletet és nyugatot behálózó vitáit, melyeknek áldozata lön Honorius pápa is.

Ezen nyolczszáz év alatt, főleg a szentháromságra vonatkozó kérdések feletti viták dúltak az egyház bensejében; ketté is szakadt az egyház, keletire és nyugatira; az ugynevezett nem egyesült egyház maiglan sem ismeri el a nyugati egyháznak azon dogmáját, hogy a szentháromság harmadik isteni személye, a szentlélek, nem csak az atyától, az első isteni személytől, hanem a másodiktól is, — a fiutól t. i. — származik. . . .

Ma, csak a hívő orthodoxia elfogultsága, tartja igazságoknak a fentebb elsorolt észellenes tételeket. Az értelmi fejlődés annyira haladott, a kath. egyházban és a protestáns egyházakban, hogy e kérdést illetőleg, az összes haladó pártok a józan ész részére állottak, s meglegszenek az egyetlen élő, egyetlen személyben működő Istennel. Az orthodoxia, mindahárom isteni személynek külön hivatalt alkotott, hogy indokolja a három személyt. Az apa teremti, a fiu megvált, a szentlélek megszentel.

Ma belátjuk már, hogy ezen munkára nem kell három isteni személy, hanem elég az egy mindenható isteni személy.

A megváltás munkáját fentebb méltányoltuk, arra nem mutatkozott egy külön isteni személy szükségesnek; a megszentelésre se kell külön isteni személy: azon egyszerű oknál fogva nem, mert ha a megszentelés az ő szövetségben, végrehajtatott Jehova egyetlen isteni személynek ereje által, s oly mértékben, mint Jeremiáson, Jánoson, Mózesen, Ábrahámon, stb. akkor ugyanily megszentelési munkára — mert a megszentelés az uj-szövetségben sem különbözik lényegileg az ő-szövetségi megszenteléstől, ott is, itt is, a megszentelés, az erényes élet általi kedveltség Isten előtt — csakugyan elégséges, ugyanazon, már akkor is mindenható egy isteni személynek, az atyának ereje! . . .

Igen találékony az orthodox theologia. Azt is állította, hogy az ő-szövetségben a megszentelést ugyancsak a szentlélek isten, a harmadik személy mivelte, hanem incognito; nem szerepelt mint isteni személy, hanem csupán mint Jehovának az egyetlen isteni személynek ereje . . . működése. Én méltatlannak tartom az istenség ily incognito működését; hisz ezzel Jehova rászedte volna a zsidókat, saját választott népét, azt állítván, hogy ő csak egyetlen isteni személy, a szentlélek csak az ő működő ereje! . . . Pedig hárman voltak. De a zsidók nem értették volna. Így védelmezi magát az orthodoxia. . . . Erre feleljük: ép annyit értettek volna belőle, mint most az orthodo-

xok maguk!... Egyáltalában nem járja, hogy Jehova annyi századokig azzal hitegesse az embereket, hogy csak ő maga van, midőn harmadmagával volt mégis!... Nem járja, hogy az egyik isteni személy, így ignorálja, nem csak ignorálja, de mert cselekvéseiket saját működő erejének tulajdonítja, egyenesen detronisálja a másik két isteni személyt. A zsidók a szentlélek alatt Jehova működését értették, nem külön isteni személyt, mint *Langen* is, — i. m. — 281. s k. l. — és mások is elismerik. *V. ö. A szentháromság* eredetének és kifejlődésének története. Irta *Simén Domonkos*, Pest 1872.

Jézus feltámadását illetőleg; maguk az evangéliumok írói sem voltak tisztában annak lefolyása iránt. Fentebb, a 19-ik skl. vizsgáltuk ezen ügyet. A feltámadás utáni megjelenések kétesek, vajjon Magdolnának egyedül, vagy vele együtt a többi nőnek is megjelent-e Jézus? Tehát ki látta? Egy maga Magdolna csupán, vagy a többi nő is vele egyszerre?.. A tanu személyisége, aki látta, az kétes!.. Így áll a dolog a tanítványokat illetőleg is.

Máté szerint, csak egy jelenés volt, az is nem Jeruzsálemben, hanem Galileában. XXVIII. 7, 10. 17. Jézus azt parancsolja a nőknek, hogy a tanítványokat küldjék Galileába, s ott látni fogják őt; így is történt, habár némelyek kétkedtek vajjon Jézus-e? — XXVIII. 17, *Márk* szinte közli e parancsot; de nem írja le teljesülését mint *Máté* teszi. *Pseudo Márknál*, Jézus nem Galileában, hanem Jeruzsálemben jelenik meg a tanítványok előtt. *Lukács* evangéliuma és az *Apost. Cselekedeteinek* könyve, határozottan kizárja a Galileában történt megjelenést, mert szerintük Jézus megjelenvén tanítványainak Jeruzsálemben, egyenesen megparancsolja nekik, hogy a városban „üljenek“ — míg a szentlélek adományában nem részesülnek; a mint e parancsot adta Jézus, kivezette tanítványait Bethania felé, s ott az uton eltűnt, az égbe vitették. A leghatározottabb tagadása ez *Máté* és *Márk* elbeszélésének. *János* szerint is, *Mátéval* ellenkezőleg a megjelenések Jeruzsálemben történtek; csak *János* evangéliumának függeléke, a XXI-ik fejezet, melyet a befejezett evangéliumhoz — XX. 30. 31. — ki tudja mily kéz csatolt, említi Jézusnak megjelenését Galileában, s nem egy hegyen, mint *Máténál*, hanem a Tiberias-tó partjain a halászó apostolok előtt, kik csak későbbben ismernek rá. Az apostolok ezen kirándulása Galileába, ellenkezik Jézus azon parancsával, melyet *Lukácsnál* olvasunk, hogy üljenek a városban Jeruzsálemben, míg a szent lelkét nem veszik. — Hol látták tehát az apostolok Jézust?.. *Máté* szerint és *Márk* szerint is, kizárólag, parancsa folytán, csak Galileában... *Lukács* és az apostolok cselekedeteinek könyve szerint; kizárólag, parancsa folytán, csak Jeruzsálemben

— Jézus nem is volt Galileában, mert Jeruzsálemből szállott fel az egekbe. *Pseudo-Márk* szerint is csak Jeruzsálemben, innen szálla az egekbe is. *János* eredeti részei szerint csak Jeruzsálemben, a toldalék szerint a Tiberiás-tó partjain, s nem egy hegyen, miként Máté beszélte. Nagyon bizonytalan dolgokról szoktunk így irni. . . Pál apostol, a korinthusiakhoz írt első levelében, felemlíti a megjelenéseket. Szerinte először Péternek jelent meg, azután a tizenegynek, ezután több mint ötszáz tanítványnak, kik közül *sokan* még élnek. Ezután Jakabnak, utánna minden apostolnak, végre magának Pálnak. XV. f. 5 skv.

Valóban megjelent-e nekik Jézus, vagy csak exstatikus állapotban látták? . . .

Tekintve a fentebbi nagyon ellentmondó leírásokat; másrészt pedig az emberi természet misticismusát, mely bizonyos idegrendszerekben, s bizonyos körülmények közt csodálatosan nyilatkozik; és az apostolok s tanítványoknak állapotát, — azt vélem *hogy Jézust csak látták*. — I. *Perty*, M. berni egyetemi tanárnak, orvos s bölcsészettudornak számtalan példával illusztrált kitünő munkáját: „*Die mystischen Erscheinungen der menschlichen Natur*. Leipzig und Heidelberg. 1861 — azóta második kiadásban is megjelent — v. ö. Ugyanannak: *Die Anthropologie, als Wissenschaft von dem körperlichen und geistigen Wesen des Menschen* Leipzig und Heidelberg 1874. két kötet. — *Svéd- és Norvég-országban*, írja *Musaeus* — Der Geisterseher Schwedenborg, — nach der zweiten Auflage des schwedischen Originals übersetzt von J. *Musaeus*, Gymnasialdirector a. D., Mitglied der königl. norwegischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Drontheim. Weimar 1863. — gyakrabban történik, vele is történt, apjával is, ki pap volt, — hogy hazajövetelök előtt, előhírnökük érkezik meg, s pedig majdnem két órával korábban. A honlevők, köztök idegenek is, — sokszor az ablakon át jöni látják p. o. az apát, kimennek elibe, és senki sincs a tornácban; — vagy hallják ismert lépteit, mozgását, a folyosón — és még se jön. Csak előhírnöke a jövődönnek. A *norvégek* ezen hírnököt *Forbud*, vagy *Forgiänger* (németül: Vorbote és Vorgänger) — a svédek *Välrad*, (németül: Ankündiger) — szóval jelölik. XIII. skl. Az apostolok, meg voltak győződve, hogy Jézus nekik megjelent, s azért *Keim*, — Geschichte Jesu — Zürich. 1873, a valóságos feltámadást és megjelenést állítja, habár egész munkája csak ezen egyetlen csodát ismeri el Jézus életében 354. skl. *Baur* Keresztély is e nézethez hajlik: *Az űskereszténység történelme* — stb. magyar ford. Budapest. 29. skk

Pál apostol, kinek tanuságára *Keim*, s *Baur*, támaszkodnak, maga is visionarius volt. Saját vallomását olvashatjuk a korinthusi

egyházközséghez irt II-ik levelében. Elmondja, hogy a harmadik égbé ragadtatott el, testestül-e, vagy test nélkül, maga se tudja. Isten tudja, — és ott a paradicsomban, isteni, kimagyarázhatlan dolgokat hallott . . . XII. fej. 2 sk. v. . . . *János* apostol rengeteg fantáziájáról, Apokalipsis című könyve tanuskodik. — A legrégebbi evangelista, *Máté*, mily száraz rövidséggel ír azon egy megjelenésről Galileában, hozzá tevén, hogy némelyek kétkedtek Jézus azonosságán. *Márk* nem is említi a feltámadott megjelenését, csak Pseudo-Márk; *Lukács és János*, már tapintásról és evésről beszélnek, melylyel Jézus beigazolta volna, hogy nem csupán kísértet! . . . Lukács, tudjuk ellenkezik *Máté*-val, ki határozottan csakis Galileában jelenteti meg Jézust — a János-féle evangelium pedig kirívó iránymű Jézus *λογος* — istenisége, isteni méltóságának bizonyítására, azért szándékosan kerüli a pregnansabb emberi epizódokat.

E két utóbbi könyv, már érveket hoz fel a jelenség bizonyítására, a legrégebbi csak egyszerű tényképen említi. Amazok tehát, már nem bíztak a tény egyszerű előadásában. — Egyébként a keresztény hitközségekben gyakori volt az ekstatikus állapot, az apokaliptikus élet, mit azon kor történeti viszonyai eredményeztek, mint már fentebb vázoltuk.

A korinthusiakhoz irt első levélben, a XII, XIII, s jelesen a XIV-ik fejezetben, maga Pál apostol körülményesen leírja azon egyházközség ekstatikus állapotát. Azon isteni adományok, melyek ott felsoroltatnak, s épen az isteni tisztelet alatt jelentkeznek, igen világos képét adják a mysticus állapotnak: — a visiók, a látások, az apokaliptika korszakának, mely azon időben nem csak a keresztényeket lepte meg feltűnően, hanem a zsidókat is, mint a Mózes menybemenetelének könyvéből, Eszra IV-ik könyvéből, s egyéb azon korbéli iratokból tudjuk. Valamint sok volt az evangelium, sok a nem valódi apostoli levél, sok volt az apokalipsis is. l. *Movers* cikkét: Apokryphenliteratur, a Wetzer és Welte Kirchenlexikonban. És: *Bleek*: Einleitung in d. N. Testament, dritte Aufl. besorgt von Dr. Wilhelm Mangold. Berlin 1875. — 730 — 766 l.

A kereszténység terjedésének eredménye, nem feltételezi a csodák objectiv valóságát; hanem legfeljebb a subjectiv valóságot. Az apostoloknál is, a Jézus megjelenésébéli hit, csak subjectiv igazságon alapult, a visiók alapján. — *Mohammed*, és még korábban *Buddha*, hatalmas eredményű vallásokat alapítottak; de a mi orthodoxyánk még sem hiszi el, akár az izlam, akár a buddhismus hívei által vallott s igazaknak hitt csodákat. Nem okoskodik így: A buddhismus, több hívőt számlál, mint az összes minden felekezetű

kereszténység; civilisatioja is nagyszerű; — az izlam 84 millió embert hódított meg, uralkodott dicsóséggel a félvilágon; nagy fejedelmei, humanitárius institutiói, rengeteg irodalma, gyönyörű művészete volt, — egykor a ker. Európát is tanította tehát kell, hogy ily eredmények oka csoda legyen.

A kereszténység több felekezetre oszlott. A pápák egyházára, — a nem egyesült keleti egyházakra, — a protestáns egyházakra ... megannyi nagy vallási testületek. — Melyik az Istené? .. A római egyház hiveinek statisztikai létszáma, *Kolb* szerint, — *Kulturgeschichte der Menschheit*, zweite Aufl. Leipzig. 1872 — 192 millió; a protestáns egyházaké 108 millió; a keleti egyházaké 90 millió. — Ha még hozzá vesszük, hogy Mohammed hivei 84 millióra rúgnak; az ugynevezett pogány népeknek száma pedig megüti a 800 milliót; az emberi nemnek még egy harmada sem keresztény; a római egyház tagjai pedig, az ugynevezett „*névtelen katolikusok*“ légióit is beleértve, alig teszik az összes emberiségnek egy *hetedrészét*! ... Zsidó hat millió van e földön. — És Jézus megjelenése óta, 1875 év alatt, mennyi nem keresztény és nem katolikus ember halt meg! ... Ezek mind elkárhoztak ... Feltételezhető-e, ily igazságtalanság, Istenről? ... Ezeknek nem volt szükségük a messiás feltámadására, legalább is az isteni gondviselés, mely e világot kormányozza, nem juttatta el hozzájuk annak hitét ... Ha Jézus feltámadásának hitvallása, alapja lenne a kereszténységnek, s Isten ezt természetfeletti módon, még a pápa csalatkozhatatlansága által is gondozná: lehetséges volna-e, hogy mindenható kegyelme, malasztja, mely a protestánsok, de a kath. tan szerint is, habár gyengébben, de mégis praedestinál — az emberiség legcsekélyebb fractiójával megelégednék? .. s ezen elenyésző minoritás, — a legkorrektebb ultramontanok kedvéért csupán, — az istenség második személye, a fiu emberré legyen s véres elégtétel után feltámadjon? ... Micsoda eredménye ez, egy Isten munkájának? 1300, millió ember lakik e földön, ezek közt kath. csak 192 millió, s ezek közt ismét korrekt pápai ultramontan mily csekély szám! ... Ezen néhány szál emberért, kelle az istenség második személyének emberré lennie, s kinszenvedve megváltania őket, — a többi ezer kétszáz milliónak a megváltás nem létező! És ez már kétezer év óta így van! Ugyanott vagyunk tehát, a hol lennénk minden túlvilági kinyilatkoztatás és megtestesülés nélkül! ... Az egyházi kereszténység nem gyarapodik, hanem apad; és ez lenne Istennek kizárólagosan szabadalmazott üdvintézte? *Kétezer év és az emberi nem statisztikája beszél*! ...

A római hierarchiának, — jelesen a pápaságnak, melyet az

ultramontanok a vallás sarkkönyvének tartanak, — története nem olyan, hogy Isten megtestüléséből, s az éggi folytonos közvetlen érintkezésből kellene értelmeznünk mindazt, amit e hierarchia tett és nem tett Már fentebb szemléltük működésének egyes epizódjait, nagyobb számmal csoportosítja ezen epizódokat *Janus* : A pápa és az egyetemes zsinat (magyar fordítás) Pest. 1869. — *Hergenröther* ultramontan írónak : *Anti-Janus*. Eine hist. theol. Kritik d. Schrift „Der Papst u. d. Concil“ stb. Freiburg. i. B. 1870. — czimü könyve, ugyszinte nagyobb műve is : „Kath. Kirche u. Christ. Staat. Hist. theol. Essays, und zugleich ein Anti-Janus vindicatus. Freiburg i. B. 1872. — csak megerősíti azt, a mit Janus, közvetlen forrásokra támaszkodva mond, s legfelebb azon logikai hibáját corrigálja meg, melyre már *Frohschammer*, egyik hirlapi biralatában figyelmeztette Jánust, s ez az : hogy nem lehet csalatkozhatlan egyházzal beszélni ott, hol az egyházfő oly mértékű aberratioknak volt alávetve minőket a pápaság történelme tanusít; ott nem csak a pápa csalatkozhatlansága dől meg, hanem az egyházé sem lehetséges. . . .

Kétezer évi tapasztalás és az emberi nem statistikája beszél!

Jézus kereszténysége, a jövő egyháza.

I.

Mit tanított Jézus? — Az előbbeni lapokon is figyelmeztettem Jézus tanainak, idő folytán történt módosítására. Most összegezzük Jézus tanát. De minő kutforrásból merítsük azt? A legrégibb keresztény irodalom, a három első evangelium s a többi szentkönyv, a tanítványoknak gyakran egymástól eltérő felfogását jellemzi. Sőt a legrégibb életrajzok is — Máté, Márk, Lukács evangeliumai, a mult prismáján át mutatják Jézus személyét, oly csodák légkörében, melyeket csak a vallás túlvilági zamatu költészete alkotott. — V. ö. *O. Pfleiderer* dr. Die Religion, ihr Wesen und ihre Geschichte. Leipzig. 1869. két kötet. A vallásos költészet termékeny fantaziája, épen az első keresztények körében; s ezelőtt is a zsidók közt — temérdek könyvet, egész nagy irodalmat teremtet, az ugynevezett apocrifokat, l. erről *Mosers* jeles cikkét : Apokriflitteratur . . . *Wetzer* und *Welte* Kirchenlexikon. Freiburg. i. B. 1847. Már Pál apostol is panaszkodik, hogy nevében mások levelet irnak. II. Epist. Thessal. II. 2. És : *Bleek* : Einleitung in das neue Testament, dritte Auflage besorgt von dr. *Wilhelm Mangold* stb. Berlin 1875. — Jézus

tanítását a három első evangélium nyomán lehet összeállítani; a negyedik evangélium már nagyon késő koru vallásbölcselet.

Jézus vallásának alapja: az Isten és ember közötti közvetlenség. Azért beszélt minduntalan a mi fiúi viszonyunkról, a mennyei atyához. Határtalan bizalommal kell lennünk iránta, mert gondunkat viseli, tudta, hire nélkül egy hajszál sem hull alá fejünkről, — ő táplálja az ég madarait, ő gondozza a rét fűvét, a mezők virágait. Ne legyünk tehát kishitűek. Mivel Isten ami atyánk, mi pedig gyermekei vagyunk, ebből következik a köztestvériség. Az Istent szeretnünk kell, mint atyánkat mindenek felett; s felebarátunkat, testvéreinket az istenfuságban, azaz minden embert, mint a szamaritánról szóló példázatban kifejté — szeressük, mint önnön magunkat. Ez, ugymondá Jézus, a két legfőbb parancsolat; ebben foglaltatik az Isten és a felebarát iránti kötelességek összege... Azért ne tegyünk mással olyasmit, mitől magunk irtózunk, s nem akarnók, hogy velünk történjék.

Istent lélekben és igazságban kell imádni, — sem Jeruzsálemben, sem a Garizim hegyén, hanem lélekben és igazságban. A külső isteni tisztelet is szükséges, de ne legyen gépies; a templom, Isten háza legyen, s ne az adás-vevés, a vallási tárgyakkal való kereskedés csarnoka. Tanítványait, az új hit terjesztőit arra inté, hogy ne merjenek uralkodni a hiveken, hanem legyenek szolgák, vegyenek példát tőle, saját mesterüktől; tőle, ki maga sem azért jött, hogy szolgáltassa magát, hanem hogy szolgáljon; — ő tőle, ki lábaikat azért mosta meg, hogy e jelképben intse, miszerint ők is egymásnak lábaikat megmossák; azaz alázatosak, testvéri szeretettel eltelve legyenek. A népeken királyok uralkodnak, de ők ne uralkodjanak, királyok, papkirályok, papfejedelmek... ne legyenek... Az ő országa, az istenország, melyet hirdetett, nem e földről való, — az isten országa, ugy mondá sokszor, tibennetek, a ti sziveitekben van, ott akart ő élni, megalapítván benne, a mennyei atya és a földi testvérek iránti szeretetet!... Politikában ez volt axiomája: Adjátok meg az Istennek, ami az Istené: és a császárnak ami a császáré... A hit elfogadására erőszakkal ne kényszerítsenek senkit, mert a hit önkénytes hódolat, *senki se jöhet hozzám, hacsak az atya, aki engem küldött, nem vonzza őt*... a vallásnak, melyet Jézus hirdetett, saját benső erejével kell terjeszkednie. Azért megróttá tanítványait, midőn tüzet óhajtottak az égből, a hinni nem akaró szamaritánokra: — Nem tudjátok ugymond, minő szelleműek vagytok! — Hogy is kényszeríthetett volna Jézus oly vallásra, minő az övé, — a szeretet vallására, — midőn a szeretetet erőszakolni nem lehet?!...

Az Isten, a mennyei atya iránti rendületlen bizalmat, és a felebaráti szeretet alapul tekinté vallásában, mely nem volt dogmatismus, hanem morál. A Tiberiás-tó mellett egy ízben így szólt: Boldogok a lelki szegények, — vagy is alázatosak, jóhiszemű, egyenes szívűek, — mert övék a mennyek országa . . . Boldogok a szelidek, mert ők birják a földet. — Boldogok a szomorkodók, mert megvigasztaltatnak, — Isten gondoskodni fog róluk, az ő tudta, hire nélkül egy hajszál se hull le fejünkről — bizzanak Istenben úgy szinte azok is, kik éhezik és szomjuhozzák az igazságot — őket kielégíteni az Isten; — kik üldözést szenvednek az igazságért, azok is boldogok, azok is bizzanak, mert övék a menyország . . . Boldogok a tiszta szívűek, mert ők látni fogják az Istent, — boldogok a békeszeretők, mert istenfiainak fognak hivatni. . . . És azon igen szép ima, melyre Jézus tanított, a „*Miatyánk*“, nem gyönyörű koronája-e, az Isten iránti folytonos bizalomnak és a felebaráti szeretetnek? . . . Bocsásd meg bűneinket, miképen mi is megbocsájtunk az ellenünk vétőknek! . . . Nem a legszentebb gyónás és töredelem-e? — Ez a naponkénti bűnbánat, a naponkénti erkölcsi megújulás! . . . Ez a vezeklés Jézus szellemében! . . . Jézus a testi feltámadást is hitte, s azt a világítéletkor vélte bekövetkezendőnek; régi hite ez az emberiségnek, egy tulvilági szebb jövőnek záloga. A lélek halhatatlansága, tehát a tulvilági lét, megáll ugyan a testi feltámadás nélkül is; — de az ember testben, a feltámadó testben lesz ismét emberré, testté és lélekké, — egészsze, — olyanná, minőnek Isten alkotá. . . . Külső vallási szertartást Jézus keveset rendelt. Vallási társulatot alapítandó, szükségkép kelle gondoskodnia külső szertartásokról. Áz ő vallását elfogadókat, vízbe mártatta, — megkereszteltette — úgy mint a zsidóknak is divott, s János a keresztelő is gyakorolta. A keleti symbolika szerint a víz a tisztaság jelképe; mivel pedig Jézus csak a tiszták társaságát, a jámborokét, a szentekét látta az ő vallásos egyesületében — egyházában, azért beléptül a vízbe merítést határozta, az erkölcsi megújulás, a megszenteltetés jelképét. Ez a keresztség. Régente — és most a keleti egyházakban is rendszerint — a keresztkutak, mélyebb vizekben valának s a keresztelendő abba alámerült. Egy másik szent szertartást is rendelt Jézus. Ezt is, mint a vízbemerítést, keresztelést, a zsidóktól vette át. Ezek ugyanis minden évben megülték a *pészachot* — pasca, husvét — azaz *vacsordát*, egy nagy nemzeti eseménynek, az Egyiptomból való kijövetelnek vallásos emlékeül. A *pészach* tehát *emlékvacsora* vala. Jézus halálának előestéjén, épen midőn a zsidó szokás szerint a pészachot ülte, kezébe vette a kenyeret és a bort, s azokat az emlékvacsoránál együtt

ülő tanítványinak adta, hogy egyék és igyák, s ezentúl is ezt cselekedjék az ő emlékezetére. S érezvén, látván a körülményekből, hogy halála közelg, hogy el van határozva a papi fejedelmeknek gyűlöletében az ő romlása; — lelkesülve az eszmeért, a melyért küzdött a zsidó hierarchiával, arra utalt, hogy meg fog halni, hogy vére kiontatik, s azért e kenyeret és e bort úgy tekintsék, mint testének és vérének jeleit; — ő meg fog halni, áldozatul esik azon ügynek, melyért küzdött; a tiszta vallásnak áldozatául lesz, azon vallásnak, mely biztosítja az emberiség nagy megváltását, erkölcsi nagy megújulását. Azért ünnepeljük az ő emlékére az *emlékvacsorát*. „Mondom nektek, — így szólt — többé nem iszom e szőlőtermésből, azon napig, midőn azt, mint újat iszom veletek az atyám országában.“ ... E szavak a parusiára vonatkoztak, azon viszentlátásra, mely Jézus visszajövetelekor történendett, a messiásnak örökké tartandó országában, az Istenországban ... Addig ezt cselekedjék az ő emlékezetére, ezen emlékvacsorát üljék meg. *Tertullian* korában — ad uxorum lib. II. — és de oratione — szokásos volt, a megszentelt kenyeret haza vinni, otthon tartogatni, s nem csak fontos vállalatok megkezdésekor vagy veszély percében, hanem a napi étkezés előtt is egy darabkát belőle enni. „Férjednek — így szól *Tertullian* a hívő nőhez — nem kell tudnia, mit izlelsz meg titokban, az étkezés előtt.“ — Az oltáriszentség ép úgy mint az incarnatio dogmája, a scholastika bölcséletben irányadóul használtatott, a testek phisikai létalkatanak kutatásában is. Midőn a scholastikusok átvették *Arisztótelestől* a „*substantia*“, és az „*accidens*“-ről tan, azt oda módosították, hogy az „*accidens*“ — önállóságát, a „*substantiá*“-tól függetlenségét kimondák. Így okoskodtak: Az oltáriszentségben jelen van, a kenyér színe, jele alatt Krisztus teste; a bor színe alatt Krisztus vére. Igen, de sem a testet sem a vért nem látni, hanem csak kenyeret és bort, a megszentelés után is. Azt állítá tehát az „*egyház*“, hogy a testnek és vérnek „*substantia*“-ja, lénye, állománya van jelen, a kenyér és bornak pedig csak külszíne; az ize, súlya, áthatlansága, színe, terjedtsége, — szóval az „*accidens*“, vagyis a „*mellékes*“; — a mi „*lényeges*“, vagy is „*substantia*“ az a megszentelés után Krisztus testévé és vérévé lett — de láthatlan, mert ott rejlik a látható szín, az „*accidens*“ mögött. A kenyér és a bor lényege nincs többé; az átváltozott — transsubstantiatio — Krisztus testének és vérének lényegévé ... Ebből következtették, hogy a phisikai accidens, a lényeg külső jelenségei, létezhetnek akkor is, ha a nekik megfelelő természetes substantia már nincs ott. — De mikép létezhetnek a kenyér súlya, színe, terjedtsége, ize, áthatlansága, ha nincs ott az őket

fentartó lényege a kenyérnek, s hasonlólag a bornak? Ezen ellenvetésre a scholastikusok egy része azt felelte, hogy Isten csodálatosan tartja fenn az izzót, terjedtséget stb. mások, hogy azok Krisztus testének és vérének lényegében léteznek, habár ez rájuk nézve heterogén: majd mások azt állíták, hogy a levegőben léteznek, a substantiájokat csupán ez képezi. Mindezen hypothesis csodákon alapszik. Bölcséleti eredménye volt ezen tannak azon állítás, hogy „*dantur accidentia realia*“ és azok magukban is létezhetnek a substantia nélkül, de csakis az Isten csodás működése által. Épp oly elválasztás volt ez, mint a személy elválasztása a létől az incarnatio dogmájában, hol mondatik, hogy Jézusnak csak egy a személye, s pedig az isteni, de mivel Jézus egyúttal ember is, nehogy az emberi személyiség elismerése által két Jézus legyen, az emberi személytől elválasztatik a lét, s mint fentebb láttuk az mondatik, hogy az emberi természete Jézusnak létezik az egy isteni személyben. — — Más bölcselők, nem ismerhetvén el az „*accidens*“ — realitását, s a substantiától különválását, azt állíták, hogy az oltáriszentségben a kenyér és bor ize, szaga színe, sulya, terjedtsége csak optikai csalódás, melyet Isten csodálatosan produkál érzékeinkben! . . . Mivel továbbá Jézus teste egyszerre több helyen van jelen az oltáriszentségben, azt következtették, hogy a több helyen egyszerre, ugyanazon időben való jelenlét is sajátja az emberi megdicsősült testnek stb. Világos, hogy az isteni szellemnek, a testi anyaggal legbensőbb összeforrása, egy darab pantheismus az orthodox dogmatikában! . . . Jézus megváltói szerepét, a tanításban, oktatásban, a tiszta vallás hirdetésében helyezte. Eredendő bűnről, se a zsidók, sem ő nem tudott. Sőt a zsidó, tehát keresztetetlen, s így orthodox felfogás szerint eredendő bűnben levő kisdedekre vonatkozólag mondá: ha nem lesztek, mint e kisdedek, nem mehettek be Isten országába Azon régi író, a ki Mózes I. könyv. III. fejezetében a bűnesés történetét megírta, szinte nem gondolt oly „eredendő bűn“-re, minőt a későbbi vallásbölcsélet, jelesen Pál apostol alkotott. Azon író szerint, a kigyó, a legármányosabb állat, okozta az ember baját. Szellemi tényezőt e régi monda nem ismer, mindent a kigyónak, a legármányosabb állatnak tulajdonít. Hogy a sátán lett volna a fő ok, arról szerző semmit sem tud, egyáltalán nem is gondol a sátánra. Az állatok a paradicsomi korban beszéltek, — a kigyó is, sőt egyenesen járt, mint az ember, de most büntetésül hason csúszó; ellenkedik az emberrel, de ez mégis hatalmasabb. Az emberpár büntetése szinte csak külső. Eredendő bűnről, mely lelki szenny gyanánt, mint örök kárhozatot hozó apáról fiúra száll, — az ő szerző semmit se tud, —

Régibb írók is, beszédet tulajdonítottak az állatoknak a paradicsomi korban, l. Laur. *Reinke* : Beiträge zur Erklärung des alten Test. Münster 1853. II. k. — És : *Himpel* : Die Messian. Weissagungen in Pentateuch. Theolog. Quartalschrift. Tübingen, 1859. III. — Hogy a kérdéses jelenetben a sátán lett volna a fő okozó, arról csak sokkal később értesülünk a bölcsesség könyvének szerzője által, aki állítja, hogy a sátán irigykedése folytán jött a halál az emberre, kit Isten romolhatatlannak teremtett. II. fej. 23. 24. v. De még korábban és még világosabban szól erről a perzsák bibliája, a Zendavesta. — Dr. *Ign. Pietraszewsky* : Deutsche verbesserte Übersetzung der Bücher des Zoroaster, Berlin 1864. I. r. XXII. fej. — A zsidók tehát a perzsáktól vették az ördög közreműködésének, illetőleg bűnszerzőségének eszméjét. — Jézusnak a démonológiában nincs része, amit róla írnak, hogy a sátán a pusztából, a Jordán mellékről, behozta — a levegőben? — Jeruzsálemben, ott a templom tetejére állítá, innen ismét kivitte a pusztába s egy magas hegyre állítá. *Máté* IV. 3. sk. v. *Lukács* IV. 2. sk. v. — ugyszint az ördögüzésekről, minő a Tiberias-tó melletti, hol egy, vagy *Máté* szerint két emberből, egész légio ördögöt űzött ki, s megengedte nekik, hogy az ott legelő disznósordába menjenek, a csorda a belebujt légio ördögtől megrettenve, a Tiberias hullámaiba rohant; *Máté* VIII, *Lukács* VIII. stb. — az vallási költemény, az apotheosis kezdete. — A megváltás tanát, oly értelemben, hogy az ősbűn, az eredendő büntöli megszabadítás, Pál apostol vallásbölcészeti speculatioinak köszönhetjük. *Pfleiderer* : Die Religion stb. II. k. 458. skl. és : u. a. *Der Paulinismus*. Jézus megváltói szerepe, a felvilágosítás volt valläserkölcsei téren. Valläserkölcsei regeneratio által, szabadította meg Jézus az embert a büntől; — megmutatván neki, az igaz vallásosságra s a valläserkölcsiségre vezető utat, intvén, hogy azon haladjunk, mindannyian; — mert csak így érhető el az egyén és az egyetem boldogsága e földön és a siron túl is. Ez a mi megváltásunk üdvhozó munkája. Jézus tanított és példát mutatott; kell, hogy kövessük tanítását és példáját; így eszközöljük megváltásunkat a bűnből, a felemelkedést atyánkhoz, aki menyben lakik.

II.

Jézus nem rendelt oly hierarchiát, papi uralmat, mely kiváltsággal birjon bűnöket megbocsájtani. Ily intézkedés ellenkezett volna Jézusnak vallási alapelvével, a közvetlenséggel az Isten és az ember közt; az atya és fiúi viszony közt. Ebből folyólag azt hagyta meg,

hogy a napi imában, a „*Miatyánk*“-ban, valamint a mindennapi kenyérért imádkozunk, úgy imádkozzunk azért is, hogy szenteltessek meg Isten neve, légyen meg akaratja e földön is, jöjjön el az ő országa; s a mit mi Isten akarata ellen vétettünk, amivel megszentéségtelenítettük szent nevét, a mennyiben akadályoztuk Isten országát, megbántottuk felebarátunkat; mindezen bűneinket bocsássa meg nekünk úgy, miként mi is megbocsájtunk az ellenünk vétőknek; kérjük naponta, hogy a gonosztól, a kísértettől, a bűnre vezető alkalmától szabadítson, óvjon. Midőn tehát naponta közvetlen Istentől kérünk bűnbocsánatot, midőn Jézus ezt tanítja: magától érthető, hogy felesleges egy közvetítő, a pap t. i. a bűnbocsánatnál. Ez nem illik bele Jézus rendszerébe, oly intézkedés, melyet e rendszer kizár. Midőn Jézus apostolait elküldi, hogy tanítsanak mindenkit, hirdetvén az ő vallását, s bűnbocsátó hatalmat ad nekik, az csupán az alakulandó egyházközségek feletti külső joghatóságra vonatkozik, a községek külső kormányára, s oly vétségekre, melyek nyilvánosak, a hitközség közlelkiismeretét sértik. Ez esetben az apostoloknak, az egyházközségek előjáróinak kell, a közerkölcsiség őreivé lenniök. Így tőn Pál Korinthusban; megbocsájtá a vérfertőztetőnek bűnét és büntetését egyetértőleg a korinthusi egyházközséggel. II. kor. II, 6—10. Igaz, hogy később a hierarchikus szellem lényegesen átváltoztatta ezen intézményt, lett belőle fülgyónás és bucsú... *Jakab* apostol neve alatt, egy levél van az ujszövetségi kánonban, s e levélben olvassuk: „*Valljátok be egymásnak bűneiteket s imádkozzatok egymásért, hogy meggyógyuljatok, mert sokat tehet az igaznak buzgó imája*“... V. 16. — Ezen testvéries, bizalmas bűnvallomás, mint látjuk nem a pap előtt történt, hanem „*egymásnak*“, azaz oly egyének előtt, kik bizalmunkat birják, s kivált erkölcsi kételyeinkben utmutatást adhatnak. Közvetlen e sorok előtt pedig olvassuk: „*Ha beteg valaki közületek, hívassa el az egyházközség idősbjeit, s imádkozzanak érette, megkenvén őtet olajjal az Ur nevében, s a hívő ima megszabadítja a fekvőt és felsegéli őt az ur, s ha bűnökben van, megbocsájtatnak neki*“... u. o. 14—15. — *Márk* evang. VI. 13. v. olvassuk, hogy elküldvén Jézus tanítványait a vallás terjesztésére, ezek: „*sok beteget olajjal megkentek, és meggyógyítottak*.“... Ez is zsidó szokás volt. Azt hitték, hogy az orvos az isteni gondviselésnek képviselője, s a részvételtjes barátok imáját különösen foganasosnak tartották. V. ö. *Sírák* XXXVIII. 1—9. és XVIII, 20. — *Isai*: XXXVIII. — II. *Kronika*: XVI, 12. — *Zsolt. könyv*. VI. Zs. 2. skv. XXXII, (XXXI) 3 skv. — *Jób*: XXXIII, 19. — *A Mischna*, — brachot V. f. 5, emliti, hogy rabbi Chaniná a Dusa fia, mindig megmondotta, vajjon meg-

hal-e, vagy felépül a beteg, a kiért imádkozott, s ezt imájának folyékony-ságából ítélte meg a rabbi, ha ajkán akadozó volt az ima, akkor tudta, hogy a beteg meghal. — Az olajjal való kenést a jeruzsálemi Talmud is említi. — *Maldonatus* jezsuita, helyesen véli, hogy ez az eredete az utolsó kenet szentségének. *Haneberg* már elfogultabb e tekintetben. Die religiösen Alterthümer d. Bibel. 494 l. Ezen zsidó szokást Jézus apostolai használták. Belőle lett az utolsó kenet szentsége. — A *bűnvallomás* is, szokásos volt a zsidóknál, midőn a bűnaldozatot bemutatták. — Hogy *Máté* XVI, 18. hol Péter elismeri, hogy Jézus az igazi messiás, de ezen elismerés nem feltételezte Jézus istenségét, melyről, mint fentebb beigazoltuk Péter nem tudott, s az isten fia czim, mint messiási czim a zsidóknál is szinte nem tételez fel isteni természetet. — *Lukács* XXII, 31. 32. — *János* XXI, 15—17. Jézus Péter apostolt *nem rendeli csalatkozhatlan pápává*, azt a régi egyházatyák is hitték. E tárgyról teljes felvilágosítást nyújt *Langen*: Das vatikanische Dogma, von dem Universal-episkopat und Unfehlbarkeit des Papstes, in seinem Verhältniss zum neuen Testament und der patristischen Exegese. Bonn. 1871.—73. III kötetben. Hogy Jézus, halála esetére Pétert bizta meg a vallás-terjesztés munkájának vezetésével, a kis apostoli, s tanítványi körben, azt a körülmények tették szükségessé; a kezdet nehézségei; ekkor kelle, hogy Péter maga is, megerősödvén a hivatása iránti meggyőződésben, többi társait is serkentse a nagy munkára. És csak is az első szükség követelte rendszabály volt, de nem világra szóló papi absolutismus inaugurálása. A közvetlen történet tanúsítja ezt. *Pál* apostol, azon levélben, melyet a galatiai egyházközségekhez írt, teljesen független önálló működésnek képét adja. Elment Jeruzsálembe, ott felkereste az apostolokat, *Jakabot, Pétert, Jánost, a kik oszloposoknak tartattak* *δοκουντες στῦλοι εἶναι* — ezek neki és Barnabásnak kezet adtak, a közösség jelképeül, s elhatározták, közösen, hogy Pál és Barnabás a pogányok közt, amazok pedig a körülmetéltek közt hirdessék a vallást. Itt, látjuk, három oszlopos apostol van, Jakab, Péter és János. II. 9. — Azt is mondja Pál, hogy ő nem az emberektől vette a megbízást, hanem Istentől nyert hivatást, s az oszlopos apostolok midőn ezt látták, megnyugodtak abban, hogy *Pál* az egykori üldöző, most társuk legyen, s jelesen a pogányok közt hirdesse Jézus tanát. Ezen *oszloposok*, ugymond Pál, mik voltak egykor, semmi közöm hozzá, Isten nem személyválogató — de én ezen *oszloposoktól*, semmi ujat sem tanultam. 6. v. Jól kell megjegyeznünk, hogy Pál, midőn „*isteni kinyilatkoztatásra*“ — Jeruzsálembe megy, azért teszi, hogy „*hiába*“ ne működjek, — ezért keresi fel, nem a

csalatkozhatlan pápát, Pétert egy magát, mint az ultramontán theoria követelné — hanem felkeresi az apostolokat „különösen“ — „*τοῖς δοξασίαις*“ — „qui videbantur aliquid esse“, mint a Vulgata fordítja, — „*Kik tekintélyesek valának*“, miként az egri biblia magyartja. 2. v. azaz, mint a 9-ik vers mondja : „*Jakab és Kéfás (Péter) és János, kik oszlopokul tekintettek, kezet adtak nekem és Barnabásnak a közöstársaságra, hogy mi a pogányokhoz menjünk, ők pedig a körülmetéltekhez.*“ — Ez nagyon patriarchalis viszony az apostolok közt, s nem azon monarchia, melyről az ultramontanizmus álmodozik. Sőt Pál, még erősen meg is dorgálta Pétert, midőn Antiochiába jött, s pedig azért „*mert méltó volt a feddésre. Mert mielőtt némelyek Jakabtól (Jeruzsálemből a judaizáló keresztényektől, kik a körülmetéltetés és a mozaicus törvényt a tiltott és nem tiltott eledelekről, a keresztényekre nézve is kötelezőknek hitték) jönnének, a pogányokkal evél, mikor pedig eljöttek, visszavoná magát és elvállék, félvén azoktól, kik a körülmetélkedésből valának. És megegyezének tettetésében a többi zsidók is, úgy hogy azoktól Barnabás is azon tettetésre viteték. De mikor láttam, hogy nem járnak egyenesen az evangelium igazsága szerint, monddm Kéfásnak (Péternek) mindnyájok előtt: Ha te, zsidó levén, pogányul élsz és nem zsidó módon, minek erőlteted a pogányokat zsidó módon élni?*“ . . II. 11—14. Az egri fordítás szerint.

Az apostolok, egymást nem tartván csalatkozhatlan tanítóknak, több ízben ellenkeztek egymással. Így: Pál leveleiben határozottan elveti a körülmetéltetést s az egész zsidó törvényt, hanem minden üdvöt, Isten előtti megigazulást a Jézusban hittől vár.

„A pogányok közt lakó zsidókat a Mózesből elpártolásra (*ἀποστασιαν διδασκεις ἀπὸ Μωσέως*) tanítod, azt állítván, hogy gyermekeiket nem szükség többé körülmetéltetniök, sem a szokások (*ἔθουσιν*) szerint élniök. 22. Mi tehát a teendő? A községnek egybe kell gyűlekeznie, mert hallották hogy eljöttél. 23. Kövesd hát tanácsunkat. Van közöttünk négy férfiú, kik fogadalmat tettek. 24. Vedd őket magadhoz, s velők együtt szenteld meg magadat, fedezd költségeiket, hogy fejöket megnyirassák; ekkor mindenki belátja, hogy hamis hír volt, mely felöled szárnnyalt, sőt magad is becsülöd a törvényt (*νομον*) és szerinte élsz.“ Így szóltak Pálhoz Jakab és a vének Ap. Cs. XXI.

Pál elvállalta a mozaikus czeremoniát az apostolok tanácsára, de pórul járt, mert annak végeztével ráismervén a kisázsiai zsidók, iszonyú zajt csaptak a szentségtörő ellen. „Segítség izraeliták, — így kiáltanak fel (28 v.) — ime az ember, aki mindenütt, és mindenki előtt, a nemzet, a törvény s e szenthely elleni tanokat hirdet, és most még pogányokat is vezetvén a templomba, megszentelteleníté e

helyet.“ Űgyanis látták, hogy az ephesusi Trophismus vele járkált a városban, s azt hitték, hogy ezt a templomba vezette, (v. 20). A forrongás átalános lett a városban, s Pált csak a római helyőrség szabadította meg a biztos haláltól. Ű római polgári jogára hivatkozott. Az apostolok csel. nem mondja, hogy a keresztény egyházközség Jeruzsálemben valamikép közbenjárult érette, vagy sorsát enyhíté, sőt a római helyőrség főnöke, intést kapván Pál egyik rokonától, egy újabb merénylet felől, Pált biztos katonai őrség mellett Cezareába küldé, onnan két évi fogság után, Ap. Cs. XXIV. 27. — végre Rómába vitték, mert a cezárhoz appellált. XXV, 12. XXVII.

Pál fentidézett, a galatiai hivekhez küldött levelében, kifejti, hogy a mózesi törvény nem használ az üdvösségre „mert a törvény cselekedetei által senki sem igazul meg“ ... és „Ha a törvény által megigazulást nyerünk, akkor felesleges volt a messsiásnak — Jézusnak halála“ ...

Hasonlítsuk össze *Jakab* apostolnak, a jeruzsálemi püspöknek, levelét, Pál apostol leveleivel, jelesen a galatiaiakhoz és a rómaiakhoz írottal. *Jakab* apostol, kinek küldöttei Péter apostolt és Barnabást és a többieket oly hypocrisisre terrorisáltak Antiochiában, — erélyesen kikel Pálnak említett levelei ellen. Vessük egybe jelesen *Jakab* levelének II-ik fejezetét a rómaiakhoz írott levél III-ik és IV-ik fejezetével, s a czélzatos polemia igen szembetűnő! Az érvek és ellenérvek azonosságában, az állítás és tagadás szembeszökő vonatkozásaiban. Pál, többi közt írja: „Mert azt véljük, hogy az ember megigazul a hit által, χωρίς έργων νομou — a törvény cselekedetei nélkül“ ... Rom. III. 28. És *Jakab*: II, 20. „Akarod-e megérteni hiú ember, hogy a hit χωρίς των έργων a cselekedetek nélkül holt?“ és ismét „Mit használ, testvérek, ha valaki mondja, hogy hite van, de a cselekedetekkel nem bír, vajjon üdvözítheti-e őt a hit?“ .. 14. v. v. ő. 17. v. és 24. v. 26. v. Vegyük Rom. III. 31. „Tehát hatálytalanná tesszük-e a törvényt, a hit által? Épen nem! Sőt megerősítjük a törvényt!..“ és *Jakab*: ... „Ha pedig elitéled a törvényt, akkor nem megtartója vagy a törvénynek, hanem annak bírāja“ ... IV. II. — Pál, a rómaiakhoz írja: a 2. *Ha Ábrahám a cselekedetek által igazult meg, akkor volt dicsősége, de nem az Isten előtt.* 3. *Mert mit mond az írás: Ábrahám hitt Istennek és beszámíttaték neki megigazulásul.* 4. *A ki azonban cselekedeteket mível, az a bért nem kegyelemből nyeri, hanem kötelezettségből.* 5. *Ellenben annak, aki cselekedeteket nem mível, de hiszen abban, aki a gonosznak megigazulást ad, annak hite megigazulásul beszámíttatik, Isten kegyelmének határozata szerint“ ... stb.*

Eunek ellenében mondja *Jakab* II. 20. *Akarod-e megérteni hiú*

ember, hogy a hit cselekedet nélkül halott? 21. A mi atyánk Ábrahám, nem igazult-e meg cselekedetek által, midőn fiát Izsákot az oltáron áldozatul hozta? 22. Látod-e, hogy a hit közreműködött cselekedeteivel, sőt hogy a hit a cselekedetekben lelte bevégezését. 23. És teljesült a mit az írás mond: Ábrahám hitt Istennek, és beszámíttaték neki megigazulásul, s Isten barátjának nevezetetik. 24. Lássátok, hogy a cselekedetekből igazul meg az ember s nem csupán a hit által“ . . .

Jakab ezen polemiája, egészen rá illik a galatiabeliekhez irt levélnek III-ik fejezetére is.

Jakab levele iratott Izraelnek elszórt tizenkét törzséhez: tehát Palestinán kívülre, oda hová Galatia is tartozott.

Péter apostol második levele, szinte a diasporához, az elszórt Izraelhez van intézve, Pontusba, Galatiába, Kappadócziába, Ázsiába, Bithyniába, v. ö. III. 1. — oda, hol Pál tanított, s felhossa, hogy Pál leveleiben *δυσνόητα τινα*, némely nehéz értelmű dolgok vannak, melyeket a tanulatlanok s állhatatlanok, úgy mint a többi írásokat is, saját vesztükre elferdítenek. . . III. 16. — Péter szelídebben beszél, Jakab polemiája élesebb, de ez is igazolható Pál kemény szavai által, melyeket a galatiiaiakhoz ír, nemcsak Péterről, mint fentebb láttuk, de Jakabról és Jánosról is.

A korinthusiakhoz irt leveleiben is, éles kifakadások vannak a többi apostol ellen.

Igy az első levélben XV. 10. azt írja, hogy többet dolgozott, mint a többi apostol együttesen, nem ugyan ő, de az Isteni malaszt ő velc. És II. Kor. XI. és XII. beszél „igen nagy apostolok“ ellen, s állítja, hogy „semmiben sem állok mögöttök, habár semmi sem vagyok“ XII. 11. Ezen epés két fejezet, mindenesetre igen tekintélyes ellenfelekre utal.

Az első levél következő kifakadásai :

„Habár mások nem is tartanak apostolnak, azért nektek még is az vagyok: mert ti vagytok pecsétje apostolságomnak az urban. Ez védelmem azok ellen, kik kérdőre akarnak engem vonni“ . . . IX. 2. 3.

Az universalistikus irány hozza Pált összeütközésbe, többi, mozaikus szellemű társaival.

Az apostolok korában nem ismerték a családokozhatlan pápaságot. Az apostolok cselekedeteinek írója, midőn leírja az első egyetemes zsinatot Jeruzsálemben, ott Jakabé a főszerep s nem Péteré. XV, fej. Azon levél is, melyet a zsinatból Antiochiába intéznek így kezdődik: „Az apostolok és az idősb atyafiak, azon testvéreknek a pogányok közül, kik Antiochiában, Syriában, és Czilicziában vannak,

üdvöt.“ ... 23. v. Pedig ultramontán theoria szerint így kellene: „*Petrus P. P. M.*“ — Orthodox részről azt is állítják, hogy Péter, igen korán Claudius császár idejében — 42 — Rómába jött, és ott megalapította a római egyházat, melyet 25 évig kormányzott, t. i. 67-ig, mely évben keresztre feszítettetett. Orthodox számítás szerint az apostolok cselekedeteinek könyve, 67-ben iratott; tehát épen Péter halála évében, 25 évi római működése után, és csodálatos, a könyv, mely XII első fejezetében sokat foglalkozik a Palestinában járó Péterrel, végre a XII, 17. versben, midőn leírta Péternek csodálatos kiszabadulását a jeruzsálemi börtönből, hozzá teszi: „*és kijöven elment más helyre.*“ ... Az orthodoxia e szavakba kapaszkodik, s így értelmezi e szavakat: „*elment Rómába.*“ ... A szerző a XV-ik fejezetben ismét említi Pétert *Jeruzsálemben*, az apostoli zsinaton, de távolról se gyaníttatja, hogy oda Rómából jött volna. Sőt, annyira nem tud Péternek római útjáról, hogy ezt sohasem említi, pedig ha ő is azon dogmát hitte volna, mit az orthodoxia hirdet, *a római pápaság csatlakozhatlanságát*; ha ő is azon meggyőződésben élt volna, hogy ezen csatlakozhatlan pápaság sarkköve, az Isten által rendelt, s egyháznak nevezett üdvintézetnek, mely konkrét alakjában Rómában jelenik meg, s marad a világ végeig: ha ezen őskeresztény író hitte volna ezen állítólagos alap dogmát; lehetetlen, hogy szó nélkül hagyja azt, lehetetlen hogy ne figyelmeztetett volna rá épen akkor, midőn a pápaság korszakot alapító áthelyezése történt, a cézárok világvárosába! ... Ő ír Péterről, ír azon időről, melyben Péter, az orthodoxia szerint Rómába ment; — ír az apostoli zsinatról, melyre ismét az orthodoxia szerint, Péter Rómából jött Jeruzsálembe; — ír mindezekről anélkül, hogy csak távolról is gyaníttatná, Péternek római utazásait, a pápaságnak ezen világalkotó korszakát! ... Az apostolok cselekedeteinek írója mindezekről nem is álmodott! ... Igen természetesen, mert mindez nem történt, hanem csak egy későbbi kor mondotta megtörténtnek. ...

Sőt szerző leírja azt is, hogy Pál apostol, Ephesusban levén, feltette magában, hogy Rómába megy. XIX, 21. sőt a XXIII. fej. 11-ik versében előadja, hogy Isten egy éjjelen, így biztatá Pál apostolt jeruzsálemi bajaiban: „*Légy kitartó, amint bizonytságot tettél felőlem Jeruzsálemben, úgy kell, hogy Rómában is bizonytságot tégy.*“ ... Szerző leírja, mikép jutott el Pál Rómába. A XXVII-ik fejezetben leírja szerző megérkezésüket — mert utitársa volt Pálnak — Rómában. Sehol semmi nyoma Péternek — amint említi, hogy a római keresztények meglátogatták őket, bizonyára Pétert is említette volna, ha ez időben, Péter Rómában van. Midőn Pál, fogságában a római zsidókkal értekezik, s ezek véleményyt kérnek tőle, azon felekezet (a keresz-

tény) iránt, melyről tudják, hogy mindenütt ellenkezéssel találkozik ; igen sokan jöttek a kitüzött napra Pálhoz, s ő behatólag tanítá őket, úgy hogy többen keresztényekké lettek. Pál két évig maradt fogságában, de birt annyi szabadsággal, hogy őt meglátogathatta bárki, — s taníthatott, hirdethette Jézus hitét szabadon. — Így végződik az apostolok cselekedeteinek könyve minden szó nélkül Péter római utjáról, pedig mennyiszor volt reá utalva szerző, hogy azt felemlítse ! Soha, még csak nem is czéloz reá, szerinte Péter mindig keleten működik. — Bizonyos tehát, hogy Péter 67-ig, nem jutott el Rómába, tehát ép azon évig, mely az orthodoxia szerint 25 évi római püspökségének utolsó éve volt !... *Maga Pál apostol* irt a római hitközséghez egy levelet, az orthodox számítás szerint 55-ben. — I. dr. *Jordán Bucher* : Die Chronologie des neuen Testamentes. Augsburg 1865. — E levél, ép úgy mint az apostolok cselekedeteinek könyve, nem tud Péter római tartózkodásáról semmit, oly határozottan ignorálja, ott hol ignorálni nem lehet, — hogy e negativnek látszó érv, itt is, mint az előbbi könyvnél csakugyan pozitív válik. Az ötvenes évek közepén Péter már 14 évig lakott volna Rómában. Halljuk, mikép ignorálja Pál ezen állítólagos tényt : az első fejezetben írja, hogy a római egyház hite elhíresült a keresztények közt, s ő már évek óta szándékozik meglátogatni Rómát, hogy a hiveket „szellemi jótételek közlése által megerősítse.“ — „Azaz, hogy körötökben egymást buzdítsuk a ti hitetek, és az én hitem által“ — „el nem titkolhatom testvérek, hogy sokszor felfettem magamban hozzátok jönni, de mindeddig akadályozva voltam abban, hogy nálatok is, mint más népnél némi gyümölcsöt — eredményt — gyűjtsek.“ 11. sk. v. A XV. fej. 19-ik versében pedig mondja, hogy Jeruzsálemből kezdve Illyriumig terjeszté Jézus vallását, *szorgosan ügyelve arra*, hogy ott, hol már mások építettek, ne működjék, mint egy idegen alapon ; s most nem levén dolga azon vidékeken, régi óhajához képest hozzájuk is elmegy, mert szándoka onnan Spanyolországba átmenni. A XVI. fejezetben sokakat köszöntet, — *Orbánt* is „munkatársamat Krisztusban“. . . csak Péterről, az állítólagos egyházalapítóról nem szól, nem említ egyéb „munkatársat“ csak Orbánt. . . A 17-ik versben figyelmezteti, és inti őket, hogy ne hallgassanak azokra, kik zavarokat, szakadást idéznek elő a hitközségben, hanem kerüljék őket . . . s maradjanak a nyert tanításban állhatatosak . . . Így inti Pál, a legelső pápának hiveit, anélkül, hogy megemlékeznék, csak távolról is az egyetemes egyház sarkkövéréről ! . . . Nem volt az Rómában, Pál eljövetele előtt, s nem eljövetelekor, s nem azután. Orthodox történészek szerint, Pál római fogságából több levelet irt Kolosse, Ephesus, Philippi egyházközségeihez ; Philemonhoz, Timo-

theushoz, — tiszteletet küld mindenkitől, csak Pétertől nem; sőt panaszkodik, hogy fogságában magára van hagyatva. . . . Az öskeresztény irodalom, határozottan ellentmond Péter római útjának. A két levél, mely Péter apostol nevét viseli, Babylonban kelt. Az ortho-doxia azt véli, hogy e néven Róma értendő, s nem ázsiai, sem az afrikai Babylon. Hanem ez csak egyszerű hypothesis, melynek értékét még azon körülmény is gyengíti, hogy az újabb kritika, látván e leveleknek a Pálféle levelektől és a Jakabféle levéltől függését, s egyéb ítészeti érveket, tagadja, hogy azokat Péter apostol írta, s későbbi, a trajáni korba helyezi. *Bleck-Mangold*. 649. skl. Hogy már korán támadt a hagyomány Péter római útjáról, az bizonyos, mert a második század kezdetén már határozottan kifejtett. Említi azt: *Papias*, 150. k. Korinthusi *Dénes*, 170. k. *Ireneus*, 180. k. *Origenes*, alexandriai *Kelemen*, *Tertullian*, mind 200 körül. Ujabban megtámadja ezen utazást, s utal a monda eredetére, az al-Kelemenféle homiliákban, egy névtelen: *Die Verfassung der Kirche*, im Jahrhundert der Apostel Von einem kath. Historiker. Nördlingen 1873. 116. skl. az érvek és ellenérvek szabatos méltatásával. *Lipsius*: Die Quellen der römischen Petrus-Sage kritisch untersucht. Kiel. 1872. — *Mangold*, azt véli, hogy Péter csak Pál halála után jöhetett Rómába, *Bleck-Mangold*, i. h. *Ginzel*, Kirchenhistorische Schriften Wien. 1872. II-ik köt. és *Döllinger*: Christenthum u. Kirche zur Zeit der Grundlegung, Regensburg 1868, védik a traditionalis álláspontot. Érdekes vitatkozás volt ezen tárgyról 1872-iki febr. 9. és 10-én Rómában, kath. papok és protestans papok közt. I. *Römische Disputation*, zwischen Katholiken u. Protestanten über die These: War Petrus in Rom? Nach den stenografischen, von Vorsitzenden beider Parteien beglaubigten Berichten vollständig und wortgetreu übersetzt. Münster 1872. *Frohschammer* kis műve: Der Fels Petri in Rom. Kempten. 1873. népszerű és szabatos támadás a traditió ellen. — Az egyházi traditiók tekintélyének jellemzésére, csak néhány adatot hozok fel. *Dénes*, korinthusi püspök — 170. — azt írja Rómába, hogy Péter és Pál együttesen alapíták a korinthusi egyházat, s onnan szinte együtt, t. i. Péter és Pál Rómába mentek egyházat alapítandók. . . . Ezen elbeszélés határozottan ellenkezik az apostolok cselekedeteinek könyvével, s Pálnak a korinthusiakhoz írt leveleivel. — *Dénes* püspök tehát már nem tudta saját egyháza alapításának történetét . . . nem emlékezett az apostolok cselekedeteinek könyvére sem, mely leírja, mikép jött Pál Rómába. Hanem azon időben, valamint sok könyvet írtak apostoli név alatt, — ilyen az egész terjedelmes apokrif irodalom — : úgy az egyházak alapítását is, valamely apostolnak tulajdoníták; s

kivált oly helyeken, hol a keresztények judaizáló iránya, Jakab, Péter felfogása, az universalistikus iránynyal, a Pálféle felfogással küzdött s végre kiegyenlítettett, az egyházalapítók Péter és Pál lettek, a unio symbolikus felfogásában. — Egy másik példa, szinte Rómát illetőleg. Ott maiglan mutatják, a nagy medenczét, melyben Sylvester pápa, Nagy-Konstantín császárt megkeresztelte. Én is láttam ezen Baptisteriumot, s megnézi minden utazó. És az egész hozzá fűzött történet mégis csak monda. — Wenn die Menge der Zeugen eine Angabe glaubhaft machen könnte, so würde es keine gewissere, unumstösslichere Thatsache geben, als dass Kaiser Constantin, mehr als zwanzig Jahre vor seinem Tode zu Rom, vom Papste Silvester getauft und damit zugleich vom Aussatze befreit worden sei. Gegen achthundert Jahre lang hat das gesammte abendländische Europa, nicht anders gewusst, und eben so lange hat man sich vergeblich bemüht, sich zu erklären, wie doch die Quellen, aus denen man sonst allgemein seine Kenntniss des vierten Jahrhunderts schöpfte, die Historia Tripartita, die Chronik des Hieronymus, und die Chronik Isidors, einstimmig angeben konnten, dass Constantin nicht in Rom, sondern auf einem Schlosse bei Nikomedien, nicht vom Papste, sondern von dem arianischen Bischofe Eusebius, und nicht gleich bei seiner Abkehr vom Heidenthum, sondern erst am Ende seines Lebens getauft worden sei; írja Döllinger s azzal indokolja a római keresztelés mondáját, hogy a régiek illőnek, szükségesnek vélték, miszerint a keresztény állam legelső feje, okvetlen Rómában, az egyház feje által kereszteltessék meg. A monda Rómában kelt az ötödik század vége felé. E mondat, egy uj fictió, egy uj monda, a gesta Liberii erősíté meg. Die Papst-Fabeln des Mittelalters. München 1863. 52 skl. Hasonló eset a pápa világi birtokainak története is, midőn a „*Liber Pontificalis*“ oly adományozásokat származtat Nagy-Konstantintól, melyekben része nem volt ezen fejedelemnek. Döllinger. i. m. 61. skl. — *Az dl-Isidori decretumokat, melyeket a pápák saját érdekükben használtattak; a koholt vértanu actákat, koholt zsinataktákat, stb. csak emlitem; bővebben szól rólok Jánus könyve.*

Jézus nem alapított hierarchiát, az, idő folytán, magától fejlődött a zsidó hierarchia mintájára, s a politikai felosztás szerint, osztá fel az egyházakat kisebb, nagyobb kerületekre, tartományokra; s mert Róma politikailag vezérszerepet játszott, püspöke is a politikai példát követte.

A szentatyók és zsinatok tanuskodnak e tény mellett.

Sz. Cyprián, Karthago nagy nevű főpapja († 258) azt írja, hogy a római püspök azért bír fölényvel, mert Róma nagyobb mint

Karthago. Quoniam pro magnitudine sua, debet Carthaginem Roma praecedere. Epist. 49. ad Cornelium. edit. Baluz pag. 143. — *Hartel* oper. Cypr. Vindobonae 1871. ep. 52. c. 2. pag. 618. *Az antiochiai zsinat, 341-ben* hasonlólag nyilatkozik, a kilenczedik kánonban: Per singulas provincias episcopos constitutos scire oportet, episcopum metropolitanum, qui praest, curam et sollicitudinem totius provinciae suscepisse. *Propter quod ad metropolitanam civitatem, ab hisqui causas habent sine dubio concurratur. Quapropter placuit eum, et honore praerire, et nihil ultra sine ipso reliquos episcopos agere, secundum antiquum patrum nostrorum, qui obtinuit canonem, nisi haec tantum quae uniuscuiusque ecclesiae per suam dioecesim competunt.* — Hardouin I, 595. — A politikai metropolis püspöke tehát a főváros tekintetéből nyert fölényt, mert a fővárosba mint kormányhelyre, a vidéki keresztények is, külömbféle ügyekben eljárnak. Ez az apák rendelete, kánonja. — Azért már sz. *Ireneus* — advers haeres. III, 3. 2. — annak megtudására, hol van az apostoli tan, utal az apostoli egyházakra, melyeket t. i. apostolok alapítottak, ott keresendő az, de mivel sok bajba kerül ezen egyházakat bejárni, elég, ha a római egyház tana vétetik zsinórmértékül: Ad hanc enim ecclesiam propter potentiores principalitatem, necesse est omnem convenire ecclesiam, hoc est, eos, qui sunt undique fideles, *inqua semper ab his qui sunt undique, conservata est ea, quae est ab apostolis traditio.*... A római egyházhoz, a hívők mindenfeléről oda sereglenek, annak nagyobb kitünősége miatt, s így ezen *mindenfelül oda sereglett hivek fentartják benne élénken az apostoli hagyományt.* . . Jól meg kell jegyeznünk, hogy az apostoli tant conserváló erő, nem a római egyház, mint ilyen, hanem azon hivek, kik oda — mint fővárosba — mindenfelül sereglenek, s így a távol keresztény vidékek, a távolibb apostoli egyházak hite itt koncentrál-tatik. . . *Inqua semper ab his, qui sunt undique, conservata est ea, quae est ab apostolis traditio.* . . . A római theologusok, ezen szavakból nemcsak a római püspök pápaságát, hanem még család kozhatlanságát is demonstrálják!! Pedig ha Ireneus valamit tudott volna a modern pápai család kozhatlanságról, egyenesen azt kellett volna mondania: Rómában van a család kozhatlan pápa, azért marad fel ott az apostoli hit, ő a fentartója annak, s nem a mindenfelül odaérkező hivek!... A nikeai egyetemes zsinat — 325-ben — hatodik kánonja, szinte ily szellemű: „A régi szokás, mely Egyiptomban, Lybiában és a Pentapolisban divik, ezentúl is érvényben maradjon, hogy t. i. az alexandriai püspök mindezek felett hatalommal birjon, mert a rómainál hasonló a szokás; úgy szinte Antiochiában és a többi tartományokban az egyházak megtartsák előjogaikat“ stb. Hardouin. I, 325, l.

— S midőn Konstantinápoly lett főkormányhely, uj Róma, akkor a *második egyetemes zsinat*, mely Konstantinápolyban tartatott 381-ben ezt határozta: „Konstantinápoly városának püspöke, birja a tisztelet előjogát — *πρεσβευτὴς τιμῆς*, a római püspök után, mert a város Uj-Róma“... Can. V. Hardouin I, 810. — Egy későbbi egyetemes zsinat, Chalcedonban, — 451 — a huszonnyolczadik kánonban határozza: „Miután teljesen követjük a határozatokat, s ismerjük a 150 püspöknek imént felolvasott kánonját — t. i. az említett konstantinápolyit — azért a legszentebb konstantinápolyi egyház előjogait illetőleg, ugyanazt határozzuk. Az atyák jogosan ruházták fel a régi Róma székét előjoggal, a város császári székhelyénél fogva: *ugyan ily tekintetek által vezéreltetve a 150 püspök, ugyanazon előjogokat — τὰ ἴσα πρεσβευτῶν — az Uj-Róma legszentebb székének adta*; helyesen azt vélvén, hogy a város, mely a császárság és a senatus által megtiszteltetett, és — polgári tekintetben — ugyanazon előjogokat birja, mint a régi császárváros: egyházi tekintetben is felmagasztaltassék, s amaz után a második legyen.“ stb. — A római püspök küldöttei protestáltak ezen kánon ellen, s azt állíták, hogy Nikeában, — 325 — a hatodik kánonban ellenkező határozat hozott, felolvasták a nikeai kánont, csakhogy *hamisításon érettek*, mert az ő szövegükben a kérdéses kánon így kezdődött: „*A római egyház mindig felsőbbbséggel birt.*“ Száz s egynehány évvel később — 692-ben, a *trullai zsinat*, mely keleten egyetemes tekintélyű volt, újból megerősíté az Uj-Róma előjogait. — Bővebben tárgyalja ezen hamisítási ügyet *Buchmann*: Studien und Kritiken über Concilien. Breslau 1874. A római püspökök korán felhasználták a város politikai jelentőségét, egyházi hatalmuk gyarapítására. Sz. *Polykárp*, smirnai püspök — 160 körül — *Anicet*, római püspök ellenében, fentartá a keleti s általán az egyházak függetlenségét, a husvét ünneplésére vonatkozó kérdésben. Maradt ő és társai saját traditiójuk mellett. — De néhány évvel később újból kitört a harc, ugyanezen ügyben, *Victor* pápa excommunicatióval fenyegette *Ephesus* püspökét *Polykratest*, ha nem tágit. És ő csakugyan nem is tágitott, sem társai keleten. Ezeket írja: „Testvérek, miután az ur kegyelméből hatvanöt éves lettem; miután érkekeztem majd minden országbeli testvérekkel, s átvizsgáltam az egész szentírást, a tett fenyegetések meg nem ijesztenek, mert nálamnál nagyobb férfiak mondták: *Istennek inkább kell engedelmeskedni mint az embereknek.*“ — És Victor excommunicálta Polykratest és társait. — *Mi történt?* . . Azon püspökök is, kik Viktorral a husvét kérdésében egy nézeten voltak, igen rosztalták római tagtársuknak ezen eljárását. Vezérük sz. *Ireneus* lyoni püspök, megjegyez-

vén, hogy a tárgy nem elégséges ok ily szakadás előidézésére, és hogy a korábbi római püspökök békeszerető férfiak voltak, s nem zaklatták az eltérő szokásukat, — így folytatja: „Az apostolok parancsolják, hogy senkit se ítéljünk el étel vagy ital, ünnep, vagy ujhold, vagy a szombat miatt. Honnan tehát e czivódás, e szakadás? Így ünnepelünk, csakhogy a gonoszság és roszaság kovászában, és megszaggatjuk az egyházat; külsőségekre ügyelünk, hogy a jobbat: a hitet és a szeretetet eldobjuk. Ily ünnepek és böjtök — a próféták szavai-ból tudjuk — nem tetszenek az urnak.“ . . . *Eusebios, Hist. Eccl. l. V. c. 26 skl. v. ö. Die Verfassung der Kirche, im Jahrhunderte der Apostel stb. 122. skl. — Tertullian is, a híres afrikai pap s egyháziró, — megrója a római püspökök, jelesen Zephirinusnak nagyravágysát, mintha a püspökök püspökeivé akarnának lenni. De Pudicitia I. Audio edictum esse propositum etquidem peremptorium. Pontifex scilicet maximus, episcopus episcoporum, edicit: Ego et moechiae et fornicationis delicta poenitentia functis dimitto“ — Tertullian a montanisták egyházához áttért. — Egy másik nagynevű afrikai is, küzdött a római hierarchia uralmi vágyai ellen, melyeket annál inkább érvényesíthetni vélte a római püspök, mert a kereszténység Afrikába, Rómából származott át. — Sz. *Cyprián*, Karthago nagynevű főpapja. — Arról volt szó: vajjon érvényes-e, az eretnekek által feladott keresztség vagy nem. Cyprián és az afrikai püspökök, ez utóbbi nézetet vallották s a szerint cselekedtek; *István* római püspök s mások is érvényesnek hitték. István a római felfogást akarta érvényesíttetni Afrikában is. De az afrikaiak nem tágtottak, s felkeltették maguk ellen *István* társuknak igazán hierarchicus boszuját. Cyprián, zsinatra gyűjté Karthagóba püspöktársait 256-ban, s ezek számra 87-en megis jelentek. Halljuk sz. Cyprián megnyitó szavait: „Superest, ut de hac ipsa re singuli, quid sentiamus proferamus, neminem judicantes, aut a jure communicationis aliquem, si diversum senserit, amoventes. Neque enim quisquam nostrum *episcopum se esse episcoporum* constituit, aut *tyrannico terrore, ad obsequendi necessitatem collegas suos adigit*, quando habeat omnis episcopus pro licentia libertatis et potestatis suae arbitrium proprium, tamque iudicari ab alio non possit, quam nec ipse potest alterum judicare, sed expectemus universi iudicium Domini nostri Jesu Christi, qui unus et solus habet potestatem, et praeponendi nos in ecclesiae suae gubernatione, et de actu nostro judicandi.“ . . . Tehát világosan kikel István ellen, aki püspökök püspöke — episcopus episcoporum — akar lenni; és zsarnoki megfélemlítéssel — tyrannico terrore — püspöktársait, — collegas suos — meghódolásra akarja kényszeríteni, pedig a püspököt az egyházi kormány-*

zat ügyében csak egymaga a Jézus Krisztus — ítélheti meg!
Tehát zsarnoki önkény! Így iparkodott Róma főpapja, püspökök
 püspökévé lenni! Ezen czimért, s a vele járó erőszakért róttá meg
Tertullian is Róma püspökét . . . egy félszázaddal korábban! . . . Cyp-
 prián egyik barátja, sz. *Firmilian* püspök, kappadócziai Cesareában,
 levelében ad Cypr. *Baluz* kiadása. ep. 75, pag. 301. leírja azt is, mily
 gyalázatosan bánt István, azon *afrikai püspökökkel*, kik a vitás kérdés-
 ben Rómában jártak; eltiltá a római hiveket, hogy nekik se szállást,
 sem ételmet ne adjanak; s maga még csak szóba sem állott velök,
 mert oly ember volt, ki majd a keletieket, majd a délieket, minden-
 féle ürügy alatt megtámadta. István eljárását „*audacia et insolentia*“
 szavakkal jellemzi. Az excommunicatio fenyegetésre mondja: *Ex-*
cidisti te ipsum noli te fallere, siquidem ille est vere schismaticus,
qui se a communione ecclesiasticae unitatis apostatam fecerit. . . .
 — Majd gúnyosan azt írja: „*Atque ego in hac iparte justo indignor,*
ad hanc tam apertam et manifestam Stephani stultitiam, quod:
qui sic de episcopatus sui loco gloriatur, et se successionem Petri tenere
contendit.“ Dicsékszik, hogy Péter utódja! . . . *Firmilian* tehát, nem
 valami erősen hitte Péter apostol római püspökségének legen-
 dáját! Sajátságos, hogy későbbi pápák, jelesen II. *Pelagius*
 (— 578 — 590) az isztriai püspökökhez irt levelében, — megha-
 misították, épen a nagynevű Cypriánnak „*De unitate Ecclesiae*“ —
 az egyház egységéről, irt könyvét a pápaság érdekében. Ezen hami-
 sítás ott figurál a dogmatikai tankönyvekben maiglan, érv gyanánt.
 L. bővebben: *Buchmann* Curialismen. Breslau 1874. És: *Reinkens*:
 Die Lehre des h. Cyprian von der Einheit d. Kirche. Würz-
 burg. 1873.

Külömben ama *Tertullian* által, *Zephirinus* római püspökben
 gúnyolt czim „*Episcopus Episcoporum*“ — befoglaltatik az ugynevez-
 zett *Klementinákban*, ez zsidó-keresztény, ebionita irányu munka, mely
Lutterbeck, szerint — Die Clementinen und ihr Verhalten zum
 Unfehlbarkeitsdogma. Giesen 1872 — nem későbbi a 135-ik évnél. A
 zsidókeresztények látván, hogy Jeruzsálem bukott és Róma politikai
 állásánál fogva, egyházi tekintélyre is jutott: sülyedező ügyöknek
 egy fictió által vélték szolgálni, mi azon időben, mint az apokrif iro-
 dalom tanúsítja, igen szokásos volt. Egy szép előadásu könyvben
 kiadták sz. Péternek s utódjának *Kelemen* római püspöknek szent
 beszédeit, s *Jakab* apostolhoz Jeruzsálembe intézett leveleit. E könyv
 elmondja, hogy sz. Péter, Kelemennel jött Rómába keletről, itt püs-
 pök volt s egyházalapító, vértanúságot szenvedett, s *Kelemen* ren-
 delte utódjául. A levelek és beszédek, — homiliák — azért küldet-

nek Jakabhoz Jeruzsálembé, hogy ezen apostol mint „*a püspökök püspöke*“, mint őt Kelemen római püspök nevezi, teljesen értesüljön a római egyház-kormányzatról, mint Péternek, s utódjának is, Kelemennek, főnöke, mert „*episcopus episcoporum*.“ . . . Ez a legrégebbi könyv, mely Péter római püspökségéről beszél. — Rómában lett közzé téve, hogy a római egyházat már eredetében, Péter általi alapításakor, a zsidókeresztény egyházak közé sorolja, s függő viszonyát Jeruzsálemmel szemben hangsúlyozza. Azért czimezi Kelemen római püspök Jakabot, a jeruzsálemi püspököt, *püspökök püspökének*. Ezen könyv, olvasott munka lett, sőt többen a szentiratok közé is sorolták. L. Migne kiad. Páris 1857. Zephirinusz pápa tehát, kinek Tertullian, ugyanezen czimet tulajdonítja, a klementinából vette azt, mert Róma megtartotta e fictióból ami javára szolgált, *Péternek* római püspökségét, s a köszikláról szóló tannak reá alkalmaztatását; s így azon egyházi jogi theoriát, melyet a fictió Jeruzsálem javára költött, Róma magára alkalmazá kivált 135 után, midőn Jeruzsálem, Hadrián által, a zsidók új leveretése után, Aelia Capitolinának elnevezetett, s pogányosítottatott. — Ez a kutforrása a „*püspökök püspöke*“ czimnek, melyet Tertullian után Cyprián is kárhoztat István római püspökben még 256-ban. Ez kutforrása egyszersmind a Péter római püspökségéről szóló legendának. *Máté XVI.* fej. ismert helyét a közszárlól, szinte e könyv értelmezi szigorún Péterről, holott a szentatyák másképp értelmezték, mint *Langen*, Das Vatikanische Decret stb. fentidézett könyvében az atyák értelmezéseinek felsorolásával bizonyítja. Csak a római püspököknél vált ezen értelmezés kedvessé; s a Cyprián jelezte, tyrannicus terror mellett, ez is érv volt arra, hogy Róma politikai jelentőségét egyházilag is lehetőleg kizsákmányolják. *Zephirin* idejében *Gajus* mint Eusebios, — Hist. Eccl. II, 25 — jelenti, felfedezte *Péter és Pál strjait*. Oly emlékekke lőnek ezek is, mint Konstantin császár keresztútja . . . a baptisterium. . . . Láttuk, hogy egyházi kiténtetése az egyes községeknek, a politikai jelentőség szerint változott. Midőn a császárok Rómából elávoztak, a római püspök már nagy tekintély volt, habár, még császári alattvaló, de e távol s egyéb szerencsés körülményekkel, és fictiókkal is — egyetemben okozta, hogy lassanként még világi fejedelemsé is legyen. Ez az eredete a pápa-királyságnak. — V. ö. *Buchmann*: Krumme Wege zur Unfehlbarkeit. Breslau 1874 — Általán igen ajánlandók, Buchmannak jeles monografiái, mert közvetlen forrásokból merít s találón illusztrálja a pápaság fejlődésének egyes epizódjait. Eddig nyolcz ily monografia jelent meg, s kis terjedelmüknél fogva, olcsón kaphatók. A már eddig idézettekén kívül még felemlít-

jük a következőket: Eine päpstliche Excommunication aus dem zehnten Jahrhundert. Breslau 1874. — Ein Missionsbischof aus längst vergangener Zeit. Breslau 1874. — Zaghafte und entschlossene Politik. Breuslau 1874. — Die Macht der Jesuiten-Societät. Breslau 1874. Átalános czime e monografiáknak: „*Vermischte Aufsätze.*“ — Buchmann kath. pap. v. ö. még *Politische Gesch. d. Päpste* von P. Laufrey, Gesandten d. franz. Republik bei der Schweizer. Eidgenossenschaft. Aus d. Franz. stb. Bern 1872.

Hogy a pápaság, még a hatodik egyetemes zsinat idején — Konstantinápolyban 680 — nem talált oly szolgálalkü hódolatra mint később, azt *Honorius* pápának hires esete tanúsítja, kit nevezett egyetemes zsinat, mint eretneket kárhoztatott, dogmatikai tévedések miatt. De még a *hetedik* — Nicea, 787 — és nyolczadik — Konstantinápoly 869 — egyetemes zsinatok is megerősíték azt. És II-ik Adorján pápa, ezen utóbbi zsinat aktáihoz csatolt levelében megjegyzi, hogy *Honorius* pápa eretnekségről vádoltatott és azért lett kárhoztatva. *Döllinger*, Papstfabeln: 131 skl. felsorolja a Honoriusiust illető tényeket, de logikáján, a tényekből következtetésen, meglátszik a szépitgetési irányzat. — Nyiltabban, határozottan szól *Hefele*: Honorius und das sechste allgemeine Concil. Tübingen 1870. Ezen német kiadás tartalmazza Hefele válaszát is *Pennachi* római tanár észrevételeire.

Az orthodoxia, az egyház egységének fentartásával indokolja a római pápák teljhatalmát, mintha Jézus e célból alkotta volna a pápaságot. — Láttuk már, hogy nem alkotta, s midőn a római püspökök, a politikai Róma mintájára terjesztgették hatalmukat, kemény ellentállásra találtak Ázsiában is, Afrikában is.

A római egyház, csak igen korlátolt értelemben mondható az egység központjának, mert a legnagyobb egyházi szakadásokat épen a pápák absolutismusa okozta. Így ezer év előtt, szakadt el az egész kelet. I. *A. Pichler*: Geschichte d. kirchlichen Trennung zwischen dem Orient u. Occident, von den ersten Anfängen bis zur jüngsten Gegenwart. München 1874. két kötet. — *Hergenröther*, két vastag kötetet irt Pichler ellen, — *Photius*, Patriarch von Constantinopel. Sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma, Regensburg 1867. — de lényegesen nem javított a pápaság jó híren. — Majd egy másik nagy elszakadás történt, a XVI-ik század reformációjában, melynek főérdeme éppen abban áll, hogy megtörte Róma hatalmát. És a XIX-ik század nagy szakadását mindannyian ismerjük Az egység célja tehát nem lett elérve a pápaság által sőt ellenkezőleg taszító erő volt az, darabokra szaggatta az egyházat, épen

uralmi vágyának telhetetlensége által. L. Schulte. Die Macht der röm. Päpste, über Fürsten, Länder, Völker, Individuen, nach ihren Lehren und Handlungen seit Gregor VII. stb. Prag, 1871.

A papirend egyéb fokozatai is idővel fejlődtek. A kereszténységet hirdető első férfiakon, az apostolokon kívül, a legrégibb keresztény irodalom említ még tanítókat, prófétákat, nyelvészeket, értelmezőket, gyógyítókat, pásztorokat, szolgálkat, — *διακονοι*, diaconi — idősbekeket, — *πρεσβυτεροι* presbiteri — felügyelőket, *επισκοπος* episcopi. — Pál a korinthusiakhoz küldött első levelében, szólván az isteni tisztelet módjáról, inti a híveket, hogy az idegen nyelveken való szólást, csak akkor gyakorolják a szent gyülekezetben, ha van értelmező, aki az idegen nyelven mondottakat tolmácsolja; ha nincs értelmező, akkor a nyelvész hallgasson, de különben is ne többen szóljanak egyszerre idegen nyelven, hanem egymásután és így is csak kettő vagy három — de mindenesetre csak akkor, ha van értelmező, ki a beszédeket tolmácsolhatja. Külömben oly zavar támad az isteni tisztelet alkalmával, feltéve hogy együtt levén az egész hitközség s mindnyájan idegen nyelven beszélnének, a belépő hitetlen, vagy nyelveket nem értő azt hinné, hogy őrült az egész hitközség. Mit kell hát cselekednetek testvérek? — kérdi az apostol. Ha egybegyűltök s az egyiknek dicsénete van, a másik tanításra készült, egy más kinyilatkoztatást nyert; ismét egy másik idegen nyelven kíván szólni; egy másik pedig értelmezni? Minden épüléssel történjék. A prófétálók közül is csak kettő-három szóljon, a többiek pedig ítéljék meg; ha pedig a hallgatók közül valamelyik kinyilatkoztatást nyert, engedje hogy az előtte szóló bevégezze beszédét. Egymás után beszélhetnek a próféták mind, úgy hogy mindnyájan tanuljanak s a jóra buzdítsanak. A nők nem tarthatnak előadásokat a szent gyülekezetben. XIV. fejezet.

Ha valaki elfogulatlanul olvassa ezen fejezetet, s még a XII. s XIII. is, — meg fog győződni arról, hogy az első keresztény egyházakban az isteni tiszteleten exstatikus egyének előadásai s az ének, vezérszerepet játszottak. Körülbelül úgy történt Korinthusban is, mint maiglan történik p. o. a quakereknek s egyéb pietista felekezeteknek, melyeknek isteni tisztelete szakasztott mása annak, melyről Pál e levélben beszél. V. ö. *Perthy*: Die mystischen Erscheinungen stb. fentebb idézett könyvét. Orthodox írók, ezen jelenségeket különös isteni ajándokoknak, csodaszerű adományoknak tartják, s tagadhatlan, hogy maga Pál is e véleményen volt, maga is exstatikus természetű férfiú levén. I. II. Korinth. XII. 1—9 hol egyuttal mondja, hogy Krisztussal beszélt. De jellemző, hogy

ezen isteni csodaadományokkal — *χαρισμα* — ékeskedő szent tagjai a hitközségnek, mégis oly rendetlenül viselték magukat épen ezen istenadományok feltűntetésében, hogy az apostolnak komolyan figyelmeztetnie kellett őket. Hogy a nők is beszélni szoktak a szent gyülekezetben, az nem csoda, mert hajlandóbbak az exstatikus állapotokra. Pál eltiltá őket. *Döllinger*, i. m. 298 skl. és *Haneberg* is, — *Gesch. d. Bibl. Offenb.* 10 skl. — a charismákat valóságos istencsodáknak tartják, s nem az emberi exstasis természetyszerű nyilvánulásainak, mint *Perty* orvostudor s mások.

Idő folytán az exstatikus állapotok, az apokaliptikus kor szüleményei, ugyane kor lejártával megszűntek; bennök az őskereszténység vallásos exstasisának egyik költői epizódja leáldozott.

Az isteni tisztelet külső szertartásai módosulván, az egyházközségek külső állapotával; — a zsinagógák mintájára szervezett egyházi személyzet, a diaconusok, presbyterek, s episcopusok — vagyis szolgák, idősbek, és főfelügyelők, hármas fokozata megállapított. Elismeri az orthodox *Haneberg* is, hogy a ker. basilica styl a zsinagógák épületei szerint képződött. *Die religiösen Alterthümer der Bibel*, München 1869. 353. lap. v. ö. 582. skl. Az ujszövetségi iratokban, a presbyter és episcopus elnevezés még felcserélhetnek, mi azt jelenti, hogy akkor még nem történt meg a két hivatal segregatioja. — Ennyit az egyházi rendről.

III.

. *A házasságról*, Jézus csak annyiban nyilatkozott, amennyiben a Hillel- és Schammai-féle iskolák vitáihoz hozzászólva, kárhóztatta a könnyelmű elválást, s csak a házasságtörés esetében engedte meg azt. *Máté*. V. 32. XIX. 9. és *Márk* X. 11. 12. *Lukács* XVI. 18. Hogy Márk és Lukács kihagyják az elbocsajtás egyedüli feltételét, s úgy szólnak, mintha Jézus abszolút felbonthatlanságot tanítana; onnan magyarázható, mert igen röviden csak odavetőleg szólnak e tárgyról, melyet *Máté*, s pedig kétszer körülményesebben leír. — Mily jogosulatlan az orthodoxiának lármája a polgári házasság ellen, azt I. Schulte jeles értekezésében: *Die Statthaftigkeit der Civilehe nach kath. Grundsätzen*. — Dove és Friedberg által szerkesztett *Zeitschrift für Kirchenrecht*. Tübingen 1872. XI. kötet 1. füzet. Az orthodoxiának szerencséje, a nagyközség tudatlansága, mely elhiszi, hogy a jelen házassági forma, mely csak a trienti zsinat óta, tehát alig három századig divik, — egyenesen Istentől származott, Jézus idejéből.

A *bérmálás*, a confirmatio, régi apostoli szokás, s abban leli indokát, hogy az érettebb korba lépő gyermekek, külső vallásos szer-tartás által adjanak ünnepélyes kifejezést benső vallásos hitöknek. A régi idők legendái és tradíciói ezen ünnepélyes, a keresztség után történt hitvalláshoz, sok dolgot kötöttek. Ép úgy, mint már a Márk-féle evangelium említi, hogy azok, kik Jézus tanát elfogadták, sok csodaadományban részesültek: ördögöket űztek; idegen nyelveken megszólamlottak, mérges kigyókat veszély nélkül kézbe foghattak, mérget ihattak baj nélkül; betegeket, egyszerű kézrátétellel gyógyítottak. XVI. 17. 18.

A csodákat illetőleg, melyeket régi írók említenek, s a keresz-ténység terjesztésében szerepeltek, l. *Lecky*: Geschichte des Ursprungs und Einflusses der Aufklärung in Europa, deutsch von Dr. H. Jolowicz. Leipzig und Heidelberg 1873. II. kötet — különösen az I-ső kötetet 108. skl. az egyház csodáiról. — v. ö. U. a. Sitten-gesch. Europas stb. I-ső kötet. 303 skl. Róma megtéréséről.

Jézus tana tiszta vallásos morál, közvetlenség Isten és ember közt, a fiúi viszony, a fiui szeretet kapcsán, melyből a testvériség, a szeretet származik; hit az egy élő, mindenható Istenben, a túlvilági életben, nem csupán a lélek halhatatlanságában, de a test feltáma-dásában is; — túlvilági jutalomban és büntetésben, az erény és a bűn mértéke szerint. Isten ugyan itt is bünteti a rosszat s jutalmazza a jót, de ha büntetlennek látszik is e földön a bűn, és sújtva az erény, annál fényesebb lesz a túlvilági elégtétel. Hogy a túlvilági büntetés, bármily szigorú, de még sem lesz örökké tartó, azt már Isten igaz-ságossága is követeli, mert kell hogy arány legyen az ember bűne, s a bűnért járó büntetés közt. Ezt belátták már régen s a jelenben is, az orthodoxia köréből egészen ki nem lépett theologusok is, p. o. nálunk a benczés *Guzmics Izidor*. Az egyház hivatalos dogmája persze az ellenkezőt tanítja.

Jézus vallása, Jézus kereszténysége nem jó összeütközésbe a tudománnyal, e mellett Darwin bátran hirdetheti fejlődési elméletét; sőt Haeckel „*Natürliche Schöpfungsgeschichte*“-je, vagy *Antropogoniája* — sem jó összeütközésbe vele, — mert elég, ha Istent, mint vég-okát a létnek elismerjük. Mikép lett Isten öröktől fogva, önma-gától, az ép oly megfoghatatlan, mint a materialisták, vagy pantheis-ták tana, az anyag és a mindenség örökkévalóságáról, s teremtet-lenségéről: de az ész mégis inkább elfogadja az öntudatos, a szellemi lény teremtetlen örökkévalóságát mint az öntudatlanét, vagy az anyagét, mely az emberben jött volna később öntudatra. — Sőt Dar-win eszméje, a fokenkénti fejlődésről, sokkal magasztosabban tünteti

fel Isten mindenhatóságát, ha felteszszük, hogy Isten csak az ős-anyagot teremté, s bele helyezvén fejlődésének feltételeit, azt magára hagyta, működni engedte azon okot, hogy szülje az okozatot.

Gúnyolódnak a majomatyafisággal, mintha egyenes vonalban majmoktól származnánk: kérdem, vajjon nemesb-e az agyag, a sár atyafisága, melyből a biblia szerint gyúrattunk? . . .

Hadd gondolkozzék, kutasson az ész — a mi jobb, az győzni fog.

A hierarchia, dogmaival uralkodni kívánt az ész, a tudomány felett, megtámadta a polgári szabadságot a csalatkozhatlan tekintélyűnek hirdetett Syllabussal, mely az egészre jellemző fényt vető czikkel végződik „*A római pápának nem lehet, és nem szabad az előrehaladással, a liberalismussal, és az új civilisatióval, kiegyezkednie, és ahhoz alkalmazkodnia*“ — §. 80. — — compromittálta magát; — és sokat ártott a vallásnak és az erkölcsiségnek. Visszatérve Jézus kereszténységéhez e szirtet kikerülhetjük. De a vallásosság gyakorlata, követeli a vallásos testületeknek, az egyházaknak alkotását, hogy az egyedek, közösen épüljenek s közösen, — ősrégi emberi szokás szerint buzdúljanak, jóra, szentre. Ezt minden gondolkodó ember belátja. Egy nagyon pártatlan tudóst idézek, — *Reich* Ede orvostudort és volt tanárt: „Als den Endzweck der Religion betrachten wir die Versittlichung und Beglückung der Menschen; durch die Religion sollen die Menschen tugendhaft und glücklich gemacht werden. Wer gesund, tugendhaft und glücklich ist, ist ein normaler Mensch; somit wird eine versittlichende Religion, von ehrlichen Männern verwaltet, zur Veredelung des Menschengeschlechtes führen, die Erhebung zu einer höheren Stufe wahrer Civilisation wesentlich befördern. Wo die Moral naturgemäss, der Glaube schön ist, die Priester sittenrein, und die Menschen naturfrisch sind; verhält die Religion sich als Labsal der Menschen, als Quell der Wärme, der Erleuchtung und des Lebens, und erfüllt ihren Zweck“ Der Mensch und die Seele. Studien zur physiologischen und philosophischen Anthropologie und zur Physik des täglichen Lebens. Berlin 1873. 612. skl. — De ezen nagy horderejű társadalmi okokkal, melyeket a moralstatistika döntőkül elismer, összefügg azon ok is, hogy a mindenható Istent, külső egyetemességünkben is, nem csupán szivünk rejtekében, s életünk feddhetlenségében — tisztelni, imádni tartozunk. Az ily egyház tisztán vallás-erkölcsi célra irányul, s nem alacsonyodik le politikai eszközzé: nem hirdeti az üdvösség feltéte gyanánt: a pápa világi hatalmának szükségét; nem a politikai absolutismust, egy Don Carlos, s hasonló szövetségeinek személyében. Az oly egyház, mindig csak hierarchikus marad, főczélja a korlátlan papuralom megszilárdítása. . . .

Az állam, mint a legfőbb értelmi fejlődés képviselője, s a köz-erkölcsiség lelkiismeretes őre, teljes lelkiismeret-szabadságot, s ebből folyólag vallásszabadságot engedjen polgárainak, a felekezetek teljes politikai egyenjogusításával. — Iparkodjék a népet kötelező és ingyenes oktatás által felvilágosítani, a többi osztályoknak is a megfelelő művelődés lehetőségét nyújtani. A felekezetek, a vallások ügyeibe ne avatkozzék, míg azok az állami törvényekkel, a köz-erkölcsiség s közművelődés biztosítékaival, összeütközésbe nem jönnek. A csalatkozhatlan pápahivőket se bántsa, babár velők legtöbb összeütközése lesz, mert rájuk nézve az már sérelem, ha más felekezetek velők egyenjogosittnak; s mert politikai dogmáik vannak, természetesen, hogy kész az áttörés az államjog körébe, s ők ekkor azt mondják; inkább kell engedelmeskedni Istennek (t. i. a pápának, ki-ből, IX-ik Pius szerint, Isten szól) — mint az embereknek, a nemzet törvényeinek. Ezen hazátlan ultramontanizmus nálunk is felütötte fejét. Ennek politikai dogmája az is, hogy az olasz nemzeti egységet szét kell rombolni, csak azért, hogy a pápa király lehessen. Jó hogy a pápa, a magyar földön nem bir egy vármegyét királysággal . . .

Mi Magyarok, soha sem követtük Nagy-Károly példáját, aki Capitulárei egyikében így nyilatkozik: „*Servanda est cum mansuetudine humilitas, ut licet vix ferendum ab illa sancta sede inponatur jugum, feremus et pia devotione toleremus.*“ . . .

Hunyady Mátyás magyar király, őszintén tolmácsolva a magyar nemzet érzelmeit, nem azt mondá, mit Nagy-Károly, hogy a szentszék, a római pápa által nyakunkba vetett, s alig elviselhető jármat szent buzgósággal viseljük: hanem azt írta a pápának: *facile crucem duplicem triplicabimus* . . . más szavakkal, miként Bismarck mondá: Nem megyünk Canossába . . . Ilyen volt a magyar törvényhozásnak szelleme. A magyar nemzet mindig vallásos volt, de saját nemzeti függetlenségének, önrendelkezésének öntudatával is birt. Ugyancsak Hunyady Mátyás király 1471. 19. törvényczikke azt határozza, hogy a rendes hazai bíróság mellőzésével Rómába folyamodó papok, ha egyházi javadalmat birnak, ettől megfosztassanak, ha pedig nincs javadalmuk, akkor halállal, lefejeztetéssel bünhődjenek. És II. Ulászló 1495. 31. törvényczikke, oly papokról, kik a magyar király, vagy rendes kegyurak mellőzésével, egyenesen Rómától, — mely akkor a javadalmak adományozását világszerte magának arrogálta, — egyházi javadalmat nyernek, azt határozza, hogy *tamquam publici libertatis regni perturbatorcs*, — mint a nemzeti közszabadság ellenségei, vízbe fojtassanak. Külömb törvények, mint a Bismarkéi! . . .

Az állam biztosítsa a közkulturát és a közmorált, s engedjen teljes autonómiát a vallásfelekezeteknek, a közkulturát és közmorált biztosító határok között.

A vallási eszmék mai állapotát tekintve, tapasztaljuk, hogy minden felekezetben az orthodoxia és a haladópart szemben állanak egymással. A keresztény felekezetek orthodoxiája, a régi dogmákhoz mereven ragaszkodik s a tudomány, a haladó értelmiség szavára nem hallgat; a haladó pártok az értelmiség világánál vizsgálják a hit dogmáit, s nem hunynak szemet a haladó tudomány biztos eredményei előtt, s azért e különböző felekezetek külső korlátai közt élő pártok, bensőleg egyetértenek; nincsenek dogmatikai differentiák által elkülönítve, mint az orthodoxia. — És épen ezen haladó pártok azok, melyek a jövő egyházának megalkotásánál alapul szolgálnak. Előbb-utóbb megszakad azon külső kötelek, mely őket az orthodoxiával ugyanazon egy egyházban tartja. És én azt hiszem, hogy ezen elválása az orthodoxiának a haladástól, nálunk, e hazában is, be fog következni; s ekkor a haladókból, megalkotható a független magyar nemzeti egyház, ős-keresztény alapon, Jézus ős-eredeti kereszténységének alapján, az orthodoxiák, pedig maradnak ultramontanoknak, keleti orthodoxoknak, lutheristáknak, kálvinistáknak stb. Mivel továbbá hazánkban, törvényes existenciának garantíájával bír már, az egyszemélyű Istent valló keresztény egyház — az ugynevezett unitarius, — mely azon álláspontot foglalja el hitével, melyre a theologiai szabad kutatás emelkedett; hol *Baur*, *Keim*, *Hausrath*, *Pfleiderer* s mások a nagy protestans egyház kiváló tudósai közül állanak; hová a hazai protestans egylet is épen *Pfleiderer* és *Baur* munkáinak magyarításával és terjesztésével lépett: melytől a kath. és a keleti szertartású egyházak világi intelligenciának vallási felfogása épen nem különbözik; azért én úgy látom, hogy a szellemi kapocs már meg van a kath., a keleti és prot. haladó felek, s az egyszemélyű Istent valló keresztény egyház között. — Meg vannak tehát a hivek, kik egysülvén, megalkothatják a független magyar nemzeti egyházat. — Az egyszemélyű Istent valló keresztény egyház — az ugynevezett unitarius egyház — hazánkban, jelesen a Királyhágón túli részekben ötvenháromezer — nagy többségükben székely — hívót számlál, — az egész világon pedig számuk meghaladja a másfél milliót; maradványa ezen egyház az ős-régi kereszténységnek, a nikeai zsinat — 325 — előtti álláspontnak, midőn még Jézus nem volt Isten, és a szentlélek is, csak az egyszemélyű Isten működő erejének tekintetett. Az egyszemélyű Istent valló keresztény egyházat, az unitarius egyházat illetőleg l. *Ferencz József*, szabatos kis iratát:

Unitarius kistükör, vagyis az unit. egyház története, hitelvei, egyház alkotmánya és szertartásainak rövid foglalatja. Kolozsvárt. 1875.— 116. l. Ára 50 kr. — Ez lenne, a keresztény magyar nemzeti egyház alakulásának basisa. A *keresztény* elnevezést illetőleg, meg kell jegyezni, hogy az Jézus messiási hivatásának elismerését jelenti. Így az apostolok cselekedeteinek könyve jelenti, miszerint Jézus híveit Antiochiában elnevezték: *χριστιανούς* — christiani, — névvel. XI, 26. — E szó *messiáshívőt* jelent; miután a görög *χριστος*, miből a latin Christus származott, hű fordítása a héber *masiach*-nak — *משיח* — a mi „megkenetett“ et jelent, s a várt világ-szabadító azért nevezteték megkenetettnek, mert a hébereknél a királyok és papok olajjal felkenettek. A megkenetett szó tehát, vagyis a messiás szó, így használtatott per eminentiam, a várva-várt *szabadítóról*. — Aki elismerte, hogy Jézus a várt szabadító, megváltó, azt messiáshívőnek, christianosnak nevezték el Antiochiában. Keleten, a latin szertartású araboknak, a római propaganda által approbált katechéziban e kérdés áll: „*Ente mesichi?*“ ... Messiáshívő vagy te? s ez annyit jelent, mint keresztény. Egyébként ez ritkább és úgy szólván inkább egyház-irodalmi elnevezés az arabban, mert a nép, akár keresztény akár mozlím, sőt az irodalom is a „*mesichi*“ — szó helyett ezt használja: „*naszára*“ — názárethi, vagy názáreus ... Ős-régi és correct fogalmak szerint, a „*keresztény*“ elnevezés megilleti mindazokat, kik Jézust *messiásul* elismerik, minden tekintet nélkül személyének isteni vagy pusztán emberi voltára; s messiási hivatásának, bűnengesztelő, vagy csak tanítói értelmére. A magyar „*keresztény*“ szó is mint a latin, az olasz, a francia, a német, az angol, a tót, a görög christianos-ból származott a mi épugy, mint az arab „*mesichi*“ hű fordítása a héber masiachnak, s illetőleg derivatioja. Semmi egyéb dogmának elhívését a „*keresztény*“ fogalom nem invalválja. — Aki elismeri, hogy Jézus a messiás, a vallási szabadító, — megmentő: az messiáshívő, vagyis magyarul keresztény. Hidje aztán hogy Jézus Isten, s második személye a szentháromságnak úgy, hogy ő az atyától származik csupán, a szentlélek pedig tőle is, az atyától is, mint a római és a protestans egyházak hiszik; vagy, mint a görög-keleti egyházak is tartják, azon lényeges geneologikus különbséggel, hogy a szentlélek Isten is ép úgy mint a fiú, csak az atyától származik, de nem egyuttal a fiútól is; — követelje, hogy Jézus a csalatkozhatlan pápa által folyton működik e földön, mint a római egyház tartja; vagy tagadja ezt, mint a keleti és a protestans egyházak tagadják; szükségeljen Jézus működéséhez hét szentséget, s azontúl egyéb szentelvényeket és bucsúkat, a római és a keleti egy-

háza hite szerint: vagy elégedjék meg két, három szentséggel, s tartsa babonának a többi szentelvényt és a bucsúkat; — mindez nem járul a keresztény fogalom megállapításához. Azért méltán neveztetik az egyszemélyű Istent hívó, az unitarius-egyház kereszténynek, mert elismeri, hogy a názáreti Jézus a vallási messiás, a valláserkölcsei téren korszakot alkotó nagy reformator, szabadító, megváltó; de szabadító és megváltó tanítás, s jó példaadás által. Csak a felekezeti vakbuzgalomnak tulajdonítható, azon kizárólagosság, melylyel egyik másik felekezet, — bornírságának eclatans bizonyosságul, — kizárólagos privilegiumot tart a keresztény elnevezésre! . . .

Az egyházszervezet szükségkép autonomikus, a hívek döntő befolyásával, s függetlenséggel az államtól. A szertartások nyelve nem csupán magyar, de a községek nemzetisége szerint, a hazában divó bármely nyelv lenne. Magukat a szertartásokat s általán az egész külső isteni tiszteletet illetőleg, azon nézetben vagyok, hogy azok a hívők szükségleteihez alkalmaztassanak, s azért helyi szokások és eltérések megengedtessenek: azonban azt hiszem, hogy a XVI-ik század reformatorai túllöttek a célon; megfosztották a kedélyt minden költőiségtől, mely a vallási érzet emelésére ép ugy szükséges, mint a honfiúi érzetek lángragyulasztására. Vissza kell tehát hozni a templomba, az isteni tisztelet körébe a költészetet, — a szertartásokban, a festésszettel, a szobrászattal, a zenével, az énekel, a tömjénnel. A kereszt, mint Jézus halálára, és az erény útján az önmegtagadás szükségességére emlékeztető jelvény, symbolum; továbbá Jézusnak, a szenteknek képei, szobrai, diszítik is az Isten házát, s jó példára, nemes, erkölcsös tettekre buzdítók; hisz ugyan ily okból emelünk szobrokat, s festetünk arcképeket, hazai jeles polgártársaink buzdító emlékére! Miért nélkülözzük ezt a vallás terén? . . . Az erkölcsi nemesbülés vallásos érdekében? . . . A tulságot, — a szenteknek segítségül hívását — nem ohajtuk. Vagy a vallásos ünnepeket? . . . Ős-régi emberi szokás ez, a kereszténység kezdetben sok szertartást átvett a pogányoktól, azokat keresztényesíté: 1. *Konrád*, jó kis könyvét: *Unsere kirchlichen Feste und Festgebräuche ihn ihrem Verhältniss zu den Kulturen der Alten*. Leipzig 1872. Az ünnepek erkölcsi, társadalmi, s közegészségi jelentősége is nagy horderejű. 1. *Studien, über die Feiertage, von Eduard Reich*, Doktor der Medizin, Director, Mitglied gelehrter Gesellschaften, Nordhausen 1874. — Ünnepejük tehát, a heti ünnepeken, a vasárnapokon kívül, a karácsonyt, Jézus születésének napját; a husvétot, halálának emléketül, és saját feltámadásunk, erkölcsi, jelen, s testi, jövőendő feltáma-

dásunk ünnepét; a pünköst-ünnepet, a kereszténység első terjesztésének emlékét; a nemzeti ünnepeket is, sz. István napját; a nők ünnepeit: *Nagy-Boldogasszony* napját, *az anyai fenség*; és *Kisasszony* napján, a hajadonok ünnepén, a *szűzies erőny* ünnepét. — A múlt évben Döllinger s néhány elvbarátja, Bonnban gyűlést tartottak, a keresztény felekezetek egyesítésének érdekében, az eszme rokonszenvre talált s nemcsak Németországból, de Angliából, Amerikából, Oroszországból és Görögországból is jöttek képviselők Bonnba. Isten segítse őket működésükben. — E példát kövessük mi is e hazában, — irodalmilag is egyéb tényekkel is. Ilyen például lenne, amit 1873-ban a budapesti értekezleten megjelent magyar, angol s amerikai unitáriusok, közöttök. F. *Halle* és *Frettwell*, — terveztek, — egy templom építése Budapesten. Ily tény az irodalmi működés mellett okvetlen szükséges, mert kezdete az egyházközség alapításnak. — A kereszténység első hirdetői is, a római birodalom főbb helyein egyházközségeket alapítottak; — s *különösen jótékony intézeteket léptettek életbe*. S ekép, irodalmilag, levelek s könyvek írásával: *de főleg gyakorlatilag, a keresztény tanoknak szóbeli hirdetésével, az egyházközségi jótékonyosság gyakorlásával* hirdették az új vallást, — mely. szemben a sok istenségű pogánysággal, nagy haladás volt: s jótékonyságának practicus érvényesítésével a socialis nyomort enyhítette, s így vonzott.

Ez a követendő példa. Így kell gyujtanunk, a régi fénynél új szövétneket!...

Ezek eszméim a vallási krizisből való kibontakozásra.... Ilyennek vélem én a jövő egyházát, nemzeti alapon, — — így gondolom, hogy tüzzük ki, a keresztény, magyar nemzeti egyház független zászlaját!

TARTALOM.

	Lap.
A vallási krízis	1
A régi és az új családcozhatlanság	2
A tanító egyház és a biblia	7
A messiás országa	23
I. A népek messiási eszméi	23
II. A zsidók messiási eszméi Jézus korában	25
III. Jézus messiási eszméje	36
IV. A messiás közeli visszatérése.	38
V. Az antikrisztus és a messiás ezer éves országa, keresztény fel- fogás szerint.	46
Az ősbűn és a megváltás	61
Ki volt Jézus?	126
Jézus kereszténysége, a jövő egyháza	149
